GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

CALL No. Sa3N Jag

D.G A. 79.

Rs 15/-

POLITICAL THOUGHT IN THE PURANAS

WITH

An Appendix containing complete extracts of verses on Polity

BY

8589

JAGDISH LAL SHASTRI, M.A., M.O.L.
Sometime Cataloguer of Jain Manuscripts and Ex-McLeod-Kashmir
Sanskrit Research Scholar, University of the Panjab,
Lahore.

Sa 3N
Jag

Ref Sa 8P
Jag

1944

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.
Acc. No. 672 Price Rs. 12.
Date. 10-48
Call No. Sa XXXV (d) 891.05 SHA.
2075

Published by—
Pt. Jagdish Lal Shastri, M.A., M.O.L.
Hotu Singh Road, Sant Nagar,
Lahore.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.
Acc. No. 6589
Date 25-3-57
Call No. Sa 3N
Jag

Appendix pages 1—178 reprinted from the Oriental College Magazine,
Vol. 19, Nos. 3-4, 1943.

Printed by—
Pt. Shri Krishna Dixit,
at the Bombay Machine Press,
Mohan Lal Road, Lahore.

CONTENTS

		Page
1.	Dedication	V
2.	Preface	VII
3.	Acknowledgment of obligations	,,
	Political thought in the Puranas	1-32
4.	Political thought in the Matsyapurana	1-9
5.	,, ,, ,, Agnipurana	9-26
6.	,, ,, ,, Markandeyapurana	26
7.	,, ,, ,, Garudapurana	26-30
8.	,, ,, ,, Kalikapurana	30
9.	,, ,, ,, Visnudharmottarapurana ...	31-32
Appendix	... ...	
10	मत्स्यपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्	1–34
11	अग्निपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्	34–79
12	मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्	79–81
13	गरुडपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्	81–112
14	कालिकापुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्	112–120
15	विष्णुधर्मोत्तरपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्	120–178

अतिसूक्ष्मनयोपपत्तिगर्भां
रचनामङ्गगुणोपयोगसौम्याम् ।
कविलक्ष्मणपादलक्ष्मचारी
जगदीशोऽकलयत्परिश्रमेण ॥

सुकवौ किल लक्ष्मणस्वरूपे
विनयौदार्यदयोदधौ वदान्ये ।
इतिहासनिरुक्तवेदमान्ये
मम श्रेयो यदि तत्प्रतिष्ठितं स्यात् ॥

CENTR... AL
LIB... DE...H.
Acc. No. 672
Date. 1—10—48
Call ...

PREFACE

I was appointed as the Meleod-Kashmir Research scholar, University of the Panjab, in 1938. My subject of research was 'Political thought in Sanskrit Literature.' The subject was too wide to be completed within the short span of three years and the term could not be extended for reasons which need not be disclosed here. I, however, continued my work under the patronage of Principal Dr. Lakshman Sarup, who, believing in my sincerity and the utility of the work under hand, willingly made financial contributions towards its completion.

The present volume on the Puranas is one of the six volumes that cover the entire field of political thought in Sanskrit literature. Political thought extends more or less over the whole range of eighteen Puranas and eighteen Upapuranas. There are several stray verses on the subject scattered here and there. Recurrences of verses abound. I have taken only those extracts wherein political thought is consistent, continuous and wholesome.

Of the Puranas, only Matsya and Agni are important from the viewpoint of political thought. Of the two, Agni is more important. Political thought in the other Puranas is to some extent a repetition of the same in Agni and Matsya.

Acknowledgment of obligation.

My sincerest gratitude goes to my revered officer Dr. Lakshman Sarup M.A. (Panjab), D. Phil. (Oxon), Officier'd Academie (France), Principal, Oriental College, Head of the Sanskrit Department and the Professor of Sanskrit literature at the University of the Panjab, Lahore. In the preparation of all volumes on Political Thought in Sanskrit Literature as well as the publication of the present volume as so many other works[1] I am indebted to him for his literary and material help to a degree for which no amount of thanks would suffice. I am obliged to Mr. S. S. Seth, M. A. (Edin.), B. Sc. (Pb.) F. L. A. (Lond.), Librarian, the Panjab University Library, for granting me permission to work in the Library even after the expiry of the tenure of my scholarship; to Pandit Bala Sahai Shastri of the Panjab University Library, Sanskrit Section, for his constant inspiration and cheerfulness and last but not in the least to Dr. K. N. Bhatnagar M.A., Ph.D., Director, G. R. Research Institute, Lahore, for offering several suggestions during the publication of the volume.

JAGDISH LAL.

Dated 6th June 1944.

---

1. The works referred to here are: Rgvidhana with indexes, Gathasaptasatiprakasika, Rajadharmakanda of Krtyakalpataru, Kathakosa, and Yogayatra.

POLITICAL THOUGHT IN THE PURANAS

Of the *Puranas*[1] *and Upapuranas*[2], *Matsya, Agni, Markandeya, Garuda, Kalika and Visnudharmottara* are important from the view-point of political thought.

Matsyapurana.

The subject matter of political thought in the *Matsyapurana* is divided as follows :—

Chapter :—215. सहायसम्पत्तिः The king's assistants.

" 216. अनुजीविवर्तनम् The king's servants.

" 217 ओषध्यादिसञ्चयकथनम् The fort and the store of medicinal herbs etc.

" 218. अगदाध्यायः The paraphernalia as a ward against demons, poison etc.

" 219 राजरक्षा The protection of the king.

" 220. राजधर्मानुकीर्तनम् The duties of a consecrated monarch.

" 221 दैवपुरुषकारवर्णनम् Fate and perseverance.

" 222. सामबोधः The policy of conciliation.

" 223. भेदप्रशंसा The appreciation of the policy of divide and rule.

" 224. दानप्रशंसा The appreciation of the policy of gift.

" 225. दण्डप्रशंसा The appreciation of the policy of chastisement.

" 226. लोकपालसाम्यनिर्देशः The king and his divinity.

" 240. यात्रानिमित्तकालयोरुपचिन्ता Expedition.

---

1. The Puranas are eighteen in number.

(1) Brahma (2) Padma (3) Visnu (4) Vayu (5) Bhagavata (6) Naradiya (7) Markandeya (8) Agni (9) Bhavisya (10) Brahmavaivarta (11) Linga (12) Varaha (13) Skanda (14) Vamana (15) Kurma (16) Matsya (17) Garuda (18) Brahmanda.

2. For the list of Upapuranas compare the following extract from the Sabda-Kalpadruma.

आद्यं सनत्कुमारोक्तं १ नारसिंहं २ ततः परम् ।
तृतीयं वायवीयं च ३ कुमारेण हि भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्माख्यं ४ साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं ५ नारदीयमतः परम् ६ ॥
नन्दिकेश्वरपुरं च ७ तथैवोशनसेरितम् ८ ।
कापिलं ९ वारुणं १० शाम्बं ११ कालिकाह्वयमेव च १२ ॥
माहेश्वरं १३ तथा कल्की १४ दैवं सर्वार्थसिद्धिदम् १५ ।
पराशरोक्तमपरं १६ मारीचं १७ भास्कराह्वयम् १८ ॥

Chapter 215 :—The king's assistants.

A monarch needs a retinue of experts to assist him in the right performance of his duties. The work of administration is divided into various departments under these experts. The expert heads of the departments are responsible to the governing head only.

The *Matsyapurana* supplies a list of some important functionaries of the State, together with their perspective requisites. The functionaries include besides the ministers, a commander-in-chief, a door-keeper, a spy, personal guards, a betel-bearer, provincial governors, sword-bearers, a physician, an elephant-keeper a commander of the royal fort, an engineer, an officer-in-charge of weapons, a custodian of the ladie's apartments, a controller of the arsenal etc.

The king keeps a watchful eye on the manifold activities of his State-officers through his ministers. The ministerial office is, therefore, naturally rendered very important.

The duties of a consecrated monarch form the subject-matter of a part of this chapter and include the whole of the two hundred and twentieth chapter. It would have been better for the author of the *Matsyapurana* to arrange the list of entire functions of the king together in a single chapter.

Chapter 216 :—The king's servants.

Elaborate rules of conduct for the king's servants are laid down in the *Matsyapurana*. A servant should carefully listen to what the king says and never interrupt him in his speech. In an assemblage he should speak sweet an agreeable words to the king. Unpleasant things that may be unavoidable for his well-being should be communicated to him privately. The sovereigd may be approached in his quiet mood with a prayer of conferring a power upon some one, but a prayer for one's own self should always be made through some friend.

A servant should not disclose to any one kindly or unkindly feelings on the king towards him. When a king orders any one to perform any service he should volunteer himself to do it.

Of course this should be done knowing the hours of business, otherwise if he does so at all times, he becomes an object of hatred and ridicule.

He should always remain very modest and never knit his eye-brows in his presence or laugh too much.

He should not talk too much in the presence of the king, nor should he remain silent. He should not be artful or proud, nor should he speak too much of himself.

He should take his seat to the right or the left of the king according to his warrant of precedence and not behind or in front of him.

He should not yawn, show signs of weariness, cough, assume angry demeanour, rest himself against anything, knit his eyes, vomit and belch in the presence of the sovereign.

He should serve the sovereign with a clear mind and free from laziness. He should always shun craftiness, wickedness, backbiting, atheism and low morals.

The *Matsyapurana* describes the method whereby a servant should judge whether his sovereign is pleased or displeased with him.

The disgusted monarch, according to the *Matsyapurana*, gives hopes but does not confer benefits accordingly. He appears angry though there is no cause of anger and though remains pleasant, he speaks unpleasant words.

The disgusted king shows his good-will towards others but hates him with whom he is disgusted. He finds faults with his words and speaks other words not having concern with his business. The king turns away his attention from the piece of work of his subordinate with whom he is disgusted.

Marks of the king's pleasure, according to the *Matsyapurana*, can be stated thus :—When a king becomes pleased he always assumes a pleasant aspect towards him, accepts his words with gentleness, offers seat and asks about his welfare. A pleased king seeing his servant in private does not become afraid, hearing his words becomes cheerful, listens even to his unpleasant words, accepts his humble offerings and remembers him with a cheerful expression of his face.

Chapter 217 :—The fort and the store of medicinal herbs etc.

The value of fortress as an organ of State can be realized from the fact that a single archer standing on a rempart can fight against a hundred and a hundred can fight against ten thousands and so on. A fortified post is, therefore, a valuable factor in the successful waging of warfare.

Six varieties of fortress are mentioned in the *Matsyapurana*. They are a fort (1) surrounded by desert (=धन्वदुर्ग) (2) water (=जलदुर्ग) (3) earth (=महीदुर्ग) (4) trees which make it impassable (=वनदुर्ग) (5) hill (=गिरिदुर्ग) or (6) formed by placing the army in a particular position (=व्यूह दुर्ग). Of the forts that which is surrounded by the hills is the safest.

The *Matsyapurana* has enjoined that the king's palace and the court are to be fortified. Of the various kinds of palaces,—oblong, square, circular, triangular, drum-shaped etc., the crescent-shaped has been regarded as the best.

In relation to the king's palace, the *Matsyapurana* has laid down the respective position of the residential quarters of ministers, judicial and military officers ; Vedic professors, students, physicians, veterinary doctors, grooms, elephant drivers, etc. Directions for elephant-yards, cow-sheds, storehouses etc., are also mentioned.

Among the stores the *Matsyapurana* has enjoined all kinds of grains, clothes, medicinal plants, fruits, salts, pungent things such as sacred figs, pippali-mula, poisons of snake etc.

Chapter 218 :—The paraphernalia as a ward against demons,poison etc.

It is evident from the *Matsyapurana* that the monarch lived in an atmoshere of perpetual suspicion and superstition, being afraid of poisons and demons day in and day out. The object of accumulating stores of medicines of all sorts in forts was to get rid of the demons as well as to despel the effect of poisons. It is equally interesting to note here that the office of the sovereign being rendered a target of all sorts of criminal conspiracies on the part of jealous feudatories, was not a bed of roses.

The lengthy enumeration, in chapters 217-19, of decoctions made of rare herbs and roots is an immense contribution to the science of *Ayurveda*.

---

1. The reading 'चदुर्गेन्द्र' in the published text of the purana is incorrect.

Chapter 219 :—The protection of the king.

In the state of emergency when the fortress is besieged, supply and outside communications are cut off by the enemy's strong forces, it is natural that the provisions of the fortress shall run short. In the circumstances the stateman of the *Matsyapurana* has discovered a number of devices for keeping hunger satisfied. The device is called ksudyoga. The fruits of Sarisa figs, sami and vijapura should be prepared in clarified butter and taken at the interval of fifteen days. Kaseru, its fruits and roots, Iksumula, Bisa, Durva, should be cooked in milk or clarified butter, made into a ball and eaten at an interval of a month.

The king should protect his own person besides the protection of his subjects. A monarch's safety always lies in peril. The danger of poisoning confronts him at every step. As against this menace, the *Matsyapurana* has recommended at length precautionary measures. The statesman of the *Matsyapurana* realizes the supreme importance of the safety of the king, the prominent organ of the State.

The main dread to the king's personal safety originates from poisoning against which the king should well guard himself. The means of protection from poisoning are described in almost all books on polity. Poison is often administered through food. The *Matsyapurana* lays down some rules for examining such food mixed with poison. It is said that the food mixed with poison will exhibit rainbow colour, look rough with bubbles, give out bad smell, make an explosive noise and headache to a person by its fume when put into the fire. A fly will not sit and if it does, it will instantly die. The poisoned stuff in a somewhat long time becomes rancid like anything kept for a fortnight. It begins to stink and ooze. Then it becomes juiceless and scentless.

Poison changes the colour of the object into which it is mixed ; for instance, poisoned grain becomes copper-coloured, milk turns blue, wine and water b ecome of the colour of cuckoo, rice becomes blackish, bluish or yellowish, clarified butter becomes watery and poisoned matter becomes of thecolour of a pigeon, fly turns green, oil gets red and raw fruits by coming in contact with poison become untimely ripe, ripe ones go stale, garlands get faded, hard fruits become soft and soft ones turn hard and small fruits become disfigured.

Poisoned clothes lose their flush and become covered with black circular spots and iron and gems turn pale.

Poisoned flowers and sandal give most disagreeable smell and the bark of the tooth-stick becomes black and gets thin.

Saka when poisoned dries up and waterly dishes begin to bubble and the stuff prepared with saindhava salt begins to froth.

In the discovery of the fact whether a particuler substance of food is mixed with poison or not, the birds and beasts are the best helpers. Different birds form up different attitudes at the sight of poisoned substance ; for example the sight of cakora becomes fixed and cuckoo loses its melody, the crane moves abrupt, black bees begin to buzz, kraunca becomes stupefied, cocks begin to cry, parrots shrill, the female parrots begin to vomit, camikara goes to another place, karandava instantly dies, monkey begin to make water, jivajivaka becomes morose, mongoose shoots up its hair, prsata deer begins to cry and peacocks become pleased.

The *Puranas* have laid down some ways of judging the people guilty of poisoning. According to the *Matsyapurana*, the person who administers poison in the king's food etc. turns pale and very much confused, and uneasy when

examination is being made.

His sight becomes restless; he becomes absent-minded; he will drop his upper cloth in confusion, will turn speechless like a wall, agitated, nervous and will try to conceal his person, scratch the floor, shake his head, rub his mouth and scratch his forehead and will be hasty in everything where haste ought not to be done. The king should find out by these sights the men who administer poison.

Chapter 220:—The duties of a consecrated monarch.

The importance of the prince to the reigning monarch can no longer be minimised. An educated prince can easily subdue against the king a revolt engendered either by his enemies or his dependents. The protection of the prince by various means either through ministers or spies is imperative therefore.

The prince should be thoroughly trained in various branches of learning as the *Matsyapurana* says. He should be grounded in Dharma, Kama, Artha, archery, the use of chariot, elephants and horses, and mechanical arts and the various other physical exercises.

The prince should specialize in politics. He should watch the necessity. He need not be rigorously true, but should indulge even in falsehood if the need arises. Men should be employed to guard him under the pretext of guarding his person. He should not be allowed to mix with undesirable persons. He should be taught lessons on gentility, humility and virtue. If he is found inamenable to good qualities he should be well guarded in a secret place where he should have all his comforts.

The duties of a consecrated monarch are described in chapter 215 as well as here. It is better to point out some of the chief duties here simultaneously.

Royal duties are divided into two sorts: (1) Negative and (2) Positive. The king is enjoined to give up hunting, dice, sleeping during the day, sensuousness, indulgence in sexual pleasures, intoxication, musical triad and listless wandering. Likewise he is forbidden to indulge in tale-bearing, treachery, envy, slandering, misappropriation of property, cruelty of speech and of assault.

Greediness stands at the bottom of all these vices and is therefore the one which the king should guard himself against.

A sovereign should shun the two evils attendant on wealth—the evils arising out of its not being used properly and of its being used improperly. For instance, not to guard well the enclosure walls, not to repair the forts, not to collect wealth from various places, to give out wealth to unfit countries and to unfit persons in improper times are also regarded as not using wealth properly whereas to use wealth in vicious and bad works is regarded as using wealth improperly.

A sovereign should not be mild and simple-hearted; nor should he be hard and grim that he may instil a thrill of dread in his people. He should never joke with his retainers, for the latter begin then to despise him.

He should not give way to laziness, for all the works of a procrastinating king suffer.

He should not shrink from battle.

He is strictly forbidden to use his autocratic powers. If he ever uses them his fall is sure.

He should have his force always operative and his manliness always displayed. He should guard his own weak points but must know the weak

points of the enemy. He should hide the departments of Government as the tortoise does its limbs.

He shall ponder over his plans like the heron and like the lion he shall exert his power; he shall snatch like the wolf and like the hare he shall double in retreat.

The protection of subjects is the chief function assigned to a monarch by the statesman of the *Matsyapurana*.

In this chapter the *Matsyapurana* enumerates seven elements which go to make up the State *viz* :—(1) the king, (2) the ministers, (3) the territory (4) fort, (5) treasury, (6) army and (7) ally. Modern theorists do not recognize the ally as a constituent element of the State. But the ancient Hindu politicians believed more in practical than in theoratical concepts. They took into consideration all the elements which contributed to the moral and political existence of a community. The alliances with other States determined th position of a community in the political world. Even to-day, when the recognition of ally as an organ of State is objected to, no State can do without an ally.

According to the *Matsyapurana* the friends are of three kinds; (1) the friends of the father and the grandfather, (2) the enemy's enemy; and (3) an acquired friend arising out of necessity. The *Matsyapurana* regards the two previous kinds of friends as superior.

Chapter 221 :—Fate, perseverance and time.

The statesman of the *Matsyapurana* is not an extremist. According to him success or failure is as much the fruit of human exertion as of destiny. All the undertaking, therefore, is dependent upon the ordering of Destiny and of human exertion. Of these two, Destiny is incomprehensible and action is possible only in regard to human exertion.

It is evident from the *Matsyapurana* that fate, perseverance and time—all three conjointly bear fruit to a man, just as agricultural products depend as much on human endeavour and (telling of the soil etc.) as on rain (a divine gift). But the two, human endeavour and rain must again depend on time. An untimely tillage or rainfall would not bear the desired fruit.

Chapter 222 :—The policy of conciliation.

The works on polity have recommended four expedients of winning over an enemy. They are sama (conciliation), dana (gift), bheda (divide and rule), and danda (Chastisement) The *Matsyapurana* has added three more, *viz.* Upeksa (overlooking and endurance), Maya (diplomacy) and Indrajala (some stratagem in war).

The *Matsyapurana* divides sama into two kinds :—satya and asatya *i. e*, a policy of genuine and a perfidious conciliation. The righteous and the saints are won over by genuine conciliation which can be applied by the narration of their high pedigree, the description of the deeds done for their benefits, the acknowledgment of their gratitude etc. The policy of perfidious conciliation should be applied only in the case of the wicked.

Chapter 223:—The policy of divide and rule.

According to the *Matsyapurana*, an empire is liable to two chief sources of danger—internal and external[1] As the Sandhi (the state-policy of peace) is related to the expedient of sama (conciliation), the *Bheda* (the expedient of division) is linked with Dvaidhibhava, the state-policy of divide and rule. The external Bheda is employed to create a division amongst the ranks of

1. Cf. Santiparva Adhyaya 81, 'आपदो द्विविधाः कृष्ण बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च हे' ।

the enemy and to attack him when he is disunited. It is equally incumbent upon him to engender seeds of disruption and dissention amongst his nobles, feudatories and the like to avoid their jealous and malicious intentions against his own person. According to this statesman, the internal danger to the monarch is more dangerous than the external danger.

Chapter 224 : The policy of gift.

All the expedients, conciliation and the like are dependent upon the policy of gift. It is here said that even the gods are brought round through gifts. Of the seven expedients of winning over another, the *Matsyapurana* declares the expedient of gifts (dana) as the best one.

Chapter 225 : The policy of chastisement.

The policy of chastisement is employed by the monarch to punish the evil-doers. The *Matsyapurana* insists that the application of this policy must be wise and just. For its just distribution the king has to consult his counsellors and act according to the law and customs of the State. The term is used in foreign polities. When the enemy is not conquerable by other diplomatic means the policy of war *i.e.* danda is recommended.

The use of danda as a ward against the state of disintegration in society is vigorously enjoined by the *Matsyapurana*. This state of disintegration or anarchy is termed as Matsyanyaya (Mp. 225, 410; P. 30) *i. e.* the principle of might is right. The power of coercion is of necessity conferred upon the crown by the enforcement of which society is saved from disintegration.

The *Matsyapurana* mentions three more expedients—Upeksa, Maya and Indrajala. Upeksa means neutrality or indifference on the part of a weak monarch. Maya and Indrajala are the two baser kinds of diplomacy, cunning and intriguing methods and strategems in war. The statesman of the *Visnudharmottara* means the same as Maya by the term 'Upadhi.' A full discussion of the terms Upeksa, Maya (=Upadhi) and Indrajala is found in the second part of the Visnudharmottara. (Chapter 147—49).

Chapter 226 :—The king and his divinity.

The statesman of the *Matsyapurana* raises the dignity of the monarch by the analogy of divinity. But he only compares, never identifies, the monarch with the host of divine dignitaries he enumerates. He nowhere ascribes kingship to divine origin or bases the king's authority upon his divinity.[1] According to him kingship as a rule is human and secular. Divinity is due to kingship and not kingship is due to divinity.[2]

---

1. Against this, the theory of the king's rule by virtue of his divine nature has been accepted and propounded by Dr. Ghoshal, in his History of Hindu Political Theories, 1923, Ch. I : For the traditional view compare B. Prasad. The theory of Government, 1917.

2. B. K sarkar, Intro, to Hindu Positivism, 1937. P. 121 et seq. "A person becomes divine, says he through certain actions ceremonial or otherwise. Divinity is but a consequence and not the antecedent. We are to understand that Trasadasyu or for that matter any body becomes a Varuna or an Indra as soon as he becomes a king, or rather is consecrated. But we are not told that somebody becomes a king, because he is divine, God-like, descended from the Gods or so forth."

Chapter 240 : Expedition.

Expedition is one of the six[1] expedients of policy. Of all the six, the statesman of the *Matsyapurana* has treated the topic of expedition alone. He is fully aware of the six kinds of expedients (Mp. 220, 329, P. 26), but he recognizes the essence only of the expedient of expedition. The comparative importance of expedition over other expedients, according to this statesman, is obvious therefore.

The months of Margasirsa, Phalguna and Caitra are auspicious for expedition. A king should march forward at other times also, according to the condition of his forces or when some trouble has arisen for the enemy. Due consideration is to be given to portents, omens, dreams etc.

A particular division is suited for a particular period of war. The king is advised to march with a good force of infantry and elephants during the rainy season ; of cavalry and chariots during the dewy and cold season ; he should march with camels and mules during the hot weather and with fourfold forces during the vernal season. Moreover a particular division is suited for a particular country : an elephant corps can win a foe situated in a muddy surrounding or in a woody country ; and a cavalry and chariots can vanquish a foe on even land.

The *Matsyapurana* employs, in this chapter on expedition, two technical terms of political science—*Akranda* and *Parsnigraha*. The terms denote a sort of relationship of one State with another. It would be interesting and useful to furnish here a brief sketch of mutual State-relationship.

In ancient Hindu Polity a State stood in all sorts of relationships with others from neutrality to hostility or alliance. A single group of alliances, enmities and neutralities thus consisted of twelve kings :

1. The vijigisu or would-be-conqueror in the centre.
   Five kings in front of the vijigisu are :—
2. Ari, the enemy.
3. Mitraprakrti, the friend of the Vijigisu.
4. Arimitra, enemy's friend, *i. e.*, the friend of the enemy of Vijigisu.
5. Mitramitra. friend of the friend of Vijigisu.
6. Arimitramitra, friend of the enemy's friend.

   Five kings behind the Vijigisu are :—
7. Parsnigraha, a rearward enemy.
8. Akranda a rearward friend.
9. Parsnigrahasara, a friend of rearward enemy.
10. Akrandasara, a friend of the rearward friend.
11. Madhyama, an intermediary.
12. Udasina, neutral.

The terms Madhyama (=intermediary) and Udasina (=neutral) may be distinguished as follows :—Madhyama (= intermediary) is the one who

1. The six forms of State-policy are (1) peace (Sandhi), (2) War (vigraha) (3) marching (Yana), (4) halting (Asana), (5) bifurcation (dvaidhibhava), and (6) seeking shelter (Samsraya).

can overcome the ambitious monarch (*i. e.* Vijigisu) and his enemy when they are in open hostilities with each other; Udasina (=neutral) is the one who can defeat the ambitious monarch (*i. e.* Vijigisu), his enemy and his intermediary (Madhyama, defined above) when the three are not belligerants.

Each of the twelve States has five inner constituents, *viz.*, ministers, territory, fort, treasure and army. The twelve States are called the sovereign elements [Rajaprakriti) and their sixty constituents are called the resource-elements (dravyaprakriti). The total number of the two kinds of elements is thus seventy-two.

That the statesman of the *Matsyapurana* is cognizant of the existence of the Statal circle is obvious from the employment of terms Akranda and Parsnigraha.

POLITICAL THOUGHT IN THE AGNIPURANA

The subject matter of political thought in the Agnipurana runs as follows :—

Chapter 218 : Coronation-ceremony.

" **219** : King's assistants.

" **220** : King's dependents.

" **221** : Forts and some miscellaneous duties of a consecrated monarch.

" **222-3** : The duties of a consecrated monarch.

" **224** : The protection of the crown-prince and the duties of a crowned king continued.

" **225** : Expedients.

" **227** : Expedition.

" **232** : The Statal circle.

" **233** : The sixfold policy.

" **234** : King's daily time-table.

" **235** : The method of warfare.

Chapters 237-241 :—Political thought as disclosed by Rama to Laksmana

Chapter 237 : Rules of conduct.

" **238** : The king's assistants and dependents.

" **239** : The sixfold policy.

" **240** : Expedients.

" **241** : The method of warfare, the array of army etc.

From the comparison of the contents of the *Matsyapurana* and the *Agnipurana* it seems clear that the latter is a later advancement upon the former.

Chapter 218 :—Coronation ceremony.

The origin of consecration-ceremony can be traced as far back as the Rgveda (X. 173). A detailed description of this ceremony is given in the Aitareya Brahmana (VIII. 4. 15) and the Visnudharmottara (2. 21). The statesman of the *Agnipurana* seems to be a close follower of the school of the Aitareya but he has wittingly omitted the coronation-oath. In the ages subsequent to the period of the Rgveda, the Aitareya,[1] and the Mahabharata,[2] the sense of contract* and its expressive oath[3] remained understood.

The representatives of four classes—Brahmana, Ksatriya, Vaisya and Sudra—are enjoined by the *Agnipurana* to share actively in the consecration-ceremony of the monarch. It appears certain, therefore, that the king was as much responsible to a Brahmana as he was to a Sudra.

It is interesting to note that an exhaustive list of all the paraphernalia required for consecration-ceremony can be safely drawn from this chapter of the *Agnipurana*.

---

1. 'स य इच्छेदेवंवित्क्षत्रियम्—अयं सर्वाः क्षितीर्जयेत् अयं सर्वाँल्लोकान्विन्देत, अयं सर्वेषां राज्ञां श्रैष्ठ्यमतिष्ठां परमतां गच्छेत् साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यम्, अयं समन्तपर्यायी स्यात्, सार्वभौमः, सार्वायुष आन्तादापरार्धात्पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराडिति,—तमेतेनैन्द्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं शापयित्वाऽभिषिञ्चेद्, 'यां च रात्रिमजायेथाः यां च प्रतामि तदुभयमन्तरेणेष्टापूर्ते ते लोके सुकृतमायुः प्रजां वृञ्जीयां यदि मे द्वेषः' इति'।

"स य एवंवित् क्षत्रियः—अहं सर्वाः क्षितीर्जयेयम्, अहं सर्वाँल्लोकान् विन्देयम्, अहं सर्वेषां श्रैष्ठ्यमतिष्ठां परमतां गच्छेयं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यम्, अहं समन्तपर्यायी स्याम्, सार्वभौमः सार्वायुष आन्तादापरार्धात्पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराडिति—स न विचिकित्सेद्, स ब्रूयात्सह श्रद्धया, 'यां च रात्रीमजायेऽहं यां च प्रेतास्मि, तदुभयमन्तरेणेष्टापूर्ते मे लोकं सुकृतमायुः प्रजां वृञ्जीथा यदि ते द्वेष्यम्" इति AB. 8. 4 1

2. प्रतिज्ञां चाभिरोहस्व मनसा कर्मणा गिरा। पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत्॥
यश्चात्र धर्मो नीत्युक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः। तमशक्तः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन॥

MB. SP. 59, 106-7

यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितम्। तदहं वः करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा।

MB. SP. 49. 102

* K. Arthasastra I. 4.

3. In some of the later works on Hindu polity too, the oath is referred to. Cp. R. Ratnakara. P. 88.

The rites of coronation are elaborate. Notwithstanding the importance attached to the orders in common, the emphasis put on the significant and indispensable presence of the Brahmana order is prominent. For the ceremoney involves the immediate election of the royal priest and ministers. The *Agnipurana* merely mentions the election of the royal priest. It does not indicate the procedure and the authority of this election. With the coronation, the election of the royal era (*i. e.*, the samvatsara), the royal priest, the queen and the ministers was a huge task and it would have been better for the statesman of this purana to throw a torch of light upon these vexed problems. Nor it is revealed whether the election of the chief queen was decided by seniority in age, from the marriage-date or generally or by her parentallineage. There is absolutely no hint to guess whether the office of the royal priest was hereditary-cum-elective or purely elective.

The *Agnipurana* vividly describes the procedure adopted in the coronation rite of the monarch. It may be briefly stated here.

Prior to the rite of inaugeration proper, the king should perform Indrasanti. This is perhaps to ward off evils falling in the interval of the ceremony. Then on the day of coronation, the royal priest shall put the seeds of sessamum orientale and sundried rice on the head of the king and then pour water on his head and cry to his victory. The king shall then declare protection to all.

The coronation ceremony is a symbol of a king's personal act of endurance, as is revealed from the various operations he has to undergo. For instance, the head of the king is rubbed with earth obtained from the summits of mountain, the ears with that brought from the top of an ant-hill, the face with that obtained from a temple of the god Kesava, the neck with that from a temple of Indra, the face with the earth from the courtyard of a royal palace, the right hand with the earth found stuck to the ends of an elephant's tusks, the left hand with that found adhered to the horns of a bull, the back with the clay from the bank of a pond, the abdomen with that from the bed of a confluence of rivers, the sides with that from the banks of a pool, the waist with that dug out from below the threshold of a courtsean's house, the thighs with that from a sacrificial shed, the knee-joints with that from the floor of a cow-shed, the groins with that from a stable, the legs with that which had stuck to the wheel of a carriage. His head should be washed with the composite known as the Pancagavya.

The *Agnipurana* enjoins that the four ministers elected by the king shall pour water on his head out of four pitchers. It is curious to note here that the ministers elected are said to belong to different four varnas —Brahmana, Ksatriya, Vaisya and Sudra, (amatyanam catustayam). The Brahmana minister shall pour clarified butter out of a golden pitcher on the head of the king from the east. The Ksatriya minister, shall pour thickened milk out of a pitcher of silver from the south. The Vaisya minister shall pour curd out of a copper pitcher from the west. The Sudra minister shall pour out the contents of an earthen pitcher on the head of the sovereign from the north.

The elevation of the Vaisya and Sudra classes to the ministerial office and the dignity attached thereto, their joint participation in the coronation as in other royal affairs must be an eye-opener to the later-day orthodox propagators of inferiority and superiority distinctions in caste.

Chapter 219 :—The king's assistants.

A king needs a retinue of assistants to carry on the work of administration. Like the statesman of the *Matsyapurana*, the statesman of the *Agnipurana* too gives a list of officers responsible for the affairs of the government. It is to be noted here that the functionaries such as the king's betel-bearer or his gate-keeper are mentioned as not being in the least lesser in importance than the ministers or the commander-in-chief. The variance of portfolio does not differ in the degree of its essence to the needs of administration.

The king should appoint a man to an office to which he is best fitted by his nature and acquirements. Men of stirling, mediocre or inferior talents and virtues should be respectively employed to carry out works requiring such talents or virtues.

Of the assistants, the *Agnipurana* mentions the following :—a commander-in-chief who should be either a Brahmana or a Ksatriya, porters at the doors of the royal chambers who should be men of noble descent and well acquainted with the precepts of morals, ambassadors at foreign courts who should be men of very sharp intellect, sweet-tongued, possessing eloquence of speech and well-versed in the arts of diplomacy, a betel-bearer either a man or woman fondly attached to the king, sweet-mouthed and capable of enduring fatigue, a foreign minister (*i. e.*, the minister of peace and war) who should understand all the expedients in foreign politics, personal attendants who should be armed with swords, a royal charioteer capable of detecting the weak points of the enemy and estimating its strength, a master of the royal kitchen who should live in the house where the royal food is prepared and who should be fondly attached to the king, all conscientious courtiers and a royal writer thoroughly versed in the sciences of Orthography.

Besides, the king should have a royal treasurer capable of telling at a sight the prices of gems and precious stones, a royal physician thoroughly versed in the science of medicine, a keeper of the royal elephants capable of detecting the points of excellence in those animals as well as the symptoms of their maladies, a keeper of the king's stable who knows all about the horses, a master of castles and fortresses attached to the king, architects proficient in their art to look after the royal palaces, teachers for imparting instructions in the art of handling and using arms and munitions of war who should be devoted to the king and be experts in using all sorts of weapons whether projected by machines, hurled or thrust with the hands or are not entirely let off at the time of their discharge, or are taken hold of again after the throw.

---

1. The expedients in foreign politics are six : Sandhi (alliance), vigraha (war), yana (expedition), Asana (Halt), Samsraya (seeking shelter) and dvaidhibhava (duplicity).

The king should appoint usherers male or female in female apartments of the palace. If male they should be above seventy, if women at least fifty years old. He should appoint a sleepless warder in the arsenal and eunuchs in harem.

Virtuous men should be appointed in works requiring high moral culture, men of valour in the army, intelligent people in business concerns, honest men in works of State revenue and common weal.

In acts of violence ruffians should be employed. Evil-doers should be detected through men belonging to their gangs.

The foreigners should be hospitably received without any regard to their honesty or wickedness. But the king should not trust them in his secrets. Their characters should be ascertained through expert spies.

The statesman of the *Agnipurana* lays stress on the importance of the spies. They should be employed in espionage and secret service without letting the public know that they had been so employed. They should move as physicians, astrologers, religious mendicants. Care should be taken to prevent their mutual recognizance. The king should never trust the statement of a single spy unless it is corroborated by information received on the subject from different sources.

The *Agnipurana* states a general rule in the selection of assistants to the king ; all the offices of government are to be filled with men who are fondly attached and have sworn allegiance to the king.

Salaries of the State-officers should be determined according to the nature and importance of the officers they are appointed to hold.

The *Agnipurana* holds no brief for an assistant who is inefficient. A bad servant of the State, it says, should be deemed as an enemy or fire, poison, a serpent and a drawn dagger all combined.

The *Agnipurana* derives the word Rajan from 'ranja' to please, to delight. The strength of the king, it says, is the love of his subjects. This is in accordance with the derivation found in the Santiparva of the Mahabharata. The king should do such acts only as would attract the hearts of his subject and refrain from doing that which would create hardships or displeasures. Here as elsewhere the statesman of the *Agnipurana* closely walks on the heels of the statesman of the *Matsyapurana* (MP. 215, 104-106, P. 8).

Chapter 220. The king's dependents.

The *Agnipurana* lays down the following rules of conduct for the king's servants :

A servant should obey the king as a disciple does his preceptor. He should never disobey his orders, nor utter anything disagreeable or unfavourable to his interests. If he has to speak anything unpleasant to the king in the latter's interest, he should do so in a private conference. He should not steal the king's money, nor do anything to impugnate the dignity of his master. He should never imitate him either in dress or in voice. A warder

---

रञ्जितास्तेन प्रजास्सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते Santi LIX. 125.

of the harem should not mix with those dismissed or chastised by the king. Nor should he let out his secrets. Any act of ingenuity done by the servant should not be boasted of in the royal presence, rather such an act should be ascribed to the kindness of the king. If he knows any secret of the king he should not divulge it although hard pressed by a superior officer of the State. He should put on the ornaments and decorations received from the king as marks of his highest regard. He should not enter the royal chamber without his permission nor visit him in an improper place.

A servant should not yawn, spit, cough, frown, emit flatus or assume an angry look, for such acts savour of his low breeding and are likely to lower him in the estimate of the king. He should not recommend his own case himself to the king but should employ other men to do so. He should stand above dishonesty, avarice, parsimoniousness atheism, meanness, lightheartedness. He should bow down to the king, the prince, the ministers and the king's favourites. He should not believe in the smiles of his ministers but he should always try to please his sovereign.

If a servant has incurred the displeasure of a king he should immediately give up his service and seek employment under another sovereign. He should not speak until spoken to by the king. Even in perils he should look after the interest of the king. In the presence of the king he should stand modest and submissive. He should avoid all attempts at cutting jokes with him. He should enquire about the health of his sovereign, should be attentive to his words, rejoice even at a reprimand and feel satisfied even with a small remuneration and be grateful therefore in season and out of season.

Chapter 221 :—Forts and the duties of a consecrated monarch.

The statesman of the *Agnipurana* believes in six kinds of the sites and constructions of forts such as dhanva, mahi, nara, vrkss, ambu and giri, i.e. a castle surrounded by desert, an earth (or underground) fort, a palace of safety formed by placing the army in a particular position, a place densely surrounded by trees which make it impassable, a fort surrounded by water, and a hill fortress.

Of the six kinds of forts the hill fort is considered to be the best, as it is invincible and affords the best means of beating off an enemy.

According to the *Agnipurana* forts should be peopled with the members of the commercial and servile castes, guilds of artisans and some Brahmana population. Temples, shops, palaces and barracks should be built within the ramparts of a fortress. It should contain arms, weapons, battering machines and similar contingents. It should be surrounded by a moat of deep water.

The *Agnipurana* gives a list of certain plants or medicinal herbs which must be kept in the fort as the best means of healing the wounded body of a king.

Some general duties of the king are stated in this chapter as follows : A king should worship the gods, protect his subjects, conquer the wicked and give presents to the Brahmanas. He should never dream of taking possession of grounds or articles dedicated to the gods or he would be tormented in hell for the period of a kalpa.

The *Agnipurana* lays stress on the preservation of consecrated monuments. The king should not only preserve the temples but cause them to be made of clay, wood, bricks or stone. Even erecting a miniature temple becomes the instrument of salvation at the end of earthly career.

A particular emphasis is laid on the fact that a king should never deprive the Brahmanas of any thing they are possessed of, rather they should be supplied with the necessaries of life.

The *Agnipurana* is pro-Brahmana in the respect that it places a Brahmana even above a god. It looks really strange in the modern days of democracy to read from the *Agnipurana* that a Brahmana can work miracle, invest ordinary persons with the attributes of divinity and can reduce a god to the level of an ordinary mortal. This awful statement is intended perhaps to brow-beat the prowess of the mighty Ksatriya monarchs.

The robbing a Brahman of a particle of gold, of a cow, of a plot of land even to the breadth of a single finger is bound to deliver the torments of hell till the doomsday.

It is curious to assign previleges to the Brahmanas as a class and make departure from the prescribed code of conduct and law with reference to them In the political field of the Puranas, the Brahmanas have always had their previleges The *Agnipurana* is a staunch advocate of these previleges. According to it, a Brahmana, although leading the most wicked life and guilty of the most heinous crimes should not be hurt or killed The killing of a Brahmana is said to be the deadliest of all sins.

The great dread to the king and his subjects emanates not so much from an inimical foe as from a forlorn Brahmana's wife. When she weeps and suffers she destroys the kingdom with all the subject people

Chapter 222 : The duties of a consecrated monarch.

The statesman of the *Agnipurana* has already treated the subject of the king's assistants (Ch 219). Here he gives a list of some other officers to be employed in the administration of a unit of villages, cities and of a province. The head of a single grama is called gramadhipati, of ten gramas dasagramadhipati, of a hundred gramas satagramadhipati, of cities and a province visayesvara *i. e.* a governor.

The head of a village shall supervise and improve the life of the village under his control. If he is unable to cope with any irregularity or untoward situation in the village he should report the same to the head of ten villages. The head of ten villages, on receiving the intimation, shall consult with his sub-ordinate officers and devise means and methods of remedying the situation.

The salaries of these officers should be in accordance with the importance of their posts.

The *Agnipurana* enjoins the preservation of a full-stored treasure, for without wealth, the realization of wished-for objects can never be had. It subscribes to the maxim that poverty is a sin.

According to the *Agnipurana* the king wields no divine right. The *Agnipurana* believes in the secular origin of kingship, protection and tribute

being the basis of social contract. The king receives in return for protection, contributions from his people to support himself and his retinue. Of course, the *Agnipurana* makes no direct reference to the theory of social contract but a number of verses (107-109) allude to protection and taxation which both employ that theory.

The kingly office, it is said, is impersonal *i. e.*, the life of a king is meant for the welfare of his people. A king is compared to a pregnant woman who shall forego all pleasures of her own and only live for the well-being of her charge.[1] The observation of austere penances on religious sacrifices are of no avail to a king who neglects his subjects. The house of the king who is conscious of the welfare of his people is the heaven itself. Hell exists in the house of a monarch who neglects the good. The king takes as his own share a sixth part of the income of his subjects good or bad, in lieu of his protection against robbers and thieves.[2]

Of the revenue collected everyday, half shall be stored in the treasury; the remaining half shall be distributed to the Brahmanas. Here again the purana makes a departure from the established rule. Even if we take by the word 'dvija' the portfolio of education, religious worship or the like, the expenditure of half the revenue on this single department would surely mean the neglect of equally important others. In his zeal for the maintenance of extra rights for the Brahmana class the purana oversteps the limits of propriety.

Here is another glaring instance of differential treatment towards different classes. If a hidden treasure is found out by a Brahmana it shall rest with him in its entirety *i. e.*, the king will have no right over it, while if it is found out by a ksatriya, a vaisya and a sudra they shall respectively make over to the king a sixteenth, an eighth and a quarter part of it.

Of the unclaimed property, it is said, the king shall keep it in his custody for a period of three years. If a claim is made within this period and the claim is supported and proved, it will be restored to the man. If, however, no claim is made, the property shall rest in the monarch for good. The ownership implies a claim. Of the lost article or property lying unclaimed for a considerable time, the correct description is a proof of ownership.

The king shall protect or manage the properties of an infant or a minor, of a widow who is the mother of a minor and of a widow who has no guardian or relation or those who are unable, out of ill health or some other reason, to manage their estates to their own benefit. If any of their relations encroaches upon a portion of their property he should be treated as a thief.

---

1. प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् ।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥

2. मात्स्यन्यायाभिभूताः प्रजा मनुं वैवस्वतं राजानं चक्रिरे । धान्यषड्भागं पण्यदशभागं हिरण्य चास्य भागधेयं प्रकल्पयामासुः । तेन भृता राजानः प्रजानां योगक्षेमवहाः ।

An exemplary instance of the king's responsibility is furnished by the fact that he should make good to the owner the price of an article stolen by a thief. The amount paid should be deducted out of the salaries of the police officers :—an exemplary punishment for the neglect of duties. A person guilty of a false declaration of theft should be punished just like a thief and banished. The king should not make good the price of the article stolen by the member of one's own family.

The *Agnipurana* lays rules for the king for levying duties on the imports and exports of goods. The king should levy a duty on exports equal to a twentieth part of the grass price. The duty on imports from foreign countries should be determined according to the actual cost of their manufacture, the damage they have undergone during the course of the transit and the actual profit derived by the merchant The duty in this case shall not exceed a twentieth part of the net profit made by the importer.

Women and wandering mendicants should be exempted from freights and tolls. If the servants of a merchant ship dealing in suka dhanya and simi dhanya attempt to defraud the king of his rightful duties and tolls payable at ferries, the king should confiscate a sixth and an eighth part respectively of the above commodities. On things imported from the forest, the duties should be levied with due regard to the place and the time of the import. The duties on animals and gold shall be a fifth and a sixth part respectively of the original value. The sixth part of their value should be paid as the duty on importing articles of perfumery, cereals, flowers, roots, fruits, leaves, potherbs, hays, bamboos, hydes, wicker-works, earthen-pots, stone-vessels, honey, meat and clarified butter.

The Brahmana class is exempt from the payment of any tax. Anyhow, the king should always be conscious of the probable difficulties of the priestly class and remove those difficulties. Famine and pestilence await his dominions, death stares in his face, thieves and robbers rule over the kingdom if a Brahmana well versed in the Vedas famishes for want of food. The king should always dread the evil arising out of the neglect of a Brahmana's need. He should, therefore, keep a strict vigil over the requirements of each Brahmana residing in his territory and provide him with a descent annuity. The merits of the pious deeds of the Brahmanas tend to prolong the life of the king and to make the country prosperous.

The statesman of the *Agnipurana* is merciless towards the labour class and to some extent to the artizans. The labourers shall work for the king without any remuneration so long they are fed by the king as if mere food was their life's aim. In this they are no better than animals. But he is less rigorous towards artizans. They shall work for him, a month in each year free of charges.

Chapter 223 – The duties of a consecrated monarch.

Works on polity are generally devoted to the king's religious and material attainments. The *Agnipurana* is peculiar in its treatment of the ways and means of the fulfilment of his third Varga viz. Kama i.e., desire or enjoyment. The discussion of this topic involves the question of the king's relation to his harem.

The king is advised by the statesman of the *Agnipurana* to pass his leisure hours in the company of the ladies of his household.

The king is enjoined to observe rules of conduct towards his ladies. The *Agnipurana* is not in favour of excessive indulgence in sleep, eating and sexual pleasures. By doing so a man falls a victim to diseases.

The king should make a right discrimination between a good or a bad wife. The method of discernment is afforded by the statesman of the *Agnipurana* himself. A king should never visit a lady who does not return his love, does not make a proper answer, mixes with his enemies and thus does him injury, moves in pride and arrogance, does not look pleased on the receipt of a present, sleeps before he sleeps and wakes after his waking etc. etc. He is enjoined to visit the one who makes an answering love, is devoted to him whose heart leaps up at his sight, shows signs of satisfaction on receipts of even small presents, sleeps after he has fallen asleep and wakes before his waking. Her dress is neat but not costly. A lady of such and other excellent qualities of head, heart and body should always be welcome to the monarch.

The fair sex is won with the gifts of ornaments, scents etc. The *Agnipurana* is conspicuously fond of scents and perfumes. A student of Political science will be amused to find that in the treatment of political thought Indian statesmen had to grapple subjects which looked at a glance quite outside the pale of that science. These statesmen were aware of the fact that the king's ladies had sometimes much to do with politics. They were the real home fronts. Their superb satisfaction was the king's main desire. Any thing that tended to make them congenial to the environment of the palace was the foremost duty of the king to provide.

The Agnipurana describes at length the process of preparing scents and perfumes. This part of the chapter abounds in the names of drugs and substances such as camphor, saffron, musk etc.. The aim is to make the atmosphere of the female appartment of the king most agreeable.

Notwithstanding his deep concern for the pleasures of the ladies, the king is advised never to trust them. His faith in them must be apparent and lip-deep.

Chapter 224 : The duties of a consecrated monarch.

The education of the royal princes on right lines is the chief concern of the monarch, for the ill-direction, bad company, etc. are harmful not only to the prince himself but also to the reigning monarch. The king should therefore appoint guards who in the guise of defending the persons of the princes would watch their acts and movements They should not be permitted to mix in the company of the angry, greedy or degraded people. They should be educated to be obedient and submissive. They should receive training in the management of the State. They should be appointed to superintend the works of all the departments of the State.

The statesman of the *Agnipurana* is conscious of the harm resulting from the luxury of gambling He would not allow a monarch to stake away his empire. Generally he discourages hunting, drinking and gambling.

Some general rules of conduct are laid down for guidance. A king should never waste time, never sleep in the day or make much ado about nothing. He should never use an abusive language towards anybody. He should temper justice with mercy. He should never allow his interests to suffer. The *Agnipurana* specifically mentions what it regards to be the interests of a king ; he should never recklessly exhaust the mines and mineral resources of his country, he should never neglect the proper repairs of his forts and strongholds ; he should not make gifts of money to unworthy persons and at improper time.

The *Matsyapurana* describes three kinds of friends (1) ancestral (2) the enemy of one's enemy and (3) artificial (*i.e.* a friend through self-interest).

The *Matsyapurana* does not assign a technical term to the second species of friends. It only analyses it. The *Agnipurana* on the other hand calls it by the term Samanta *i.e.* raceal. It classifies also the king's enemies on similar lines ; ancestral, raceal and artificial.

Like the ancient Hindu politicians, the statesman of the *Agnipurana* holds that an empire "should consist of the seven factors, *viz.*, kingship, ministery, territory, fortification, punishment treasury and allies. Of the seven organs of the State, the first *viz.* kingship is the fountain-head of all laws and authorities. A rebel against any of the seven factors should immediately be disposed of mercilessly. The maintenance of royal dignity is a factor essential to distinguish the king from the ordinary people. He should not therefore cut jokes with his sub-ordinates or enter into friendly conference with his servants.

Since the pleasure of the public is one of the criterions of a good government, the king is advised to rule neither with too much tightness nor with too much clemency. In public he is asked to speak with a gentle smile. For the amusement of his subjects he should organise hunting parties and drinking bouts. But he should not be addicted to too much amusement and recreation.

Procrastination is always dangerous in the case of everybody, the more so in the case of a monarch, but it is not always dangerous. In certain matters such as anger, boastfulness, vanity, quarrel and abuse, it is welcome and commendable.

The *Agnipurana* insists that the secret plans of the monarch should never get revealed. On the measures of the State he should secretly discourse with his counsellers. He should comprehend the mind of his ministers or counsellers from their gestures, postures and the movements of their eyes and facial muscles. He should not consult all his counsellers at a time on the subject. He should hear their counsels separately and then follow the decision of the one he thinks the best. He should see that none of his counsellers discloses his secrets till his plans are matured and begin to take fruits.

Ancient writers on law and polity have stressed the imperative need of learning in a monarch. The statesman of the *Agnipurana* too follows their suit. The king, he says, should learn, from the Brahmanas, the three sciences of logic, punishment and economy and acquire a special knowledge of commerce.

The presentation of gifts to the Brahmanas is one of the essentials of Royalty, his other kindred duties being to fight till death his foes in battle, to protect his subjects, to support the widows and the aged, the imbecile and the helpless. The regulation and the maintenance of the different social order of his realm should be the chief concern of the king.

A king should cause others to put faith in him ; on the other hand, he should never trust anybody except the Brahmanas who are busy in practising penance.

A monarch is asked to act the part of a heron, a lion, a wolf, a hare, a boar, a peacock, a horse, a cuckoo and a crow. It is explained in the following way : He should ponder over the means of his supplies like a heron, display his powers like a lion, pounce upon his enemies with the lightness and ferocity of a wolf, dart forth from his strongholds with the swiftness of a hare, and strike hard like a boar, move about in pomp and splendour like a peacock, be faithful as a horse, sweet-voiced like a cuckoo and suspicious as a crow while living under the roof of a stranger.

Activity and exertion are the salient features of a king's rule. One should never trust too much to the favours of providence. Since monarchy owes its existence to subjects, much depends upon their sufferance and good will.

Chapter 225:—Seven expedients.

Political thinkers have always laid much stress upon the untiring energy of a rising monarch. Providential acts are but his good or bad deeds done in a previous existence. The statesman of *Agnipurana* agrees with that of *Matsyapurana* that fate, exertion and time are the three factors that crown all human undertakings with success. Just as agricultural products depend as much on human endeavour as on rain in time, so the exertions of a man yield fruit in a proper season being backed by providence. Mere confidence in fate would lead a monarch nowhere

The statesman of the *Agnipurana* admits of sevenfold expedients: sama, dana, bheda, danda, maya, upeksa and indrajala. In this he falls in line with the statesman of the Matsyapurana.

Sama admits of twofold division. (1) true and (2) untrue. True conciliation can be contracted only with an enemy, of religious turn of mind, who has acquired a perfect control over his senses. Immoral foes such as the Raksasas are to be taken up with tricks of false conciliation, by flattery etc.

The policy of dissension can be pursued between two ruling monarchs who are hostile to or are afraid of each other or when one of them feels himself insulted by the other. A king should even compel them to fall out by threat. Similarly a king should know the weak points of other monarchs and threaten them to strike through those weak points in case they did not desert the cause of his adversary. Of course a king must need agents to create dissension and such men face always the hazard of their lives. It must be the paramount duty of the monarch to protect such people at all hazards.

The policy of division should be utilized among the sons and the feudatory chiefs of his foe. It is easier to conquer the enemy when he is disunited and also when his treasure is exhausted and the means of supplies are cut off.

The third expedient is the payment of gift (danam). Of all sorts of expedients, it is the best. The gift of money secures bliss for the giver in this life as well as the next.

When the three expedients enumerated above fail to create the desired effect, the policy of repression 'danda' or punishment is recommended. But this policy is to be followed with the utmost possible care. The monarch would incur the greatest sin by awarding wrong punishment. Laws of repression are the essential requisites of each and every State, in the absence of which the gods, the demons, the serpents, the mortals, the Siddhas, the ghosts and the birds would overstep the propriety of action. The *Agnipurana* gives the etymology of danda: it makes the people conform to the laws of the State or makes the crooked straight.

A monarch in the *Matsyapurana* is enjoined to behave as Indra, sun-god, yama, the god of water, the moon, the fire-god and the earth.[1] The *Agnipurana* follows suit but it adds the god Hari, since like him the king should protect his subjects with land and military force.

---

[1] इन्द्रस्यार्कस्य वातस्य यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोभृतं नृपश्चरेत् ॥ M. P. 226.

It has already been stated (P. 7) that kingship in Indian political thought is secular and not divine. A person, as soon as he becomes a monarch, assumes divine nature *i. e.* he is understood to act as the god of fire, water, etc. It must be repeated here that political thought in the puranas nowhere subscribes to the view 'that somebody becomes a king, because he is divine, God-like, descended from the gods or so forth.'

As in the *Matsyapurana*, here the king is likened to the sun-god for his dazzling brilliance, to the moon for his pleasant sight, to the wind god for roaming all over the world in the person of his spies, to the god of death for rewarding the virtuous and punishing the wicked, to the fire-god for burning the criminals, to Kubera, the god of wealth for making gifts, to the god of rain for showering wealth on the poor and the deserving, to earth for infinite forbearance and to god Hari for the protection of his subjects.

Chapter 227 : Expedition.

The statesman of the *Matsyapurana* was content with the Surface-causes, etc., of expedition. The inward causes, and motives of expedition are treated vividly in the *Agnipurana*. According to Puskara, the statesman of the *Agnipurana*, a king should march out against his adversary, (1) when he would feel that he had been suffering from an indigestion of power and that an outlet was necessary to the surplus military energy surging and boiling among the ranks and files of his army, (2) or when he would find that his servants, soldiers and generals were in the highest state of efficiency and he was able to crush all civic and internecine feuds that might raise their ugly heads during his absence from the country (3) or when he would find his enemy in peril, his country visited with such calamities as earthquakes, etc., his army discontented, its spirit benumbed and its ardour chilled.

Portents omens and dreams have their due share in expedition. Due consideration is to be given to predictions of future events. The spontaneous throbbing of the muscles, etc., of the right side of the male and the left side of the female indicates good luck.

The *Agnipurana* does not limit the period of expedition to particular months, but it advises the king to employ a particular division for a particular period of war. In the rainy season a king should employ elephants and infantry divisions; in winter cavalry and chariots; in spring or autumn, all the four divisions. The *Agnipurana* does not speak of the hot weather. Camels and mules to be employed in summer, as indicated in the *Matsyapurana*, find no room here.

Chapter 232 : The Statal Circle.

A single circle of twelve kings forming enmities, neutralities and alliances has already been described under chapter 240 of the *Matsyapurana*. This division is geographical. The adjacent countries are regarded as hostile, next to the hostile are considered as friendly (See P. 8). The terms Madhyastha and Udasina have been defined by the statesman of this purana in the following manner :—A madhyastha or madhyama king is capable of punishing his enemies and rewarding his allies; he can overcome the ambitious monarch together with his friends and foes. A sovereign who can overcome the rising monarch together with enemies and allies as well as the Madhyama is known as the Udasina or Neutral.

Of the Statal circle, each kingdom consists of seven factors such as, the king, the minister, the fort, the revenue the territory, the ally, and the army. The king is advised to cast away scruples and kill without the least

compunction of the heart a rebel or miscreant any way interfering with the harmonious working of these seven factors.

Besides the division of States into groups with reference to geographical surroundings, there is another division of amity and discord known as ancestral, personal and artificial. Really speaking, the statesman of the *Agnipurana* recognizes no friends or foes without sufficient cause or interest. The terms "friend or foe" are neither geographical entities, not abstract codes of law. They are relative terms. The purana is explicit on the point that no king becomes a friend or foe without cause or without a due regard to his own interests, only for the sake of amity or discord.

Chapter 233 : The six-fold policy.

The chapter begins with the mention of seven expedients—sama, dana, bheda, danda, upeksa, maya and indrajala The first four are treated in ch. 225. The last of the four, *viz*, danda is taken up again in this chapter. With reference to the foreign country it admits of twofold divisions: the public as well as the private. Public punishment consists in looting villages and destroying the towns of an enemy's country or in public execution of foes either by fire or poison. Poisoning of wells in the enemy country also falls under the catagory of public punishment.

Of the seven expedients, the first four are to some extent described in the *Matsyapurana* (Ch. 223). The last three, *viz.*, upeksa, maya and indrajala are only disposed of by a mere mention of their names. A full discussion of these terms is found in the second part of the Visnudharmottara (Chs. 147—49) as well as here.

Upeksa means neutrality or indifference on the part of a weak monarch. When the policy of conciliation, gift, divide and rule and chastisement are of no avail, *i e.*, invite danger, a weak king should be indifferent to his enemy and wait for a better opportunity so as to avoid unnecessary humiliation.

Maya means illusion. It is to be resorted to by a king in frightening away the heart of the enemy by convincing him that the god was on the side of his countrymen. The enemy is to be scared away by the display of bad omens : for instance birds of strong and extensive plumage should be reared in the camp and let fly over the enemy line with lighted wicks attached to their tails so that the soldiers of the enemy might take them for so many meteors falling down from the skies. Moreover, the hermits and foretellers should be paid to proclaim that his cause had been favoured with the blessing of the gods whose wrath had fallen upon the head of the enemy. It should also be proclaimed that he had been reinforced by the arrival of fresh allies. Shouts of victory should be raised and it should be publicly announced that the enemy had been beaten.

Indrajala means tricks of magic. A weak king should exhibit the four essential divisions of cavalry, chariots, infantry and elephants as sent by lord Indra to his help. He should also shower drops of blood over the army of the enemy. He should make a show of the heads of the dead of the enemy at the terrace of the palace. All this is enjoined to overawe the forces of the enemy and to encourage his own.

The *Agnipurana* is a champion of the Orthodox school in politics. It describes, in the fashion of ancient politicians, six expedients : Sandhi Vigraha, Yana, Asana, Samsraya and Dvaidhibhava. Definitions of these expedients are simple and direct. Sandhi is the compact entered into by two foreign kings regarding a point at issue ; vigraha is the settlement of a difference at the point of the sword; yana is the marching of a king against

his adversary ; asana is the halt of a king with his army fully mobilised in his own territory; dvaidhibhava is the mobilisation of half an army corps in an enemy's territory ; an alliance with a king of the Udasina or the Madhyama class is known as samsraya.

Appropriate occasions or circumstances for either of the six expedients are also duly set forth here : a king should enter into a treaty only with his equal or with his more powerful. A powerful king should make war with a king inferior to him in strength. A king should mobilize only half of his forces when he could easily intercept the supplies and movements of his enemy, although threatened by a parsnigraha enemy in the rear. Seeking the protection of another king (Samsraya) is the worst of all expedients that a king fighting with a stronger foe is compelled to resort to. The expedient of expedition entails upon a king a disastrous expenditure and a loss of many lives. And when the king finds himself helpless and seeking the shelter of an ally is the only course left open, he should not hesitate to adopt the policy of Samsraya.

Chapter 234 : The king's daily time-table.

Kingship is an office hard and exacting. A king is enjoined to leave his bed about an hour before day-break, with the songs of bards He should see his spies, or confidential persons in private so that they should not be recognised as the king's people. Then he should duly listen to the report of his daily income and expenditure and then having eased himself should go to the bath-room. He should cleanse his teeth and then bathe. After bath he should pray and worship the god Vasudeva. He should offer clarified butter with the blades of holy kusha grass to the sacrificial fire. He should pour libations of water in the name of his departed manes. Then he should make gifts of cows with pieces of gold to the Brahmanas and receive their blessing in return. He should besmear his body with the scented sandal-pastes decorate himself with ornaments and see his face into the mirror as well as in a clarified butter put in a vessel of gold. He should then take some, medicine prescribed by the physician. Decorating himself with valuable ornaments he should see his preceptor and after receiving his blessings should go to his councilchamber where he should receive the Brahmanas, the ministers, the officers and the subjects as announced by the usherer of the court. He should then hear the daily report of works, determine the routiny of business, scrutinise civil matters and discuss with his ministers the weighte matters of the State. Here the utmoste secrecy of counsel is emphasised. He should always follow the advice of his astrologers, physicians and ministers. He should then practise gymnasties. He should then take bath again and see that the god Visnu is duly worshipped, offerings are made to the sacrificial fire and the Brahmanas are duly honoured. He should decorate his person, take his meals which had been properly examined, chew the betel leaf, lie on his left side, read scriptures, inspect the lines of warriors as well as the place of ornaments. He should perform his eventide prayers, despatch the spies to their respective duties, then enter his harem and there pass the night in music and song, with guards standing on duty.

Chapter 235 : The method of warfare.

The chapter begins with prewar and postwar propitiations of deities for the successful waging and termination of warfare. The ceremonies recorded are totally Indian and appeal only to those statesmen who believe in the spiritual efficacy of the Vedic and allied formulas. A spirit of devotion was a sufficient means of solace for laying down lives, leading to a king's ultimate victory. A defeat was always ascribed to bad luck, ill fate etc. For creating

holy atmosphere which inculcated the sense of victory amongst the warriors and maintained their moral, the worship of Brahmanas, dieties and grahas is enjoined throughout the period of war[1].

It is interesting to note here that the method of warfare as described in this chapter holds good for all ages and climes.

A monarch should have the front of his army as wide and extensive as possible so as to avoid pitched battles with the enemy drawn in a battle array. But if the army be small, he should draw it up in various orders known as the Sucimukha etc. According to statesmen, the arrays of army vary. The statesman of the *Agnipurana* lays down ten kinds of army circles : Garuda, Makara, Cakra, Syena, Ardhacandra, Vajra, Sakata, Mandala, Sarvatobhadra and Suci. Some of them are formed after the birds or beasts mentioned ; others are after the objects or things named. An army drawn up in each of the ten arrays should be divided into five parts, the two forming its two principal wings, the two, sides to guard the wings and the one its main body. Of the five divisions, for instances, only one or two should be brought into action, the remaining three or four should act as reserves. A king should never put himself into hazard, since his death inspite of the strength of the army would mean defeat. He should therefore, remain, in the rear, within at least two miles from the scene of action, so that a broken, detachment should rally round his banner. In the array of the army, if its centre or the main body is broken, then alone the king should order retreat. As for the positions, the fighters should be drawn neither too close nor too apart and proper care should be take that they might freely exercise their arms without clashing with those of their adjacent warriors.

If an attempt is to be made to break through line of the enemy, the burden of attack should fall upon a portion of the line. Out of the many divisions of the hostile army that division should be first attacked the fall of which would lead to the fall of the rest.

The arrangement of the columns, according to the *Agnipurana* runs thus : The swords-men, should be placed in front of the army, after them the bow-men, after the bow-men the cavalry, after cavalry the car-warriors and after them the elephant men.

It is stated that four soldiers should guard an elephant, four cavalry soldiers a car-warrior, four swordsmen a cavalry soldier and four bow-men a shield bearer.

Each of the groups is assigned its respective duties : infantry soldiers are to carry the dead and the wounded in the field to a safety Zone. They have also to carry water for the use of the army ; arms and weapons to the fighting van. Swordsmen are to defend the army against an attack made by a compact body of the enemy soldiers. Bow-men are to engage the hostile army from a distance. Car warriors are to carry thewounded from the distance and also to attack the rear of the enemy. Elephant men are to break through the line of the hostile host, or to break the formation of the army, or to demolish any wall or battlement or to clear the way by breaking down trees root and branch.

The importance of the columns varies with the nature of the soil: infantry works hevoc on an uneven ground, car-warriors on the even, the elephantmen on marshy grounds.

According to the statesman of the *Agnipurana* valorous persons placed in the front should encourage the timid and the weak. A hero, as defined,

1. For the detailed description of war-ceremonies, the reader is referred to the original text of the Agni Purana, Chapter 235.

is the one who is tall in stature, has an acquiline nose, large eyes, blended eyebrows and is easily excitable and fond of quarrel.

The statesman of the *Agnipurana* reads verses in praise of battle. There is nothing to lose : Victory leads to the enjoymeat of pleasures in this world and death to a glorious heaven. Hundreds and thousands of allurements andtemptations are held out to a warrior here as well as hereafter. This part of the treatise on polity seems to have been written with some practical end in view. The *Agnipurana* is at pains to stress the imperative duty of a soldier to fight till death.

The battle on moral and just lines is recommended. Manslaughter should have a fair and righteous cause Moreover on active service too, a cavalier should fight with a cavalier, an elephantman with an elephantman, a swordsman with a swordsman and so on. A wounded or a weaponless soldier or the one flying away in terror of life or asking quarter should not be hurt or killed.

Shouts of victory often help in discouraging the foe although superior in number. False proclamations that the enemy had been beaten with his ministers, officers and allies and the commander of the enemy's forces had been slain should be raised just to discourage the enemy host and encourage his own. It is therefore clear that the *Agnipurana* is not absolutely a moralist. It also advocates tricks of warfare termed as kuta.

Alternatives for modern gas are found recommended in this chapter. It is said that some sorts of incense-sticks should be burnt so as to stupefy the senses of the enemy's forces. It is not, however, made clear as to how these incense-sticks that possessed the virues of stupefying people were prepared.

It is interesting to read the post-war duties of the victorious monarch. All the wealth acquired in the war belongs to the king by right of conquest. But he has no right over the wives of the defeated monarch. He should treat them as his own mothers. Prisoners of war should be treated as the king's own sons. He should make arrangements for the provision of the families of of the soldiers killed in action according to their rank and merits. The spoils of war although belonging to the monarch by right of conquest, should be proportionately and fairly distributed among his servants.

The *Agnipurana* is also rich in Political thought as disclosed by Rama to Laksmana. The subject matter of Rama Polity has already been described in the contents of the *Agnipurana* (P. 9) but for the sake of convenience may be repeated here.

Chapter 237 : Rules of Royal conduct.

" **238** : King's assistants and dependents.

" **239** : The Statal Circle and the Sixfold Policy.

" **240** : Expedients.

" **241** : The method of warfare, the array of army etc.

From the study of the foregoing contents it is quite obvious that almost all the topics of Rama Polity are already discussed by Puskara in the *Agnipurana*, notwithstanding the methods of presentation and arrangement differing. The repetition can, therefore, find excuse in selecting some great character or personage of historical interest as the mouthpiece of political thought. Rama polity, it is said, (*Cf.* Ch. 241, 615, p 79 App.) was worked out by Laksmana and realised in practice by him when he slew Meghanada,

The statesman of the *Agnipurana* substantiates the truth of his statements with reference to Rama versus Ravana and Laksmana versus Meghanada.

It may also be stated here that Political thought in the *Agnipurana* (Chs. 218—225, 227, 232—35) is put in the mouth of Puskara who is describing the same to Rama (*Cf.* Ch. 223, 136. P. 44 App.) and it is no wonder that Rama hands down his traditional heritage of polity to his closer brother Laksmana bent upon slaying the common foe.

Political thought in the Markandeyapurana

There is not much political thought in the *Markandeyapurana*. Only a single chapter (27) treats some political topics.

The importance of the purana lies in the fact that here we meet perhaps for the first time a lady well-versed in polity, reading to her child a lesson on political thought.

Madalasa's polity is a brief compendium on the subject. Its aspect is traditional. It consists of both positive and negative duties, of all of which the one of control over the senses is regarded as the foremost.

A king is advised to avoid too much addiction to objects of senses, to anger, greed, intoxicants, pride and pleasure. Madalasa quotes some verses of kings of historical interest who by fault of one sort or another proved the instruments of their own ruin. The names of mighty monarchs—Pandu, Anuhrada, Aila, Vena, the son of Anayus and Purandara—are given who by their passionate addiction to objects of senses, anger, greed, intoxicants and over-enjoyment respectively invited destruction upon their heads.

As in the *Matsypurana* and the *Agnipurana*, here as well, the king is likened to the sun-god, the god of death, the moon-god and the god of rain—Indra. It omits the fire-god and Kubera of the *Matsya* and *Agnipuranas* and god Hari of the *Agnipurana*.

Besides, the *Markandeyapurana* advises the ruling monarch to act the part of some birds such as a crow, a cuckoo, a bee, etc., and insects such as ants and trees as salmali. In other words he is to derive lessons of advantage from all quarters—beasts, birds, insects and plants, the least to speak of an outcaste woman.

It may also be remarked here that the kingship in the *Markandeyapurana* as in the other puranas is based on the theory of protection. The king is enjoined to keep up the social balance strictly in conformity with the rules of legal treatises.

Political thought in the Garudapurana,

Political thought in the *Garudapurana* runs as follows :—

Chapter 108 : Some general problems concerning conduct.

" **109 :** " " " " " .

" **110 :** " " " " " .

" **111 :** Characteristics of a consecrated monarch.

" **112 :** King's servants.

" **113 :** Fate.

" **114 :** Advice for kings.

" **115 :** Some topics of general interest.

Political thought in the *Garudapurana* is somewhat different from that of the other puranas. In a way the portion entitled the Nitisara is a treatise on general behaviour or moral conduct. In its scope it is applicable both to the ruler and the ruled.

The wise instructions of the *Garudapurana* were imparted, it is said, (*Cf.* GP. 108. 10. P. 82 App.) by Brhaspati, the preceptor of the Gods, to Indra, the god of the gods. At the end of the chapter 115, however, another version is found. Lomaharsana, the Suta, says that he heard the essence of Polity from Vyasa who in turn heard it from Siva. He, in turn, heard it when Visnu was imparting it to Saunaka. The importance of the Garuda polity is therefore obvious.

Chapter 108 : Some general problems concerning conduct.

It is stated by Garuda himself that the discourse on the science of ethics and expediency is advantageous both to kings and commons. Such topics hence are selected as concern both the king and his subjects.

It is said in the very beginning that a man should not mix in vulgar companies. Even a bad wife and a bad pupil are to be shunned from a distance. Similarly an illiterate Brahmana, a dastardly Ksatriya, a lazy Vaisya and a literate Sudra are to be avoided. But all such rules are flexible. A person should do even what he is forbidden to, out of full regard to the cause and effect of each act of his conduct. According to circumstances, he should side even with his enemies and break with his friends.

As already indicated, Garuda's rules of enmity and friendship are flexible. According to him there is no steadfast friendship and enmity. A friend can turn a foe if his interests clash and a foe a friend if their friendship is of mutual advantage. An interesting instance is afforded by Garuda. A disease, he says, which originates in the body is an enemy and a herb which grows in the forest is a friend. All persons, objects or things are to be judged from this angle of vision. For instance, the country which provides means of livelihood is one's true country ; a seed which sprouts is a true seed ; a child that lives is a true child and a wife who speaks sweet is a true wife. It is strange to hear from Garuda about such thoughts that raise a citizen far above nationalism, sacrificing patriotism just for livelihood. But explanation lies probably in the fact that to Garuda as to other divinities, Visnu, Siva, Indra, Brhaspati and the like, the terms nationalism or internationalism are meaningless. Political suggestions as embodied in this discourse are meant for the world at large and are not limited to particular confines. Political wisdom is imparted to an individual not as an Asiatic, European, American and so forth but as a free man of the world. In this respect, Garuda polity is more liberal, universal and applicable to peoples of all climes without the distinction of caste and creed.

Garuda polity lives in a constant dread of the fair sex. Garuda advises people not to trust it. However, he draws a distinction between a bad and a good wife. One who speaks sweet to her husband and is skilled in the management of household affairs is a true wife. A true wife, moreover, must be one in spirit with her lord and devote her whole self to his happiness. Of general characteristics of a noble wife the following may be noted : She decorates her person with sandal paste ; perfumes her body after her daily ablution, talks little and agreeably ; eats a little ; is fond of her husband and is

ever busy in doing acts of piety and virtue so that happiness and prosperity may ever reign in the house A good wife appreciates and honours the noble qualities in her lord and lives in loving submission to his wishes and is satisfied with the little she gets. On the other hand, a bad wife is the one who is querulous and argumentative. She is attached to another and is fond of staying in another man's house. She is not ashamed of the fact that she is depraved. She is said by the statesman of the *Garudapurana* to be deadlier than the fangs of a serpent. One who is blood-eyed, black and fierce as a tigress, is possessed of a cow-like tongue, is foul-mouthed in anger and is eccentric in her habits or is fond of staying in another man's house, is not fit for matrimonial alliance. Such a partner, like an insincere friend, and argumentative servant or like a residence in a snake-infested chamber is but the prelude to death.

Chapter 109 : General conduct.

The chapter opens with the theme of self-preservation at the loss of a country or even of the whole world. Anything, however dearer and near to the monarch, if it stands in the way of his self-interest, should at once be disposed of. This importance to self over one's country or nation is Garuda's peculiarity in politics. Garuda advises a king to save his own person even at the cost of his wealth, wife, family, village, country and the world. This advice will surely suit an autocratic monarch. But Guruda's advice is not confined to the ruler's interest alone. Even an individual, a subject, is also asked to sacrifice wealth, wife, family, village etc, for the protection of his self. It may be remarked en-passant that such an advice in politics as leads to disunity is quite vicious and unwholesome.

Lessons on self-interest are taught in abundance. The statesman of the Garuda polity doubts the existence of love for love's sake on earth. According to him one person endears another simply out of motives of self-seeking. This principle is confined not only to mankind but is found well extended over to beasts and birds. For example, birds abandon a tree whose fruits are gone. Herons forsake the shores of a dried pool. Courtesans do not welcome a person whose purse is exhausted. Ministers do not flock round a monarch without kingship. The bees sit not on the faded flowers, nor do the herds of deer roam about in the forest which a wood fire has consumed.

Distrust in mankind and particularly in the female sex is the main burden of this chapter. Feminine fickleness is over-emphasised. Whether perhaps due to the lack of education or some other unexpected causes women in ancient India proved rather obstacles in the way of general administration and unification of the country. The statesman of the Garuda polity is cautious about the expected dread from that quarter and goes so far as even to suggest beating for setting them right.

In some respects, Garuda is an advancement upon ancient Indian political thought. Whereas ancient thinkers did always take up pains to empress emphatically upon a person the necessity of gathering wealth to his utmost strength, Garuda is dead against the hoarding up of wealth. On the other hand, he suggests to acquire that wealth (viz. dharma) which follows a person even beyond the grave.

It is interesting to note that Garuda can never tolerate that the successors of a person who has hoarded up wealth shall, after his demise, inherit and divide among themselves the wealth which cost him life-long and killing oils.

This is, however, in a way to dissuade the hoarder from hoarding up riches. The idea behind all such dicourses is to lay the policy of equal distribution of wealth. The hoarder is condemned by Garuda because his wealth never comes to the use of the Brahmanas, his own relations, any religious purpose and his personal.

Another peculiarity of Garuda polity lies in its freedom from Brahmanical or scriptural influence. As this statesman clearly says, true religion lies hid in a cave. There is not a sage but propounds a theory of his own. Disquisitions on religion and godhood are as old as human race, yet the scriptures could not come to an agreement. This statement of Garuda in a way draws a distinct line of demarcation between religion and polity. In political life the path of the masters is the only true path.

On one important topic Garuda furnishes an advocate's counsel. A person, he says, tumbled out of a fortune should start on a pilgrimage to a distant shrine. This practice has been current even to this day. The rich, when somehow shaken in fortune start on a distant pilgrimage just to avoid their creditor and gain time to make arrangement for the delivery of deposits.

Chapter 110 :—General conduct.

Garuda's digressions on conduct are not arranged systematically. Like a grasshopper or a butterfly they jump from one idea to another without the least link or conjunctive. The result is that the reader has to be careful to sort them to appropriate cavities of his brain. However two main ideas emerge from the study of this chapter : (1) The king has by all means to suppress the rising foe. (2) He should never put too much reliance upon fate ; perseverance is mainly to be resorted to although he cannot altogether wipe out the orders of destiny.

Chapter 111 :—Characteristics of a consecrated monarch.

Garuda's advice to a monarch reads like a lesson on morality. The king is advised to rule his kingdom according to the tenets of true relgion and in the light of truth and justice.

Garuda's similies in this chapter are drawn from common place persons objects or things. For instance he asks a monarch to collect a tithe of the income of his subjects by way of imperial revenue without burdening them with excessive texation like a florist making a festoon by culling flower from flower-bearing trees without uprooting them. On defeating an enemy he should be cautious justly to tap the resources of the enemy's country without draining it dry like a milkman milching a cow without exhausting the supply in her teats.

The bridling of his senses is the main burden of the next few verses of this chapter, A king should not fall a prey to the amorous glances of youthful maidens.

The king, it is said, should make provisions for times of scarcity. It is incumbent on him to keep his treasures well replenished at all times. But it is strange to hear from Garuda, that after all his legitimate wants are provided a king should leave the residue of the money at the disposal of the Brahmanas. Perhaps Garuda, means that the rest of money should be spent on beneficiaries for the welfare of the State. Brahmanas in those days stood as symbols of self-sacrifice.

The king, should never lose courage in adversity. The moon returns resplendent out of the jaws of Rahu. The sons of Pandu retrieved their fortune even amidst adverse circumstances.

Chapter 112 :—The king's servants.

Servants are divided into three classes : good, bad and indifferent. The king is advised to keep only good servants. If he, however, neglects this advice and keeps bad, foolish and illiterate persons in his service, dire consequences would follow.

Amongst the officers and the subordinate servants of the State the following are enjoined : a manager of treasury, a jeweller, a commander-in-chief a gate-keeper, a clerk, an ambassador, a priest, a cook, a physician, an astrologer etc. The characteristics of servants mentioned by Garuda are almost the same as found in the *Matsyapurana*.

Chapter 113 :Fate.

Garuda cites instances of Bhima and Arjuna, king Bali, Ravana, the wice politician Sukra himself, Rama, Sita and Laksmana who under one circumstance or another fell victims to destiny. Fate or destiny is defined by Garuda as the result of our own deeds in a prior life. Even Visnu, Siva and Sun cannot escape the effects of destiny. The effects of our actions done in a prior existence fructify at the appointed time in the next.

But Garuda would not advise the policy of inaction or wait and see. He is not a fatalist in that sense. He is a realist out and out. He knows how to act in the living present, since, according to him, deeds done in this age are bound to fructify sooner or later.

Chapters 114-115 :—Advice for kings.

Friendship and enmity are, according to statesmen, bound by self-interest. Garuda does also believe in this maxim. He is a realist who forbids a person to stay with his own daughters, sisters or step-mothers lest the fiend of lust should take advantage of solitude.

Manifold instructions or counsels enumerated in these chapters can be utilised equally with advantage by a commoner as by a prince or monarch.

POLITICAL THOUGHT IN THE KALIKAPURANA

Political thought in the *Kalikapurana* is contained in a single chapter viz. 87. It forms a subject matter of the conversation between Sagara and Aurva. It deals mainly with the royal behaviour towards princes, queens and above all, self.

A monarch is advised by Aurva to conquer his own self by self-control and princes and queens by policy or craft. Four kinds of expedients viz., conciliation, gift, division and punishment are enjoined to be applied to achieve the end.

A king should have a thorough knowledge of statecraft. Aurva mentions here Brhaspati, the statesman of the gods, in connection with the seven organs of the State viz., a king, ministers, a territory, an ally, a treasury, an army and forts.

A distinctive feature of the Aurva polity lies in the employment of spies in different departments. The entire scheme of rule in the *Kalikapurana* is beset with secrecy and even the most confident and trusted officers are enjoined to be closely watched over by the secret department. In this respect, the statesman of the *Kalikapurana* agrees closely with Katalya. Princes and queens are non-entities in the form of government, they are to be immediately disposed of if proved obstacles. As a statesman Aurva is cosmopolitan. He never hesitates in accepting the maxims of Sukra and Brhaspati, the statesmen of two rival groups, if those maxims fit in with his scheme of good government.

POLITICAL THOUGHT IN THE VISNUDHARMOTTARAPURANA

The subject-matter of political thought in the Visnudharmottarapurana runs as follows :—

Second part.	Chapter	2 :	The appreciation of kingship.
,,	,,	3 :	The characteristics of a monarch.
,,	,,	4 :	,, ,, an astrologer.
,,	,,	5 :	,, ,, a royal priest
,,	,,	6 :	,, ,, a minister.
,,	,,	7 :	,, ,, A chief queen.
,,	,,	18 :	The consecration.
,,	,,	21 :	The consecration-ceremony
,,	,,	24 :	The king's assistants.
,,	,,	25 :	The king's dependents.
,,	,,	26 :	Forts.
,,	,,	28 :	The protection of the ruling monarch.
,,	,,	61 :	The duties of a consecrated monarch.
,,	,,	62 :	The king's harem.
,,	,,	63 :	The duties of a consecrated monarch.
,,	,,	66 :	Fate and perseverance
,,	,,	67 :	The expedient of conciliation.
,,	,,	68 :	,, ,, of divide and rule.
,,	,,	69 :	,, ,, of gift.
,,	,,	70 :	,, ,, of punishment.
,,	,,	71 :	The king and his divinity.
,,	,,	145 :	The Statal circle.
,,	,,	146 :	Punishment as a factor in foreign policy.
,,	,,	147 :	The expedient of indifference.
,,	,,	148 :	,, ,, of illusion
,,	,,	149 :	,, ,, of magic.
,,	,,	150 :	The sixfold policy.
,,	,,	151 :	The king's routine.
,,	,,	163 :	The period of expedition.
,,	,,	177 :	Expedition.

Notwithstanding the bulk, the treatment of political thought in the *Visnudharmottara* is by no means original. It is a digest of political wisdom incorporated in other puranas. Its contribution to political science is therefore very slight.

The polity in the *Visnudharmottara* forms the subject matter of a conversation between Markandeya and Vajra and as such should have formed a part of the *Markandeyapurana*. Moreover, this part of polity is narrated by Puskara to Rama here while Rama repeats it to Laksmana in the *Agnipurana*.

It is naturally emplied, therefore, that the conversation about polity between Puskara and Rama in the *Visnudharmottara* is older than that between Rama and Laksmana in the *Agnipurana*. Yet this is far from the fact. Rama repeats the polity as imparted to him by Puskara from the *Agnipurana* itself. The *Agnipurana* divides political thought in two parts : (1) political thought as imparted by Puskara to Rama and (2) that by Rama to Laksmana. The Puskara-Rama dialogue in the *Visnudharmottara* is a repetition partly of the same and partly of Rama—Lakshmana in the *Agnipurana*.

As already indicated political thought in the *Visnudharmottara* is not an original contribution. Its entire wide field is already traversed by the statesmen of different puranas. It is needless therefore to repeat those discussions about polity here.

मत्स्यपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम् ।

अथ पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—

राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किं नु कृत्यतमं भवेत् ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सम्यग्वेत्ति यतो भवान् ॥ १ ॥

मत्स्य उवाच—

अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राज्यावलोकिना ।
सहायवरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥ २ ॥
यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥ ३ ॥
तस्मात्सहायान्वरयेत्कुलीनान्नृपतिः स्वयम् ।
शूरान्कुलीनजातीयान्बलयुक्ताञ्छ्रियान्वितान् ॥ ४ ॥
रूपसत्त्वगुणोपेतान् सज्ज्ञानान्क्षमयाऽन्वितान् ।
क्लेशक्षमान्महोत्साहान्धर्मज्ञांश्च प्रियंवदान् ॥ ५ ॥
हितोपदेशकालज्ञान् स्वामिभक्तान्यशोऽर्थिनः ।
एवंविधान्सहायांश्च शुभकर्मसु योजयेत् ॥ ६ ॥
गुणहीनानपि तथा विज्ञाय नृपतिः स्वयम् ।
कर्मस्वेव नियुञ्जीत यथायोग्येषु भागशः ॥ ७ ॥
कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः ।
हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशलः श्लक्ष्णभाषिता ॥ ८ ॥
निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते ।
कृतज्ञः कर्मणां शूरस्तथा क्लेशसहस्तृजुः ॥ ९ ॥
व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ।
राज्ञः सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथवा ॥ १० ॥
प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥ ११ ॥

यथोक्तवादी दूतः स्यादेशभाषाविशारदः ।
शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित् ॥१२॥
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स स्यान्महीक्षितः ।
वक्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेत् ॥१३॥
प्रांशवोऽशयनाः शूरा दृढभक्ता निराकुलाः ।
राज्ञा तु रक्षिणः कार्याः सदा क्लेशसहा हिताः ॥ १४ ॥
अनाहार्योऽनृशंसश्च दृढभक्तिश्च पार्थिवे ।
ताम्बूलधारी भवति नारी वाऽन्यथ तद्गुणा ॥ १५ ॥
षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
सान्धिविग्रहिकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥ १६ ॥
कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्यादेशरक्षिता ।
आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ॥ १७ ॥
सुरूपस्तरुणः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोचितः ।
शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्तितः ॥ १८ ॥
शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः ।
धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्वक्लेशसहः शुचिः ॥ १९ ॥
निमित्तशकुनज्ञानी हयशिक्षाविशारदः ।
हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भुवो भागविचक्षणः ॥ २० ॥
बलाबलज्ञो रथिनः स्थिरदृष्टिः प्रियंवदः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः ॥ २१ ॥
अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदां परः ।
सूदशास्त्रविधानज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते ॥ २२ ॥
सूदशास्त्रविधानज्ञाः परामेधाः कुलोद्गताः ।
सर्वे महानसे कार्याः कृत्तकेशनखा नराः ॥ २३ ॥
समः शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः ।
विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत् ॥ २४ ॥
कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुख्याः समासदः ।
सर्वदेशाचराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २५ ॥
लेखकः कथितो राज्ञः सर्वाधिकरणेषु वै ।
शीर्षोपेतान्सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् समान् ॥ २६ ॥

13513

अक्षरान्वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ।
उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २७ ॥
बह्वर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्यान्नृपोत्तम !
वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ॥ २८ ॥
अनाहार्यो भवेत्सक्तो लेखकः स्यान्नृपोत्तम !
पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ॥ २९ ॥
धर्माधिकारिणः कार्या जना दानकरा नराः ।
एवंविधास्तथा कार्या राज्ञा दौवारिका जनाः ॥ ३० ॥
लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानां च विधानवित् ।
विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्यः शुचिः सदा ॥३१ ॥
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥ ३२ ॥
आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः ।
व्ययद्वारेषु च तथा कर्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥ ३३ ॥
परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गे सुचिकित्सिते ।
अनाहार्यः स वैद्यः स्याद्धर्मात्मा च कुलोद्गतः ॥ ३४ ॥
प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजा ।
राजन् ! राज्ञा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्जनैः ॥ ३५ ॥
हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।
क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥ ३६ ॥
एतैरेव गुणैर्युक्तः स्थविरश्च विशेषतः ।
गजारोही नरेन्द्रस्य सर्वकर्मसु शस्यते ॥ ३७ ॥
हयशिक्षाविधानज्ञश्चिकित्सितविशारदः ।
अश्वाध्यक्षो महीभर्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते ॥ ३८ ॥
अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्गतः ।
दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञा उद्युक्तः सर्वकर्मसु ॥ ३९ ॥
वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः ।
दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्तितः ॥ ४० ॥
यन्त्रमुक्ते पाणिमुक्ते विमुक्ते मुक्तधारिते ।
अस्त्राचार्यो निरुद्वेगः कुशलश्च विशिष्यते ॥ ४१ ॥
वृद्धः कुलोद्गतः सूक्तः पितृपैतामहः शुचिः ।

राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥ ४२ ॥
एवं सप्ताधिकारेषु पुरुषाः सप्त ते पुरे ।
परीक्ष्य चाधिकार्याः स्यू राज्ञा सर्वेषु कर्मसु ॥ ४३ ॥
स्थापनाजातितत्त्वज्ञाः सततं प्रतिजागृताः ॥ ४४ ॥
राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः ।
कर्माण्यपरिमेयानि राज्ञो नृपकुलोद्वह ! ॥ ४५ ॥
उत्तमाधममध्यानि बुद्ध्वा कर्माणि पार्थिवः ।
उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥ ४६ ॥
नरकर्मविपर्यासाद्राजा नाशमवाप्नुयात् ।
नियोगं पौरुषं भक्तिं श्रुतं शौर्यं कुलं नयम् ॥ ४७ ॥
ज्ञात्वा वृत्तिर्विधातव्या पुरुषाणां महीक्षिता ।
पुरुषान्तरविज्ञानतत्त्वसारनिबन्धनात् ॥ ४८ ॥
बहुभिर्मन्त्रयेत्कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक् ।
मन्त्रिणामपि नो कुर्यान्मन्त्रिमन्त्रप्रकाशनम् ॥ ४९ ॥
क्वचित्र कस्य विश्वासो भवतीह सदा नृणाम् ।
निश्चयस्तु सदा मन्त्रे कार्य एकेन सूरिणा ॥ ५० ॥
भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्ध्युपजीवनात् ।
एकस्यैव महीभर्तुर्भूयः कार्यो विनिश्चयः ॥ ५१ ॥
ब्राह्मणान्पर्युपासीत त्रयीशास्त्रसुनिश्चितान् ।
नासच्छास्त्रवतो मूढांस्ते हि लोकस्य कण्टकाः ॥ ५२ ॥
वृद्धान् हि नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् ।
तेभ्यः शिक्षेत विनयं विनीतात्मा च नित्यशः ॥ ५३ ॥
समग्रां वशगां कुर्यात्पृथिवीं नात्र संशयः ॥ ५४ ॥
बहवोऽविनयाद् भ्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ५५ ॥
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥ ५६ ॥
इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ५७ ॥
यजेत राजा बहुभिः क्रतुभिश्च सदक्षिणैः ।

धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥ ५८ ॥
सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद् बलिम् ।
स्यात्स्वाध्यायपरो लोके वर्तेत पितृबन्धुवत् ॥ ५९ ॥
आवृत्तानां गुरुकुलाद् द्विजानां पूजको भवेत् ।
नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥ ६० ॥
तं च स्तेना न वाऽमित्रा हरन्ति न विनश्यति ।
तस्माद्राज्ञा विधातव्यो ब्राह्मो वै ह्यक्षयो विधिः ॥ ६१ ॥
समोत्तमाधमै राजा ह्याहूय पालयेत्प्रजाः ।
न निवर्तेत सङ्ग्रामात् क्षात्त्रं व्रतमनुस्मरन् ॥ ६२ ॥
सङ्ग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां निःश्रेयसं परम् ॥ ६३ ॥
कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योषिताम् ।
योगक्षेमं च वृत्तिं च तथैव परिकल्पयेत् ॥ ६४ ॥
वर्णाश्रमव्यवस्थानं तथा कार्यं विशेषतः ।
स्वधर्मप्रच्युतान् राजा स्वधर्मे स्थापयेत्तथा ॥ ६५ ॥
आश्रमेषु तथा कार्यमन्नं तैलं च भाजनम् ।
स्वयमेवानयेद्राजा सत्कृताञ्जावमानयेत् ॥ ६६ ॥
तापसे सर्वकार्याणि राज्यमात्मानमेव च ।
निवेदयेत्प्रयत्नेन देववच्चिरमर्चयेत् ॥ ६७ ॥
द्वे प्रज्ञे वेदितव्ये च ऋजुर्वक्रा च मानवैः ।
वक्रां ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिघातेन चाऽऽगताम् ॥ ६८ ॥
नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ ६९ ॥
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ७० ॥
विश्वासयेच्चाप्यपरं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥ ७१ ॥
वृकवच्चापि लुम्पेत शशवच्च विनिक्षिपेत् ।
दृढप्रहारी च भवेत्तथा शूकरवन्नृपः ॥ ७२ ॥
चित्राकारश्च शिखिवद् दृढभक्तस्तथाश्ववत् ।

तथा च मधुराभाषी भवेत्कोकिलवन्नृपः ॥ ७३ ॥
काकशङ्की भवेन्नित्यं नाज्ञातवसतिं वसेत् ।
नापरीक्षितपूर्वं च भोजनं शयनं व्रजेत् ॥ ७४ ॥
वस्त्रं पुष्पमलङ्कारं यच्चान्यन्मनुजोत्तम ! ॥ ७५ ॥
न गाहेज्जनसंबाधं न चाज्ञातजलाशयम् ।
अपरीक्षितपूर्वं च पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ७६ ॥
नारोहेत्तुङ्गरं व्यालं वाऽदान्तं तुरगं तथा ।
नाविज्ञातां स्त्रियं गच्छेन्नैव देवोत्सवे वसेत् ॥ ७७ ॥
नरेन्द्रलक्ष्म्या धर्मज्ञ ! त्रातोऽश्रान्तो भवेन्नृपः ।
सद्भृत्याश्च तथा पुष्टाः सततं प्रतिमानिताः ॥ ७८ ॥
राज्ञा सहायाः कर्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
यथार्हं चाप्यसुप्तो राजा कर्मसु योजयेत् ॥ ७९ ॥
धर्मिष्ठान्धर्मकार्येषु शूरान् संग्रामकर्मसु ।
निपुणानर्थकृत्येषु सर्वत्रैव तथा शुचीन् ॥ ८० ॥
स्त्रीषु षण्डं नियुञ्जीत तीक्ष्णं दारुणकर्मसु ।
धर्मे चार्थे च कामे च नये च रविनन्दन ! ॥ ८१ ॥
राजा यथार्हं कुर्याच्च उपधाभिः परीक्षणम् ।
समतीतोपधान्भृत्यान्कुर्याच्छस्तवनेचरान् ॥ ८२ ॥
तत्पादान्वेषिणो यत्तांस्तदध्यक्षांस्तु कारयेत् ।
एवमादीनि कर्माणि नृपैः कार्याणि पार्थिव ! ॥ ८३ ॥
सर्वथा नेष्यते राज्ञस्तीक्ष्णोपकरणक्रमः ।
कर्माणि पापसाध्यानि यानि राज्ञो नराधिप ! ॥ ८४ ॥
सन्तस्तानि न कुर्वन्ति तस्मात्तानि त्यजेन्नृपः ।
नेष्यते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणक्रिया ॥ ८५ ॥
यस्मिन्कर्मणि यस्य स्याद्विशेषेण च कौशलम् ।
तस्मिन्कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ॥ ८६ ॥
पितृपैतामहान् भृत्यान् सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ८७ ॥
विना दायादकृत्येषु तत्र ते हि समागताः ।
राजा दायादकृत्येषु परीक्ष्य तु कृतान्नरान् ॥ ८८ ॥
नियुञ्जीत महाभाग ! तस्य ते हितकारिणः ॥ ८९ ॥

परराजगृहात्प्राप्ताञ्जनसङ्ग्रहकाम्यया ।
दुष्टान्वाऽन्यथवाऽदुष्टानाश्रयीत प्रयत्नतः ॥ ९० ॥
दुष्टं विज्ञाय विश्वासं न कुर्यात्तत्र भूमिपः ।
वृत्तिं तस्यापि वर्तेत जनसङ्ग्रहकाम्यया ॥ ९१ ॥
राजा देशान्तरप्राप्तं पुरुषं पूजयेद् भृशम् ।
ममायं देशसम्प्राप्तो बहुमानेन चिन्तयेत् ॥ ९२ ॥
कामं भृत्यार्जनं राजा नैव कुर्यान्नराधिप !
न च वाऽसंविभक्तांस्तान् भृत्यान् कुर्यात्कथञ्चन ॥ ९३ ॥
शत्रवोऽग्निर्विषं सर्पो निस्त्रिंश इति चैकतः ।
भृत्या मनुजशार्दूल रुषिताश्च तथैकतः ॥ ९४ ॥
तेषां चारेण चारित्रं राजा विज्ञाय नित्यशः ।
गुणिनां पूजनं कुर्यान्निर्गुणानां च शासनम् ॥ ९५ ॥
कथिताः सततं राजन् ! राजानश्चारचक्षुषः ॥ ९६ ॥
स्वके देशे परे देशे ज्ञानशीलान्विचक्षणान् ।
अनाहार्यान्क्लेशसहान्नियुञ्जीत तथा चरान् ॥ ९७ ॥
जनस्याविदितान्सौम्यांस्तथाऽज्ञातान्परस्परम् ।
वयिस्रो मन्त्रकुशलान्सांवत्सरचिकित्सकान् ॥ ९८ ॥
तथा प्रव्रजिताकारांश्चारान् राजा नियोजयेत् ॥ ९९ ॥
नैकस्य राजा श्रद्दध्याचारस्यापि सुभाषितम् ।
द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय श्रद्दध्यान्नृपतिस्तदा ॥१००॥
परस्परस्याविदितौ यदि स्यातां च तावुभौ ।
तस्माद्राजा प्रयत्नेन गूढांश्चारान्नियोजयेत् ॥१०१॥
राज्यस्य मूलमेतावद्या राज्ञाश्चारदर्शिता ।
चारागामपि यत्नेन राज्ञा कार्यं परीक्षणम् ॥ १०२॥
रागापरागौ भृत्यानां जनस्य च गुणागुणान् ।
सर्वं राज्ञां चरायत्तं तेषु यत्नपरो भवेत् ॥१०३॥
कर्मणा केन मे लोके जनः सर्वोऽनुरज्यते ।
विरज्यते केन तथा विज्ञेयं तन्महीक्षिता ॥१०४॥
अनुरागकरं लोके कर्म कार्यं महीक्षिता ।
विरागजनकं लोके वर्जनीयं विशेषतः ॥१०५॥

जनानुरागप्रभवा हि लक्ष्मी
राज्ञां यतो भास्करवंशचन्द्र !
तस्मात्प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यैः
कार्योऽनुरागो भुवि मानवेषु ॥१०६॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राज्ञां सहायसम्पत्तिर्नाम पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

यथाऽनुवर्तितव्यं स्यान्मनो राज्ञोऽनुजीविभिः ।
तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम ॥१०७॥
ज्ञात्वा सर्वात्मना कार्यं स्वशक्त्या रविनन्दन !
राजा यत्तु वदेद्वाक्यं श्रोतव्यं तत्प्रयत्नतः ॥१०८॥
आक्षिप्य वचनं तस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥१०९॥
अनुकूलं प्रियं तस्य वक्तव्यं जनसंसदि ।
रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं तद्धितं भवेत् ॥११०॥
परार्थमस्य वक्तव्यं स्वस्थे चेतसि पार्थिव ।
स्वार्थैः सुहृद्भिर्वक्तव्यो न स्वयं तु कथञ्चन ॥१११॥
कार्यातिपातः सर्वेषु रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
नच हिंस्यं धनं किञ्चिन्नियुक्तेन च कर्मणि ॥११२॥
नोपेक्ष्यस्तस्य मानश्च तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ।
राज्ञश्च न तथा कार्यं वेषभाषितचेष्टितम् ॥११३॥
राजलीला न कर्तव्या तद्विद्विष्टं च वर्जयेत् ।
राज्ञः समोऽधिको वा न कार्यो वेषो विजानता ॥११४॥
द्यूतादिषु तथैवान्यत्कौशलं तु प्रदर्शयेत् ।
प्रदर्शं कौशलं चास्य राज्ञानं तु विशेषयेत् ॥११५॥
अन्तःपुरजनाध्यक्षैर्वैरिदूतैर्निराकृतैः ।
संसर्गं न व्रजेद्राज्ञस्त्विना पार्थिवशासनात् ॥११६॥
निःस्नेहतां चावमानं प्रयत्नेन तु गोपयेत् ।
यच्च गुह्यं भवेद्राज्ञो न तल्लोके प्रकाशयेत् ॥११७॥
नृपेण यादितं यत्स्याद्वाच्यावाच्यं नृपोत्तम !

न तत्संश्रावयेल्लोके तथा राज्ञोऽप्रियो भवेत् ॥११८॥
आज्ञाप्यमाने वाऽन्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः ।
किमहं करवाणीति वाच्यो राजा विजानता ॥११९॥
कार्यावस्थां च विज्ञाय कार्यमेव यथा भवेत् ।
सततं क्रियमाणोऽस्मिन्नाघवं तु व्रजेद्ध्रुवम् ॥१२०॥
राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनः पुनः ।
न हास्यशीलस्तु भवेन्न चापि भृकुटीमुखः ॥१२१॥
नातिवक्ता न निर्वक्ता न च मात्सरिकस्तथा ।
आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत्तु कथञ्चन ॥१२२॥
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य नतु सङ्कीर्तयेत्कचित् ।
वस्त्रमस्त्रमलङ्कारं राज्ञा दत्तं तु धारयेत् ॥१२३॥
औदार्येण न तद्देयमन्यस्मै भूतिमिच्छता ।
न चैवास्यशनं कार्यं दिवा स्वप्नं न कारयेत् ॥१२४॥
नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत्तु कथञ्चन ।
न च पश्येत्तु राज्ञानमयोग्यासु च भूमिषु ॥१२५॥
राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तदा ।
पुरस्ताच्च तथा पश्चादासनं तु विगर्हितम् ॥१२६॥
जृम्भां निष्ठीवनं कासं कोपं पर्यस्तिकाश्रयम् ।
भृकुटिं वान्तमुद्गारं तत्समीपे विवर्जयेत् ॥१२७॥
स्वयं तत्र न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनं बुधः ।
स्वगुणाख्यापने युक्त्या परमेव प्रयोजयेत् ॥१२८॥
हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितैः ।
अनुजीविगणैर्भाव्यं नित्यं राज्ञामतन्द्रितैः ॥१२९॥
शाठ्यं लौल्यं च पैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रता तथा ।
चापल्यं च परित्याज्यं नित्यं राज्ञोऽनुजीविभिः ॥१३०॥
श्रुतेन विद्याशीलैश्च संयोज्यात्मानमात्मना ।
राजसेवां ततः कुर्याद् भूतये भूतिवर्धनीम् ॥१३१॥
नमस्कार्याः सदा चास्य पुत्रवल्लभमन्त्रिणः ।
सचिवैश्चास्य विश्वासो नतु कार्यः कथञ्चन ॥१३२॥
अपृष्टश्चास्य न ब्रूयात्कामं ब्रूयात्तथापि ।

हितं तथ्यं च वचनं हितैः सह सुनिश्चितम् ॥१३३॥
चित्तं चैवास्य विज्ञेयं नित्यमेवानुजीविना ।
भर्तुराराधनं कुर्याच्चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥१३४॥
रागापरागौ चैवास्य विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ।
त्यजेद्विरक्तं नृपतिं रक्तावृत्तिं तु कारयेत् ॥१३५॥
विरक्तः कारयेन्नाशं विपक्षाभ्युदयं तथा ।
आशावर्धनकं कृत्वा फलनाशं करोति च ॥१३६॥
अकोपोऽपि सकोपामः प्रसन्नोऽपि च निष्फलः ।
वाक्यं च समदं वक्ति वृत्तिच्छेदं करोति वै ॥१३७॥
प्रदेशवाक्यमुदितो न च सम्भावयेत्तथा ।
आराधनासु सर्वासु सुप्तवच्च विचेष्टते ॥१३८॥
कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभङ्गं करोति च ।
लक्ष्यते विमुखश्चैव गुणसङ्कीर्तनेऽपि च ॥ १३९॥
दृष्टिं क्षिपति चान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि ।
विरक्तलक्षणं चैतच्छृणु रक्तस्य लक्षणम् ॥१४०॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चाऽऽदरात् ।
कुशलादिपरिप्रश्नं सम्प्रयच्छति चाऽऽसनम् ॥१४१॥
विविक्तदर्शने चास्य रहस्येनं न शङ्कते ।
जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु तत्कथाम् ॥१४२॥
अप्रियाण्यपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दते ।
उपायनं च गृह्णाति स्तोकमप्यादरात्तथा ॥१४३॥
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ।
इति रक्तस्य कर्तव्या सेवा रविकुलोद्वह ! ॥१४४॥
आपत्सु न त्यजेत्पूर्वं विरक्तमपि सेवितम् ॥१४५॥
मित्रं न चापत्सु तथा च भृत्यं
त्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ।
विभुं विशेषेण च ते व्रजन्ति
सुरेन्द्रधामामरवृन्दजुष्टम् ॥१४६॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मेऽनुजीविवर्तनं नाम षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

मत्स्य उवाच—

राजा सहायसंयुक्तः प्रभूतयवसेन्धनम् ।
रम्यमानतसामन्तं मध्यमं देशमावसेत् ॥१४७॥
वैश्यशूद्रजनप्रायमनाहार्यं तथा परैः ।
किञ्चिद्ब्राह्मणसंयुक्तं बहुकर्मकरं तथा ॥१४८॥
अदेवमातृकं रम्यमनुरक्तजनान्वितम् ।
करैरपीडितं चापि बहुपुष्पफलं तथा ॥१४९॥
अगम्यं परचक्राणां तद्वासगृहमापदि ।
समदुःखसुखं राज्ञः सततं प्रियमास्थितम् ॥१५०॥
सरीसृपविहीनं च व्याघ्रतस्करवर्जितम् ।
एवंविधं यथालाभं राजा विषयमावसेत् ॥१५१॥
तत्र दुर्गं नृपः कुर्यात्सर्वगामेकतमं बुधः ।
धनुर्दुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ॥१५२॥
वार्क्षं चैवाम्बुदुर्गं च गिरिदुर्गं च पार्थिव !
सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥१५३॥
दुर्गं च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुतम् ।
शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च समावृतम् ॥१५४॥
गोपुरं सकपाटं च तत्र स्यात्सुमनोहरम् ।
सपताकं गजारूढो येन राजा विशेत्पुरम् ॥१५५॥
चतस्रश्च तथा तत्र कार्यास्त्वायतवीथयः ।
एकस्मिंस्तत्र वीथ्यग्रे देववेश्म भवेद् दृढम् ॥१५६॥
वीथ्यग्रे च द्वितीये च राजवेश्म विधीयते ।
धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके ॥१५७॥
चतुर्थे त्वथ वीथ्यग्रे गोपुरञ्च विधीयते ।
आयतं चतुरस्रं वा वृत्तं वा कारयेत्पुरम् ॥१५८॥
मुक्तिहीनं त्रिकोणं च यवमध्यं तथैव च ।
अर्धचन्द्रप्रकारं च वज्राकारं च कारयेत् ॥१५९॥
अर्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरेषु तद्बुधाः ।
अन्यत्र तन्न कर्तव्यं प्रयत्नेन विजानता ॥१६०॥

राज्ञा कोशगृहं कार्यं दक्षिणे राजवेश्मनः ।
तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥१६१॥
गजानां प्राङ्मुखी शाला कर्तव्या वाऽप्युदङ्मुखी ।
आग्नेये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते ॥१६२॥
महानसं च धर्मज्ञ ! कर्मशालास्तथा पराः ।
गृहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवेश्मनः ॥१६३॥
मन्त्रिवेदविदां चैव चिकित्साकर्तुरेव च ।
तत्रैव च तथा भागे कोष्ठागारं विधीयते ॥१६४॥
गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणां तथैव च ।
उत्तराभिमुखा श्रेणी तुरगाणां विधीयते ॥१६५॥
दक्षिणाभिमुखा वाऽथ परिशिष्टास्तु गर्हिताः ।
तुरगास्ते तथा धार्याः प्रदीपैः सार्वरात्रिकैः ॥१६६॥
कुक्कुटान्वानरांश्चैव मर्कटांश्च विशेषतः ।
धारयेदश्वशालासु सवत्सां धेनुमेव च ॥१६७॥
अजाश्च धार्या यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा ।
गोगजाश्वादिशालासु तत्पुरीषस्य निर्गमः ॥१६८॥
अस्तं गते न कर्तव्यो देवदेवे दिवाकरे ।
तत्र तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सारथीन् ॥ १६९॥
दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः ।
योधानां शिल्पिनां चैव सर्वेषामविशेषतः ॥१७०॥
दद्यादावसथान्दुर्ग कालमन्त्रविदां शुभान् ।
गोवैद्यानश्ववैद्यांश्च गजवैद्यांस्तथैव च ॥१७१॥
आहरेत भृशं राजा दुर्गे हि प्रबला रुजः ।
कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते ॥१७२॥
न बहूनामतो दुर्गे विना कार्यं तथा भवेत् ।
दुर्गे च तत्र कर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ॥१७३॥
सहस्रघातिनो राजंस्तैस्तु रक्षा विधीयते ।
दुर्गे द्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभुजा ॥१७४॥
सञ्चयश्चात्र सर्वेषामायुधानां प्रशस्यते ।
धनुषां क्षेपणीयानां तोमराणां च पार्थिव ! ॥१७५॥

शराणामथ खड्गानां कवचानां तथैव च ।
लगुडानां गुडानां च हुडानां परिघैः सह ॥१७६॥
अश्मनां च प्रभूतानां मुद्गराणां तथैव च ।
त्रिशूलानां पट्टिशानां कुठाराणां च पार्थिव ! ॥१७७॥
प्रासानां च सशूलानां शक्तिनां च नरोत्तम !
परश्वधानां चक्राणां वर्मणां चर्मभिः सह ॥१७८॥
कुद्दालरज्जुवेत्राणां पीठकानां तथैव च ।
तुषाणां चैव दात्राणामङ्गाराणां च संचयः ॥१७९॥
सर्वेषां शिल्पिभाण्डानां संचयश्चात्र चेष्यते ।
वादित्राणां च सर्वेषामोषधीनां तथैव च ॥१८०॥
वसानां प्रभूतानामिन्धनस्य च संचयः ।
गुडस्य सर्वतैलानां गोरसानां तथैव च ॥१८१॥
वसानामथ मज्जानां स्नायूनामस्थिभिः सह ।
गोचर्मपटहानां च धान्यानां सर्वतस्तथा ॥१८२॥
तथैवाभ्रपटानां च बकगोधूमयोरपि ।
रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानामप्यशेषतः ॥१८३॥
कलायमुद्गमाषाणां चणकानां तिलैः सह ।
तथा च सर्वसस्यानां पांसुगोमययोरपि ॥१८४॥
शणसर्जरसं भूर्जं जतु लाक्षा च टङ्कणम् ।
राजा संचिनुयाद् दुर्गे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥१८५॥
कुम्भाश्चाशीविषैः कार्या व्यालसिंहादयस्तथा ।
मृगाश्च पक्षिणश्चैव रक्ष्यास्ते च परस्परम् ॥१८६॥
स्थानानि च विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् ।
कर्तव्यानि महाभाग ! यत्नेन पृथिवीक्षिता ॥१८७॥
उक्तानि चाप्यनुक्तानि राजद्रव्याण्यशेषतः ।
सुगुप्तानि पुरे कुर्याज्जनानां हितकाम्यया ॥१८८॥
जीवकर्षभकाकोलमामलक्याटरूषकान् ।
शालपर्णीं पृश्निपर्णीं मुद्गपर्णीं तथैव च ॥१८९॥
माषपर्णीं च मेदे द्वे शारिवे द्वे बलात्रयम् ।
वीरा श्वसन्ती वृष्या च वृहती कण्टकारिका ॥१९०॥

शृङ्गी शृङ्गाटकी द्रोणी वर्षाभूर्भरेणुका ।
मधुपर्णी विदार्यौ द्वे महाक्षीरा महातपाः ॥१९१॥
धन्वनः सहदेवाह्वा कण्टुकैरण्डकं विषः ।
पर्णी शताह्वा मृद्वीका फल्गुखर्जूरयष्टिकाः ॥१९२॥
शुक्लातिशुक्लकाश्मर्यश्छत्रातिच्छत्रवीरणाः ।
इक्षुरिक्षुविकाराश्च फाणितायाश्च सत्तम ! ॥१९३॥
सिंही च सहदेवी च विश्वेदेवाश्वरोवकम् ।
मधुकं पुष्पहंसाख्या शतपुष्पा मधूलिका ॥१९४॥
शतावरीमधूके च पिप्पलं तालमेव च ।
आत्मगुप्ता कट्फलाख्या दार्विका राजशीर्षकी ॥१९५॥
राजसर्षपवान्याकमृष्यप्रोक्ता तथोत्कटा ।
कालशाकं पद्मबीजं गोवल्ली मधुवल्लिका ॥१९६॥
शीतपाकी कुलिङ्गाक्षी काकजिह्वोरुपुष्पिका ।
पर्वतत्रपुसौ चोभौ गुञ्जातकपुनर्नवे ॥१९७॥
कसेरुका तु काश्मीरी बिल्वशालूककेसरम् ।
शूकधान्यानि सर्वाणि शमीधान्यानि चैव हि ॥१९८॥
क्षीरं क्षौद्रं तथा तक्रं तैलं मज्जा वसाघृतम् ।
नीपश्चारिष्टकक्षोडवातामासोमवाणकम् ॥१९९॥
एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरो गणः ।
राजा संचिनुयात्सर्वं पुरे निरवशेषतः ॥२००॥
दाडिमाम्रातकौ चैव तिन्तिडीकाम्लवेतसम् ।
भव्यकर्कन्धुलकुचकरमर्दकरूपकम् ॥२०१॥
बीजपूरककण्डूरे मालती राजबन्धुकम् ।
कोलकद्वयपर्णानि द्वयोराम्रातयोरपि ॥२०२॥
परावतं नागरकं प्राचीनाकमेव च ।
कपित्थामलकं चुक्रफलं दन्तशठस्य च ॥२०३॥
जाम्बवं नवनीतञ्च सौवीरकरुषोदके ।
सुरासवं च मद्यानि मण्डतक्रदधीनि च ॥२०४॥
शुक्लानि चैव सर्वाणि ज्ञेयमाम्लगणं द्विज !
एवमादीनि चान्यानि राजा संचिनुयात्पुरे ॥२०५॥

सैन्धवोद्भिदपाठेयपाक्यसामुद्रलोमकम् ।
कुम्यसौवर्चलाविद्धं बालकेयं यवाह्वकम् ॥२०६॥
और्वं चारं कालभस्म विज्ञेयो लवणो गणः ।
एवमादीनि चान्यानि राजा संचिनुयात्पुरे ॥२०७॥
पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।
कुबेरकं च मरिचं शिग्रुमह्लातसर्षपाः ॥२०८॥
कुष्ठाजमोदा किणिही हिङ्गुमूलकधान्यकम् ।
कारवी कुब्जिका याज्या सुमुखा कलमालिका ॥२०९॥
फणिज्झकोऽथ लशुनं भूस्तृणं सुरसं तथा ।
कायस्था च वयःस्था च हरितालं मनःशिला ॥२१०॥
अमृता च वृहन्ती च रोहिषं कुङ्कुमं तथा ।
जया एरण्डकाण्डीरं शल्लकी हब्जिका तथा ॥२११॥
सर्वपित्तानि मूत्राणि प्रायो हरितकानि च ।
संगतानि च मूलानि यष्टिश्चातिविषाणि च ॥२१२॥
फलानि चैव हि तथा सूचमैला हिंगुपत्रिका ॥२१३॥
एवमादीनि चान्यानि गणः कटुकसंज्ञितः ।
राजा संचिनुयाद् दुर्गे प्रयत्नेन नृपोत्तम ! ॥२१४॥
मुस्तं चन्दनह्रीवेरकुतमालकदारवः ।
हरिद्रानलदोशीरनक्तमालकदम्बकम् ॥२१५॥
दूर्वा पटोलकटुका दन्तीत्वक्पत्रकं त्वचा ।
किराततिक्तभूतुम्बी विषा चातिविषा तथा ॥२१६॥
तालीसपत्रतगरं सप्तपर्णविकङ्कताः ।
काकोदुम्बरिका दिव्यास्तथा चैव सुरोज्झवा ॥२१७॥
षड्ग्रन्था रोहिणी मांसी पर्पटश्चाथ दन्तिका ।
रसाञ्जनं भृङ्गराजं पत्रङ्गी परिपेलवम् ॥२१८॥
दुःस्पर्शा गुरुणी कामा श्यामाकं गन्धनाकुली ।
तुषपर्णी व्याघ्रनखं मञ्जिष्ठा चतुरङ्गुला ॥२१९॥
रम्भा चैवाङ्कुरास्फोता तालास्फोता हरेणुका ।
वेताम्रवेतसस्तुम्बी विषाणी लोध्रपुष्पिणी ॥२२०॥
मालतीकरकुब्याख्या वृश्चिका जीविता तथा ।

पर्णिका च गुडूची च स गणस्तिक्तसंज्ञकः ॥२२१
एवमादीनि चान्यानि राजा संचिनुयात्पुरे ।
अभयामलके चोभे तथैव च विभीतकम् ॥२२२॥
प्रियङ्गुधातकीपुष्पं मोचारुष्या चार्जुनासनाः ।
अनन्ता स्त्री तुवरिका श्योणाकं कट्फलं तथा ॥२२३॥
भूर्जपत्रं शिलापत्रं पाटलापत्रलोमकम् ।
समङ्गात्रिवृतामूलकार्पासगैरिकाञ्जनम् ॥२२४॥
विद्रुमं समधूच्छिष्टं कुम्भिका कुमुदोत्पलम् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थर्किंशुकाः शिशपा शमी ॥२२५॥
प्रियालपीलुकासारीशिरीषाः पद्मकं तथा ।
बिल्वोऽग्निमन्थः सल्लश्च श्यामाकं च बको धनम् ॥२२६॥
राजादनं करीरं च धान्यकं प्रियकस्तथा ।
कङ्कोलाशोकबदराः कदम्बखदिरद्वयम् ॥२२७॥
एषां पत्राणि साराणि मूलानि कुसुमानि च ।
एवमादीनि चान्यानि कषायाख्यो गणो मतः ॥२२८॥
प्रयत्नेन नृपश्रेष्ठ ! राजा संचिनुयात्पुरे ।
कीटाश्च मारणे योग्या व्यङ्गतायां तथैव च ॥२२९॥
वातधूमाम्बुमार्गाणां दूषणानि तथैव च ।
धार्याणि पार्थिवैर्दुर्गे तानि वक्ष्यामि पार्थिव ! ॥२३०॥
विषाणां धारणं कार्यं प्रयत्नेन महीभुजा ।
विचित्राश्चागदा धार्या विषस्य शमनास्तथा ॥२३१॥
रक्षोभूतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिवर्धनाः ।
कलाविदश्च पुरुषाः पुरे धार्याः प्रयत्नतः ॥२३२॥
भीतान्प्रमत्तान्कुपितांस्तथैव च विमानितान् ।
कुर्वत्यान्यापशीलांश्च न राजा वासयेत्पुरे ॥२३३॥
यन्त्रायुधाट्टालचयोपपन्नं
समग्रधान्यौषधिसम्प्रयुक्तम् ।
बलिज्ञनैश्चावृतमावसेत
दुर्गं सुगुप्तं नृपतिः सदैव ॥२३४॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजामोषध्यादिसंचयकथनं नाम सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथाष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—

रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धार्याणि भूभुजा ।
अगदानि समाचक्ष्व तानि धर्मभृतां वर ! ॥२३५॥

मत्स्य उवाच—

बिल्वाटकी यवक्षारं पाटला वाह्निकोषणा ।
श्रीपर्णी शङ्खकीयुक्तो निक्वाथः प्रोक्षणं परम् ॥२३६॥
सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ।
यवसैन्धवपानीयवस्त्रशय्यासनोदकम् ॥२३७॥
कवचाभरणं छत्रं बालव्यजनवेश्मनाम् ।
शेलुः पाटल्यतिविषा शिग्रुमूर्वा पुनर्नवा ॥२३८॥
समङ्गा वृषमूलं च कपित्थवृषशोषितम् ।
महादन्तशठं तद्वत्प्रोक्षणं विषनाशनम् ॥२३९॥
लाक्षापिण्डगुडमञ्जिष्ठाः सममेला हरेणुका ।
यष्ट्याह्वा मधुरा चैव बभ्रुपित्तेन कल्पिताः ॥२४०॥
निखनेद्वोविषाणस्थं सप्तरात्रं महीतले ।
ततः कृत्वा मणिं हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् ॥ २४१॥
संसृष्टं सविषं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ।
मनोह्वया शमीपत्रं तुम्बिका श्वेतसर्षपाः ॥२४२॥
कपित्थकुष्ठमञ्जिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्पिताः ।
शुनो गोः कपिलायाश्च सौम्याच्चिप्रोऽपरो गदः ॥२४३॥
विषजित्परमं कार्यं मणिरत्नं च पूर्ववत् ।
मूषिका शतुका चापि हस्ते बद्ध्वा विषापहा ॥२४४॥
हरेणुमांसी मञ्जिष्ठा रजनी मधुका मधु ।
अक्षत्वक्सुरसं लाक्षा श्वपित्तं पूर्ववद्भुवि ॥२४५॥
वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरेतैः प्रलेपिताः ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा समाघ्राय सद्यो भवति निर्विषः ॥२४६॥
त्र्यूषणं पञ्चलवणं मञ्जिष्ठा रजनीद्वयम् ।
सूक्ष्मैला त्रिवृतापत्रं विडङ्गानीन्द्रवारुणी ॥२४७॥

मधुकं वेतसं क्षौद्रं विषार्ते च निधापयेत् ।
तस्मादुष्णाम्बुना मात्रं प्रागुक्तं योजयेत्ततः ॥२४८॥
विषमुक्तं जरं याति निर्विषं पित्तदोषकृत् ।
शुक्लं सर्जरसोपेतं सर्षपा एलवालुकैः ॥२४९॥
सुवेगा तस्करसुरौ कुसुमैरर्जुनस्य तु ।
धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥२५०॥
न तत्र कीटा न विषं दर्दुरा न सरीसृपाः ।
न कृत्या कर्मणां चापि धूपोऽयं यत्र दह्यते ॥२५१॥
कल्पितैश्चन्दनक्षीरपलाशद्रु मवल्कलैः ।
मूर्वैलावालुसरसानाकुलीतण्डुलीयकैः ॥२५२॥
क्वाथः सर्वोदकार्थेषु काकमाचीयुतो हितः ।
रोचनापत्रनेपालीकुङ्कुमैस्तिलकान्वहन् ॥२५३॥
विषैर्न बाध्यतेऽस्माच्च नरनारीनृपप्रियः ।
चूर्णैर्हरिद्राभिष्टाकिंशुहीकणानिम्बजैः ॥२५४॥
दिग्धं निर्विषतामेति गात्रं सर्वविषार्दितम् ।
शिरीषस्य फलं पत्रं पुष्पं त्वङ्मूलमेव च ॥ २५५॥
गोमूत्रघृष्टो ह्यगदः सर्वकर्मकरः स्मृतः ।
एकवीरमहौषध्यः शृणु चातः परं नृप ! ॥२५६॥
वन्ध्या कर्कोटकी राजन्! विष्णुक्रान्ता तथोत्कटा।
शतमूली सितानन्दा बला मोचा पटोलिका ॥२५७॥
सोमा पिण्डा निशा चैव तथा दग्धरुहा च या ।
स्थले कमलिनी या च विशाला शङ्खमूलिका ॥२५८॥
चाण्डाली हस्तिमगधा गोजापर्णी करम्भिका ।
रक्ता चैव महारक्ता तथा वर्हिशिखा च या ॥२५९॥
कोशातकी नक्तमालं प्रियालं च सुलोचनी ।
वारुणी वसुगन्धा च तथा वै गन्धनाकुली ॥२६०॥
ईश्वरी शिवगन्धा च श्यामला वंशनालिका ।
जतुकाली महाश्वेता श्वेता च मधुयष्टिका ॥२६१॥
वज्रकः पारिभद्रश्च तथा वै सिन्धुवारकाः ।
जीवानन्दा वसुच्छिद्रा नतनागरकण्टका ॥२६२॥

नालं च जाली जाती च तथा च वटपत्रिका ।
कार्तस्वरं महानीला कुन्दुरुहंसपादिका ॥२६३॥
मण्डूकपर्णी वाराही द्वे तथा तण्डुलीयके ।
सर्पाक्षी लवली ब्राह्मी विश्वरूपा सुखाकरा ॥२६४॥
रुजापहा वृद्धिकरी तथा चैव तु शल्यदा ।
पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी ॥२६५॥
तथाऽऽमलकवन्द्राकं श्यामचित्रफला च या ।
काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च ॥२६६॥
केशिनी वृश्चिकाली च महानागा शतावरी ।
गरुडी च तथा वेगा जले कुमुदिनी तथा ॥२६७॥
स्थले चोत्पलिनी या च महाभूमिलता च या ।
उन्मादिनी सोमराजी सर्वरत्नानि पार्थिव ! ॥२६८॥
विशिखाऽमरकन्या च कीटपर्णं विशेषतः ।
जीवजातारच मण्यः सर्वे धार्याः प्रयत्नतः ॥२६९॥
रक्षोघ्नाश्च विषघ्नाश्च कृत्या वैतालनाशनाः ।
विशेषान्नरनागाश्च गोखरोष्ट्रसमुद्भवाः ॥२७०॥
सर्पतित्तिरगोमायुबभ्रुमण्डूकजाश्च ये ।
सिंहव्याघ्रर्क्षमार्जारद्वीपिवानरसम्भवाः ॥२७१॥
कपिञ्जला गजा वाजिमहिषैणभवाश्च ये ॥२७२॥
इत्येवमेतैः सकलैरुपेतैर्द्रव्यैः परार्घ्यैः परिरक्षितः स्यात् ।
राजा वसेत्तत्र गृहे सुगुप्ते गुणान्विते लक्षणसम्प्रयुक्ते ॥२७३॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽग्न्याधेयो नामाष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथैकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—

राज्ञरक्षारहस्यानि यानि दुर्गे निधापयेत् ।
कारयेद्वा महीभर्ता ब्रूहि तत्त्वानि तानि मे ॥२७४॥

मत्स्य उवाच—

शिरीषोदुम्बरशमीबीजपूरं घृतप्लुतम् ।
क्षुद्योगः कथितो राजन् ! मासार्धस्य पुरातनैः ॥२७५॥

करोरुफलमूलानि इक्षुमूलं तथा विषम् ।
दूर्वाक्षीरघृतैर्मिश्रः सिद्धोयं मासिकः परः ॥२७६॥
नरं शस्त्रहतं प्राप्तो न तस्य मरणं भवेत् ।
कल्मापवेणुना तत्र जनयेत् तु विभावसुम् ॥२७७॥
गृहे त्रिरपसव्यं तु क्रियते यत्र पार्थिव !
नान्योऽग्निर्ज्वलते तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥२७८॥
कार्पासास्थि भुजङ्गस्य तेन निर्मोचनं भवेत् ।
सर्पनिर्वासने धूपः प्रशस्तः सततं गृहे ॥२७९॥
सामुद्रसैन्धवयवा विष्णुक्रान्ता च मृत्तिका ।
तयानुलिप्तं यद्वेश्म नाग्निना दह्यते नृप ! ॥२८०॥
दिवा च दुर्गे रक्ष्योऽग्निर्वाति वाते विशेषतः ।
विषाच्च रक्ष्यो नृपतिस्तत्र युक्तिं निबोध मे ॥२८१॥
क्रीडानिमित्तं नृपतिर्धारयेन्मृगपक्षिणः ।
अन्नं वै प्राक् परीक्षेत वह्नौ चान्यतरेषु च ॥२८२॥
वस्त्रं पुष्पमलङ्कारं भोजनाच्छादनं तथा ।
नापरीक्षितपूर्वं तु स्पृशेदपि महीपतिः ॥२८३॥
स्याच्चासौ वक्त्रसंतप्तः सोद्वेगं च निरीक्षते ।
विषदोऽथ विषं दत्तं यच्च तत्र परीक्षते ॥२८४॥
स्रस्तोत्तरीयो विमनाः स्तम्भकुड्यादिभिस्तथा ।
प्रच्छादयति चाऽऽत्मानं लज्जते त्वरते तथा ॥२८५॥
भुवं विलिखति ग्रीवां तथा चालयते नृप !
कण्डूयति च मूर्धानं परिलोड्यानने तथा ॥२८६॥
क्रियासु त्वरितो राजन् ! विपरीतास्वपि ध्रुवम् ।
एवमादीनि चिह्नानि विषदस्य परीक्षयेत् ॥२८७॥
समीपैर्विक्षिपेद्वह्नौ तदन्नं त्वरयान्वितः ।
इन्द्रायुधसवर्णं तु रूक्षं स्फोटसमन्वितम् ॥२८८॥
एकावर्तं तु दुर्गन्धि भृशं चटचटायते ।
तद्धूमसेवनाच्चन्तोः शिरोरोगश्च जायते ॥२८९॥
सविषेऽन्ने विलीयन्ते नच पार्थिव ! मक्षिकाः ।
विलीनाश्च विपद्यन्ते संस्पृष्टे सविषे तथा ॥२९०॥

विरज्यति चकोरस्य दृष्टिः पार्थिवसत्तम !
विकूजति च स्वरो याति कोकिलस्य तथा नृप !॥२९१॥
गतिः स्खलति हंसस्य भृङ्गराजश्च कूजति ।
क्रौञ्चो मदमथाभ्येति कुक्कुवाकुर्विरौति च ॥२९२॥
विक्रोशति शुको राजन् ! सारिका वमते ततः ।
चामीकरोऽन्यतो याति मृत्युं कारण्डवस्तथा ॥२९३॥
मेहते वानरो राजन् ! म्लायते जीवजीवकः ।
हृष्टरोमा भवेद् बभ्रुः पृषतश्चैव रोदिति ॥२९४॥
हर्षमायाति च शिखी विषसन्दर्शनान्नृप !
अन्नं च सविषं राजंश्चिरेण च विपच्यते ॥२९५॥
तदा भवति निःस्वाद्यं पक्वपर्युषितोपमम् ।
व्यापन्नरसगन्धं च चन्द्रिकाभिस्तथा युतम् ॥२९६॥
व्यञ्जनानां तु शुष्कत्वं द्रवाणां बुद्बुदोद्भवः ।
ससैन्धवानां द्रव्याणां जायते फेनमालिता ॥२९७॥
सस्यराजिश्च ताम्रा स्यान्नीला च पयसस्तथा ।
कोकिलाभा च मद्यस्य तोयस्य च नृपोत्तम ! ॥२९८॥
धान्याम्लस्य तथा कृष्णा कपिला कोद्रवस्य च ।
मधुश्यामा च तक्रस्य नीला पीता तथैव च ॥२९९॥
घृतस्योदकसंकाशा कपोताभा च मस्तुनः ।
हरिता माक्षिकस्यापि तैलस्य च तथारुणा ॥३००॥
फलानामप्यपक्वानां पाकः क्षिप्रं प्रजायते ।
प्रकोपश्चैव पक्वानां माल्यानां म्लानता तथा ॥३०१॥
मृदुता कठिनानां स्यान्मृदूनां च विपर्ययः ।
सूक्ष्माणां रूपदलनं तथा चैवातिरक्तता ॥३०२॥
श्यामम्मण्डलता चैव वस्त्राणां वै तथैव च ।
लोहानां च मणीनां च मलपङ्कोपदिग्धता ॥३०३॥
अनुलेपनगन्धानां माल्यानां च नृपोत्तम !
विगन्धता च विज्ञेया वर्णानां म्लानता तथा ॥३०४॥
पीताभासता ज्ञेया तथा राजञ्जलस्य तु ॥३०५॥
दन्ता ओष्ठौ त्वचः श्यामास्तनुसत्त्वास्तथैव च ।

एवमादीनि चिह्नानि विज्ञेयानि नृपोत्तम ! ॥३०६॥
तस्माद्राजा सदा तिष्ठेन्मणिमन्त्रौषधागदैः ।
उक्तैः संरक्षितो राजा प्रमादपरिवर्जकः ॥३०७॥
प्रजातरोर्मूलमिहावनीश-
स्तद्रक्षणाद्राष्ट्रमुपैति वृद्धिम् ।
तस्मात्प्रयत्नेन नृपस्य रक्षा
सर्वैर्ण कार्या रविवंशचन्द्र ! ॥३०८॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मे राजरक्षा नामैकोनविंशत्यधिक-द्विशततमोऽध्यायः ।

अथ विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

राजन् ! पुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ।
आचार्यैश्चात्र कर्तव्यो नित्ययुक्तैश्च रक्षिभिः ॥३०९॥
धर्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदं च शिक्षयेत् ।
रथे च कुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत्सदा ॥३१०॥
शिल्पानि शिक्षयेच्चैनं नाप्रैर्मिथ्याप्रियं वदेत् ।
शरीररक्षाव्याजेन रक्षिणोऽस्य नियोजयेत् ॥३११॥
न चास्य सङ्गो दातव्यः क्षुद्रलुब्धावमानितैः ।
तथा च विनयेदेनं यथा यौवनगोचरे ॥३१२॥
इन्द्रियैर्नापकृष्येत सतां मार्गात्सुदुर्गमात् ।
गुणाधानमशक्यं तु यस्य कर्तुं स्वभावतः ॥३१३॥
बन्धनं तस्य कर्तव्यं गुप्तदेशे सुखान्वितम् ।
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥३१४॥
अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं विनियोजयेत् ।
आदौ स्वल्पे ततः पश्चात्क्रमेणाथ महत्स्वपि ॥३१५॥
मृगया पानमक्षांश्च वर्जयेत्पृथिवीपतिः ।
एतांस्तु सेवमानास्तु विनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥३१६॥
बहवो नृपशार्दूल ! तेषां संख्या न विद्यते ।
वृथाटनं दिवास्वप्नं विशेषेण विवर्जयेत् ॥३१७॥

वाक्पारुष्यं न कर्तव्यं दण्डपारुष्यमेव च ।
परोक्षनिन्दा च तथा वर्जनीया महीक्षिता ॥३१८॥
अर्थस्य दूषणं राज्ञा द्विप्रकारं विवर्जयेत् ।
अर्थानां दूषणं चैकं तथार्थेषु च दूषणम् ॥३१९॥
प्राकाराणां समुच्छेदो दुर्गादीनामसत्क्रिया ।
अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेव च ॥३२०॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रे दानमेव च ।
अर्थेषु दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ॥३२१॥
कामः क्रोधो मदो मानो लोभो हर्षस्तथैव च ।
एते वर्ज्याः प्रयत्नेन सादरं पृथिवीक्षिता ॥३२२॥
एतेषां विजयं कृत्वा कार्यो भृत्यजयस्ततः ।
कृत्वा भृत्यजयं राजा पौराञ्जानपदाञ्जयेत् ॥३२३॥
कृत्वा च विजयं तेषां शत्रून्बाह्यांस्ततो जयेत् ।
बाह्याश्च विविधा ज्ञेयास्तुल्याभ्यन्तरकृत्रिमाः ॥३२४॥
गुरवस्ते यथापूर्वं तेषु यत्नपरो भवेत् ।
पितृपैतामहं मित्रममित्रं च तथा रिपोः ॥३२५॥
कृत्रिमं च महाभाग! मित्रं त्रिविधमुच्यते ।
तथाऽपि च गुरुः पूर्वं भवेत्तत्रापि चाऽऽदृतः ॥३२६॥
स्वाम्यमात्यो जनपदो दुर्गं दण्डस्तथैव च ।
कोशो मित्रं च धर्मज्ञ! सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥३२७॥
सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्तितः ।
तन्मूलत्वात्तथाङ्गानां स तु रक्ष्यः प्रयत्नतः ॥३२८॥
षडङ्गरक्षा कर्तव्या तथा तेन प्रयत्नतः ।
अङ्गेभ्यो यस्तथैकस्य द्रोहमाचरतेऽल्पधीः ॥३२९॥
वधस्तस्य तु कर्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता ।
न राज्ञा मृदुना भाव्यं मृदुर्हि परिभूयते ॥३३०॥
न भाव्यं दारुणेनातितीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
काले मृदुर्भवति काले भवति दारुणः ॥३३१॥
राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ।
भृत्यैः सह महीपालः परिहासं विवर्जयेत् ॥३३२॥

भृत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षवशं गतम् ।
व्यसनानि च सर्वाणि भूपतिः परिवर्जयेत् ॥३३३॥
लोकसंग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत् ।
शौण्डीरस्य नरेन्द्रस्य नित्यमुद्रिक्तचेतसः ॥३३४॥
जना विरागमायान्ति सदा दुःसेव्यभावतः ।
स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात्सर्वस्यैव महीपतिः ॥३३५॥
बध्येष्वपि महाभाग ! भ्रुकुटिं न समाचरेत् ।
भाव्यं धर्मभृतां श्रेष्ठ ! स्थूललक्ष्येण भूभुजा ॥३३६॥
स्थूललक्ष्यस्य वशगा सर्वा भवति मेदिनी ।
अदीर्घसूत्रश्च भवेत्सर्वकर्मसु पार्थिवः ॥३३७॥
दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानिर्ध्रुवं भवेत् ।
रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ॥३३८॥
अप्रिये चैव कर्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ।
राज्ञा संवृतमन्त्रेण सदा भाव्यं नृपोत्तम ! ॥३३९॥
तस्यासंवृतमन्त्रस्य राज्ञः सर्वापदो ध्रुवम् ।
कृतान्येव तु कार्याणि ज्ञायन्ते यस्य भूपतेः ॥३४०॥
नारब्धानि महाभाग ! तस्य स्याद्वसुधा वशे ।
मन्त्रमूलं सदा राज्यं तस्मान्मन्त्रः सुरक्षितः ॥३४१॥
कर्तव्यः पृथिवीपालैर्मन्त्रभेदभयात्सदा ।
मन्त्रवित्साधितो मन्त्रः संपत्तीनां सुखावहः ॥३४२॥
मन्त्रच्छलेन बहवो विनष्टाः पृथिवीक्षितः ।
आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ॥३४३॥
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ।
न यस्य कुशलैस्तस्य वशे सर्वा वसुन्धरा ॥३४४॥
भवतीह महीभर्तुः सदा पार्थिवनन्दन !
नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं राजा न बहुभिस्सह ॥३४५॥
नाऽऽरोहेद्विषमां नावमपरीक्षितनाविकाम् ।
ये चास्य भूमिजयिनो भवेयुः परिपन्थिनः ॥३४६॥
तानानयेद्वशे सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ।
यथा न स्यात्कृशीभावः प्रजानामनवेक्षया ॥३४७॥

तथा राज्ञा प्रकर्तव्यं स्वराष्ट्रं परिरक्षता ।
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्शयत्यनवेक्षया ॥३४८॥
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ।
मृतो वत्सो जातबलः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ॥३४९॥
तथा राष्ट्रं महाभाग ! भृतं कर्मसहं भवेत् ।
यो राष्ट्रमनुगृह्णाति राज्यं स परिरक्षति ॥३५०॥
संजातमुपजीवेत्तु विन्दते स महत्फलम् ।
राष्ट्राद्धिरण्यं धान्यं च महीं राजा सुरक्षिताम् ॥३५१॥
महता तु प्रयत्नेन स्वराष्ट्रस्य च रक्षिता ।
नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ॥३५२॥
गोपितानि सदा कुर्यात्संयतानीन्द्रियाणि च ।
अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं तैभ्यस्तथैव च ॥३५३॥
सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।
तयोर्दैवमचिन्त्यं च पौरुषे विद्यते क्रिया ॥३५४॥
एवं महीं पालयतोऽस्य भर्तु-
लोकानुरागः परमो भवेत्तु ।
लोकानुरागप्रभवा च लक्ष्मी-
र्लक्ष्मीवतश्चापि परा च कीर्तिः ॥३५५॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मानुकीर्तने विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथैकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—

दैवे पुरुषकारे च किं ज्यायस्तद् ब्रवीहि मे ।
अत्र मे संशयो देव ! छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥३५६॥

मत्स्य उवाच—

स्वमेव कर्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम् ।
तस्मात्पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥३५७॥
प्रतिकूलं तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते ।
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशालिनाम् ॥३५८॥

येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम !
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद् दृश्यते फलम् ॥३५६॥
कर्मणः प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् ।
कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥३६०॥
पौरुषेणाप्यते राजन्! प्रार्थितव्यं फलं नरैः ।
दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः ॥३६१॥
तस्मात् त्रिकालं संयुक्तं दैवं तु सफलं भवेत् ।
पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! ॥३६२॥
दैवं पुरुषकारश्च कालश्च पुरुषोत्तम !
त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात्फलावहम् ॥३६३॥
कृषिवृष्टिसमायोगाद् दृश्यन्ते फलसिद्धयः ।
तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥३६४॥
तस्मात्सदैव कर्तव्यं सधर्मं पौरुषं नरैः ।
विपत्तावपि यस्येह परलोके ध्रुवं फलम् ॥३६५॥
नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न च दैवपरायणाः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥३६६॥
त्यक्त्वाऽलसान्दैवपरान्मनुष्या-
नुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः ।
अन्विष्य यत्नाद् वृणुयान्नृपेन्द्र !
तस्मात्सदोत्थानवता हि भाव्यम् ॥३६७॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे दैवपुरुषकारवर्णनं नामैकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

मनुरुवाच –

उपायांस्त्वं समाचक्ष्व सामपूर्वान्महाद्युते !
लक्षणं च तथा तेषां प्रयोगं च सुरोत्तम ! ॥३६८॥

मत्स्य उवाच –

साम भेदस्तथा दानं दण्डश्च मनुजेश्वर !
उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालं च पार्थिव ! ॥३६९॥

प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्मे निगदतः शृणु ।
द्विविधं कथितं साम तथ्यं चातथ्यमेव च ॥३७०॥
तत्राप्यतथ्यं साधूनामाक्रोशायैव जायते ।
तत्र साधुः प्रयत्नेन सामसाध्यो नरोत्तम ! ॥३७१॥
महाकुलीना ऋजवो धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।
सामसाध्या न चातथ्यं तेषु साम प्रयोजयेत् ॥३७२॥
तथ्यं साम च कर्तव्यं कुलशीलादिवर्णनम् ।
तथा तदुपचाराणां कृतानां चैव वर्णनम् ॥३७३॥
अनयैव तथा युक्त्या कृतज्ञाख्यापनं स्वकम् ।
एवं साम्ना च कर्तव्या वशगा धर्मतत्पराः ॥३७४॥
साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति परा श्रुतिः ।
तथाप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम् ॥३७५॥
अतिशङ्कितमित्येवं पुरुषं सामवादिनम् ।
असाधवो विजानन्ति तस्मात्तत्तेषु वर्जयेत् ॥३७६॥
ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रणीता
धर्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः ।
ते सामसाध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा
मानोन्नता ये सततं च राजन् ! ॥३७७॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मे सामबोधो नाम द्वाविंशत्यधिक-द्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

परस्परं तु ये दुष्टाः क्रुद्धा भीतावमानिताः ।
तेषां भेदं प्रयुञ्जीत भेदसाध्या हि ते मताः ॥३७८॥
ये तु येनैव दोषेण परस्मान्नापि बिभ्यति ।
ते तु तद्दोषपातेन भेदनीया भृशं ततः ॥३७९॥
आत्मीयां दर्शयेदाशां परस्माद्दर्शयेद्भयम् ।
एवं हि भेदयेद्भिन्नान्यथावद्वशमानयेत् ॥३८०॥

संहता हि विना भेदं शक्रेणापि सुदुःसहाः ।
भेदमेव प्रशंसन्ति तस्मान्नयविशारदाः ॥३८१॥
स्वमुखेनाश्रयेद्भेदं भेदं परमुखेन च ।
परीक्ष्य साधु मन्येत भेदं परमुखाच्छ्रुतम् ॥३८२॥
सद्यः स्वकार्यमुद्दिश्य कुशलैर्ये हि भेदिताः ।
भेदितास्ते विनिर्दिष्टा नैव राज्ञार्थवादिभिः ॥३८३॥
अन्तःकोपो बहिःकोपो यत्र स्यातां महीक्षिताम् ।
अन्तःकोपो महांस्तत्र नाशकः पृथिवीक्षिताम् ॥३८४॥
सामन्तकोपो बाह्यस्तु कोपः प्रोक्तो महीभृतः ।
महिषीयुवराज्ञाभ्यां तथा सेनापतेर्नृप ! ॥३८५॥
अमात्यमन्त्रिणां चैव राजपुत्रे तथैव च ।
अन्तःकोपो विनिर्दिष्टो दारुणः पृथिवीक्षिताम् ॥३८६॥
बाह्यकोपे समुत्पन्ने सुमहत्यपि पार्थिवः ।
शुद्धान्तस्तु महाभाग ! शीघ्रमेव क्षयी भवेत् ॥३८७॥
अपि शक्रसमो राजा अन्तःकोपेन नश्यति ।
सोऽन्तःकोपः प्रयत्नेन तस्माद्रक्ष्यो महीभृता ॥३८८॥
परतः कोपमुत्पाद्य भेदेन विजिगीषुणा ।
ज्ञातीनां भेदनं कार्यं परेषां विजिगीषुणा ॥३८९॥
रक्ष्यश्चैव प्रयत्नेन ज्ञातिभेदस्तथाऽऽत्मनः ।
ज्ञातयः परितप्यन्ते सततं परितापिताः ॥३९०॥
तथापि तेषां कर्तव्यं सुगम्भीरेण चेतसा ।
ग्रहणं दानमानाभ्यां भेदस्तेभ्यो भयङ्करः ॥३९१॥
न ज्ञातिमनुगृह्णन्ति न ज्ञातिं विश्वसन्ति च ।
ज्ञातिभिर्भेदनीयास्तु रिपवस्तेन पार्थिवैः ॥३९२॥
भिन्ना हि शक्या रिपवः प्रभूताः
स्वल्पेन सैन्येन निहन्तुमाजौ ।
सुसंहतानां हि तदस्तु भेदः
कार्यो रिपूणां नयशास्त्रविद्भिः ॥३९३॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मे भेदप्रशंसा नाम त्रयोविंशत्यधिक-द्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

सर्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं मतम् ।
सुदत्तेनेह भवति दानेनोभयलोकजित् ॥३९४॥
न सोऽस्ति राजन! दानेन वशगो यो न जायते ।
दानेन वशगा देवा भवन्तीह सदा नृणाम् ॥३९५॥
दानमेवोपजीवन्ति प्रजाः सर्वा नृपोत्तम !
प्रियो हि दानवाँल्लोके सर्वस्यैवोपजायते ॥३९६॥
दानवानचिरेणैव तथा राजा पराजयेत् ।
दानवानेव शक्नोति संहृतान्मेदितुं परान् ॥३९७॥
यद्यन्यलुब्धगम्भीराः पुरुषाः सागरोपमाः ।
न गृह्णन्ति तथाप्येते जायन्ते पक्षपातिनः ॥३९८॥
अन्यत्रापि कृतं दानं करोत्यन्यान्यथा वशे ।
उपायेभ्यः प्रशंसन्ति दानं श्रेष्ठतमं जनाः ॥३९९॥
दानं श्रेयस्करं पुंसां दानं श्रेष्ठतमं परम् ।
दानवानेव लोकेषु पुत्रत्वे ध्रियते सदा ॥४००॥
न केवलं दानपरा जयन्ति भूर्लोकमेकं पुरुषप्रवीराः ।
जयन्ति ते राजसुरेन्द्रलोकं सुदुर्जयं यो विबुधाधिवासः ॥४०१॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मदानप्रशंसा नाम चतुर्विंशत्यधिक-द्विशततमोऽध्यायः ।

अथ पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

न शक्या ये वशे कर्तुमुपायत्रितयेन तु ।
दण्डेन तान्वशीकुर्याद्दण्डो हि वशकृन्नृणाम् ॥४०२॥
सम्यक्प्रणयनं तस्य तथा कार्यं महीक्षिता ।
धर्मशास्त्रानुसारेण सुसहायेन धीमता ॥४०३॥
तस्य सम्यक् प्रणयनं यथा कार्यं महीक्षिता ।
वानप्रस्थांश्च धर्मज्ञान्निर्ममान्निष्परिग्रहान् ॥४०४॥

स्वदेशे परदेशे वा धर्मशास्त्रविशारदान् ।
समीक्ष्य प्रणयेद्दण्डं सर्वे दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥४०५॥
आश्रमी यदि वा वर्णी पूज्यो वाऽथ गुरुर्महान् ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मेण तिष्ठति ॥४०६॥
अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
इह राज्यात्परिभ्रष्टो नरकं च प्रपद्यते ॥४०७॥
तस्माद्राज्ञा विनीतेन धर्मशास्त्रानुसारतः ।
दण्डप्रणयनं कार्यं लोकानुग्रहकाम्यया ॥४०८॥
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥४०९॥
बालवृद्धातुरवतिद्विजस्त्रीविधवा यतः ।
मात्स्यन्यायेन भक्षयेरन् यदि दण्डं न पातयेत् ॥४१०॥
देवदैत्योरगगणाः सर्वे भूतपतत्रिणः ।
उत्क्रामयेयुर्मर्यादां यदि दण्डं न पातयेत् ॥४११॥
एष ब्रह्माभिशापेषु सर्वप्रहरणेषु च ।
सर्वविक्रमकोपेषु व्यवसाये च तिष्ठति ॥४१२॥
पूज्यन्ते दण्डिनो देवैर्न पूज्यन्ते त्वदण्डिनः ।
न ब्रह्माणं विधातारं न पूषार्यमणावपि ॥४१३॥
यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ।
रुद्रमग्निं च शक्रं च सूर्याचन्द्रमसौ तथा ॥४१४॥
विष्णुं देवगणांश्चान्यान्दण्डिनः पूजयन्ति च ।
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ॥४१५॥
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ।
राज्ञदण्डभयादेव पापाः पापं न कुर्वते ॥४१६॥
यमदण्डभयादेके परस्परभयादपि ।
एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥४१७॥
अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डं न पातयेत् ।
यस्माद्दण्डो दमयति दुर्मदान् दण्डयत्यपि ॥४१८॥
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥४१९॥

दण्डस्य भीतैस्त्रिदशैः समेतै-
भागो धृतः शूलधरस्य यज्ञे ।
दत्तं कुमारे ध्वजिनीपतित्वं
वरं शिशूनां च भयाद् बलस्थम् ॥४२०॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मे दण्डप्रशंसा नाम पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथ षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः

मत्स्य उवाच—

दण्डप्रणयनार्थाय राजा सृष्टः स्वयम्भुवा ।
देवभागानुपादाय सर्वभूतादिगुप्तये ॥४२१॥
तेजसा यदृषुं कश्चिन्नैव शक्नोति वीक्षितुम् ।
ततो भवति लोकेषु राजा भास्करवत्प्रभुः ॥४२२॥
यदाऽस्य दर्शने लोकः प्रसादमुपगच्छति ।
नयनानन्दकारित्वात्तदा भवति चन्द्रमाः ॥४२३॥
यथा यमः प्रियद्वेष्ये प्राप्ते काले प्रयच्छति ।
तथा राज्ञा विधातव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥४२४॥
वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एव प्रदृश्यते ।
तथा पापान्निगृह्णीयाद् व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥४२५॥
परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यति मानवः ।
तथा प्रकृतयो यस्मिन्स चन्द्रप्रतिमो नृपः ॥४२६॥
प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।
दुष्टसामन्तहिंस्रेषु राजाऽऽग्नेयव्रते स्थितः ॥४२७॥
यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते स्वयम् ।
तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥४२८॥
इन्द्रस्यार्कस्य वातस्य यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोव्रतं नृपश्चरेत् ॥४२९॥
वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽभ्यभिवर्षति ।
तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं काममिन्द्रव्रतं स्मृतम् ॥४३०॥

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥४३१॥
प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥४३२॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मे लोकपालसाम्यनिर्देशो नाम षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः

मनुरुवाच—

इदानीं सर्वधर्मज्ञ ! सर्वशास्त्रविशारद !
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीक्षिताम् ॥४३३॥

मत्स्य उवाच—

यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन बलीयसा ।
पार्ष्ण्याक्रान्ताभिभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥४३४॥
बोधान् मत्वा प्रभूतांश्च प्रभूतं च बलं मम ।
मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥४३५॥
अशुद्धपार्ष्ण्यिर्नृपतिर्नतु यात्रां प्रयोजयेत् ।
पार्ष्ण्याक्रान्ताधिकं सैन्यं मूले निक्षिप्य च व्रजेत् ॥४३६॥
चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा यात्रां यायान्नराधिपः ।
चैत्र्यां परेषां नैदाघं हन्ति पुष्टिं च शारदीम् ॥४३७॥
एतदेव विपर्यस्तं मार्गशीर्ष्यां नराधिपः ।
शत्रोर्वा व्यसने यायात्काल एव सुदुर्लभः ॥४३८॥
दिव्यान्तरिक्षक्षितिजैरुत्पातैः पीडितं परम् ।
षडङ्गपीडासन्तप्तं पीडितं च तथा ग्रहैः ।४३९॥
ज्वलन्ती च तथैवोल्का दिशं यां च प्रपद्यते ।
भूकम्पोल्कादि संघाति यां च केतुः प्रसूयते ॥४४०॥
निर्घातश्च पतेद्यत्र तां यायाद्वसुधाधिपः ।
स्वबलव्यसनोपेतं तथा दुर्भिक्षपीडितम् ॥४४१॥
सम्भूतान्तरकोपं च क्षिप्रं यायादरिं नृपः ।
यूकामक्षीकबहुलं बहुपङ्कं तथाऽऽविलम् ॥४४२॥

नास्तिकं भिन्नमर्यादं तथाऽमङ्गलवादिनम् ।
अपेतप्रकृतिं चैव निस्सारं च तथा जयेत् ॥४४३॥
विद्विष्टनायकं सैन्यं तथा भिन्नं परस्परम् ।
व्यसनासक्तनृपतिं बलं राजाऽभियोजयेत् ॥४४४॥
सैनिकानां न शस्त्राणि स्फुरन्त्यङ्गानि यत्र च ।
दुःस्वप्नानि च पश्यन्ति बलं तदभियोजयेत् ॥४४५॥
उत्साहबलसम्पन्नः स्वानुरक्तबलस्तथा ।
तुष्टपुष्टबलो राजा परानभिमुखो व्रजेत् ॥४४६॥
शरीरस्फुरणे धन्ये तथा दुःस्वप्ननाशने ।
निमित्ते शकुने धन्ये जाते शत्रुपुरं व्रजेत् ॥४४७॥
ऋक्षेषु षट्सु शुद्धेषु ग्रहेष्वनुगुणेषु च ।
प्रश्नकाले शुभे जाते परान्यायान्नराधिपः ॥४४८॥
एवं तु दैवसम्पन्नस्तथा पौरुषसंयुतः ।
देशकालोपपन्नां तु यात्रां कुर्यान्नराधिपः ॥४४९॥
स्थले नक्रस्तु नागस्य तस्यापि सजले वशे ।
उलूकस्य निशि ध्वाङ्क्षः स च तस्य दिवा वशे ॥४५०॥
एवं देशं च कालं च ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत् ।
पदातिनागबहुलां सेनां प्रावृषि योजयेत् ॥४५१॥
हेमन्ते शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ।
खरोष्ट्रबहुलां सेनां तथा ग्रीष्मे नराधिपः ॥४५२॥
चतुरङ्गबलोपेतां वसन्ते वा शरद्यथ ।
सेना पदातिबहुला यस्य स्यात्पृथिवीपतेः ॥४५३॥
अभियोज्यो भवेत्तेन शत्रुर्विषममाश्रितः ।
गन्तव्ये वृत्तावृते देशे स्थितं शत्रुं तथैव च ॥४५४॥
किञ्चित्पङ्के तथा यायाद् बहुनागो नराधिपः ।
रथाश्वबहुलो यायाच्छत्रुं समपथस्थितम् ॥४५५॥
तमाश्रयन्तो बहुलास्तांस्तु राजा प्रपूजयेत् ।
खरोष्ट्रबहुलो राजा शत्रुर्बन्धेन संस्थितः ॥४५६॥
बन्धनस्थोऽभियोज्योऽरिस्तथा प्रावृषि भूभुजा ।
हिमपातयुते देशे स्थितं ग्रीष्मेऽभियोजयेत् ॥४५७॥

यवसेन्धनसंयुक्तः कालः पार्थिव! हैमनः ।
शरद्वसन्तौ धर्मज्ञ! कालौ साधारणौ स्मृतौ ॥४५८॥
विज्ञाय राजा द्विजदेशकालौ
दैवं त्रिकालं च तथैव बुद्ध्वा ।
यायात्परं कालविदां मतेन
सञ्चिन्त्य सार्धं द्विजमन्त्रविद्भिः ॥४५९॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे यात्रानिमित्तकालयोज्यचिन्ता नाम चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अग्निपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्

अथाष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

राजाभिषेककथनम् ।

अग्निरुवाच—

पुष्करेण च रामाय राजधर्मं हि पृच्छते ।
यथादौ कथितं तद्वद्वसिष्ठ! कथयामि ते ॥ १ ॥

पुष्कर उवाच—

राजधर्मं प्रवक्ष्यामि सर्वस्माद् राजधर्मतः ।
राजा भवेच्छत्रुहन्ता प्रजापालः सुदण्डवान् ॥ २ ॥
पालयिष्यति वः सर्वान् धर्मस्थान् व्रतमाचरेत् ।
संवत्सरं स वृणुयात् पुरोहितमथ द्विजम् ॥ ३ ॥
मन्त्रिणश्चाखिलात्मज्ञान्महिषीं धर्मलक्षणाम् ।
संवत्सरं नृपः काले ससम्भारोऽभिषेचनम् ॥ ४ ॥
कुर्यान्मृते नृपे नात्र कालस्य नियमः स्मृतः ।
तिलैः सिद्धार्थकैः स्नानं सांवत्सरपुरोहितौ ॥ ५ ॥
घोषयित्वा जयं राज्ञो राजा भद्रासने स्थितः ।
अभयं घोषयेद् दुर्गान्मोचयेद्राज्यपालके ॥ ६ ॥
पुरोधसाऽभिषेकात् प्राक् कार्यैन्द्री शान्तिरेव च ।
उपवास्याभिषेकाह्ने वेद्यग्नौ जुहुयान्मनून् ॥ ७ ॥

वैष्णवानैन्द्रमन्त्रांस्तु सावित्रान्वैश्वदैवतान ।
सौम्यान स्वस्त्ययनं शर्म आयुष्याभयदान्मनून ॥ ८ ॥
अपराजिताञ्च कलसं वह्नेर्दक्षिणपार्श्वगम् ।
सम्पातवन्तं हैमञ्च पूजयेद्गन्धपुष्पकैः ॥ ९ ॥
प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तजाम्बूनदप्रभः ।
रथौघमेघनिर्घोषो विधूमश्च हुताशनः ॥१०॥
अनुलोमः सुगन्धश्च स्वस्तिकाकारसन्निभः ।
प्रसन्नार्चिर्महाज्वालः स्फुलिङ्गरहितो हितः ॥११॥
न व्रजेयुश्च मध्येन मार्जारमृगपक्षिणः ।
पर्वताम्रमृदा तावन्मूर्द्धानं शोधयेन्नृपः ॥१२॥
वल्मीकाम्रमृदा कर्णौ वदनं केशवालयात् ।
इन्द्रालयमृदा ग्रीवा हृदयन्तु नृपाजिरात् ॥१३॥
करिदन्तोद्धृतमृदा दक्षिणान्तु तथा भुजम् ।
वृषशृङ्गोद्धृतमृदा वामञ्चैव तथा भुजम् ॥१४॥
सरोमृदा तथा पृष्ठमुदरं सङ्गमान्मृदा ।
नदीतटद्वयमृदा पार्श्वे संशोधयेत्तथा ॥१५॥
वेश्याद्वारमृदा राज्ञः कटिशौचं विधीयते ।
यज्ञस्थानात्तथैवोरू गोस्थानाज्जानुनी तथा ॥१६॥
अश्वस्थानात्तथा जङ्घे रथचक्रमृदाङ्घ्रिके ।
मूर्धानं पद्मगर्भ्येण भद्रासनगतं नृपम् ॥१७॥
अभिषिञ्चेदमात्यानां चतुष्टयमथो घटैः ।
पूर्वतो हेमकुम्भेन घृतपूर्णेन ब्राह्मणः ॥१८॥
रूप्यकुम्भेन याम्ये च क्षीरपूर्णेन क्षत्रियः ।
दध्ना च ताम्रकुम्भेन वैश्यः पश्चिमगेन च ॥१९॥
मृण्मयेन जलेनोदक् शूद्रामात्योऽभिषेचयेत् ।
ततोऽभिषेकं नृपतेर्बह्वृचप्रवरो द्विजः ॥२०॥
कुर्वीत मधुना विप्रश्छन्दोगश्च कुशोदकैः ।
सम्पातवन्तं कलशं तथा गत्वा पुरोहितः ॥२१॥
विधाय वह्निरक्षान्तु सदस्येषु यथाविधि ।
राजश्रियाभिषेके च ये मन्त्राः परिकीर्तिताः ॥२२॥

तैस्तु दद्यान्महाभाग ! ब्राह्मणानां स्वनैस्तथा ।
ततो पुरोहितो गच्छेद्वेदिमूलन्तदेव तु ॥२३॥
शतच्छिद्रेण पात्रेण सौवर्णेनाभिषेचयेत् ।
या ओषधीत्योषधीभीरथेत्युक्त्वेति गन्धकैः ॥२४॥
पुष्पैः पुष्पवतीत्येव ब्राह्मणेति च बीजकैः ।
रत्नैराशुः शिशानश्च ये देवाश्च कुशोदकैः ॥२५॥
यजुर्वेदथर्ववेदी गन्धद्वारेति संस्पृशेत् ।
शिरः कण्ठं रोचनया सर्वतीर्थोदकैर्द्विजाः ॥२६॥
गीतवाद्यादिनिर्घोषैश्चामरव्यजनादिभिः ।
सर्वौषधिमयं कुम्भं धारयेयुर्नृपामतः ॥२७॥
तं परयेदर्पणं राजा धृतं वै मङ्गलादिकम् ।
अभ्यर्च्य विष्णुं ब्रह्माणमिन्द्रादींश्च ग्रहेश्वरान् ॥२८॥
व्याघ्रचर्मोत्तरां शय्यामुपविष्टः पुरोहितः ।
मधुपर्कादिकं दत्त्वा पट्टबन्धं प्रकारयेत् ॥२९॥
राज्ञो मुकुटबन्धञ्च पञ्चचर्म्मासनं ददेत् ।
ध्रुवाद्यैरिति च विशेद् वृषजं वृषदंशजम् ॥३०॥
द्वीपिजं सिंहजं व्याघ्रजातञ्चर्म तदासने ।
अमात्यसचिवादींश्च प्रतीहारः प्रदर्शयेत् ॥३१॥
गोजाविगृहदानाद्यैः सांवत्सरपुरोहितौ ।
पूजयित्वा द्विजान् प्राज्ञ्यै धान्यभूगोन्नमुख्यकैः ॥३२॥
वह्निं प्रदक्षिणीकृत्य गुरुं नत्वाथ पृष्ठतः ।
वृषमालभ्य गां वत्सां पूजयित्वाथ मन्त्रितम् ॥३३॥
अश्वमारुह्य नागञ्च पूजयेत्तं समारुहेत् ।
परिभ्रमेद्राजमार्गे बलयुक्तः प्रदक्षिणम् ॥३४॥
पुरं विशेच्च दानाद्यैः प्राज्ञ्यै सर्वान् विसर्जयेत् ॥३५॥

इत्याग्नेये महापुराणे राजाभिषेको नाम अष्टादशाधिक-द्विशततमोऽध्यायः ।

अथैकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सहायसम्पत्तिः ।

पुष्कर उवाच—

सोऽभिषिक्तः सहामात्यो जयेच्छत्रून्नृपोत्तमः ।
राज्ञः सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथ वा ॥३६॥
कुलीनो नीतिशास्त्रज्ञः प्रतीहारश्च नीतिवित् ।
दूतश्च प्रियवादी स्यादक्षीणोऽतिबलान्वितः ॥३७॥
ताम्बूलधारी ना स्त्री वा भक्तः क्लेशसहप्रियः ।
सान्धिविग्रहिकः कार्यः षाड्गुण्यादिविशारदः ॥३८॥
रङ्गधारी रचकः स्यात्सारथिः स्यादबलादिवित् ।
सूदाध्यक्षो हितो विज्ञो महानसगतो हि सः ॥३९॥
सभासदस्तु धर्मज्ञा लेखकोऽक्षरविद्धितः ।
आह्वानकालविज्ञाः स्युर्हिता दौवारिका जनाः ॥४०॥
रत्नादिज्ञो धनाध्यक्षः अनुद्वारे हितो नरः ।
स्यादायुर्वेदविद् वैद्यो गजाध्यक्षोऽथ हस्तिवित् ॥४१॥
श्रितश्रमो गजारोहो हयाध्यक्षो हयादिवित् ।
दुर्गाध्यक्षो हितो धीमान् स्थपतिर्वास्तुवेदवित् ॥४२॥
यन्त्रमुक्ते पाणिमुक्ते अमुक्ते मुक्तधारिते ।
अस्त्राचार्यो नियुद्धे च कुशलो नृपतेर्हितः ॥४३॥
वृद्धश्चान्तःपुराध्यक्षः पञ्चाशद्वार्षिकाः स्त्रियः ।
सप्तत्यब्दास्तु पुरुषाश्चरेयुः सर्वकर्मसु ॥४४॥
ज्ञात्वा स्वादायुधागारे ज्ञात्वा वृत्तिर्विधीयते ।
उत्तमाधममध्यानि बुद्ध्वा कर्माणि पार्थिवः ॥४५॥
उत्तमाधममध्यानि पुरुषाणि नियोजयेत् ।
जयेच्छुः पृथिवीं राजा सहायानानयेद्धितान् ॥४६॥
धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु शूरान् सङ्ग्रामकर्मसु ।
निपुणानर्थकृत्येषु सर्वत्र च तथा शुचीन् ॥४७॥
स्त्रीषु षण्ढान्नियुञ्जीत तीक्ष्णान् दारुणकर्मसु ।
यो यत्र विदितो राज्ञा शुचित्वेन तु तं नरम् ॥४८॥

धर्मे चार्थे च कामे च नियुञ्जीताधमेऽधमान् ।
राजा यथार्हं कुर्याच्च उपधाभिः परीक्षितान् ॥४६॥
समन्त्री च यथान्यायात् कुर्याद्धस्तिवनेचरान् ।
तत्पदान्वेषणे यत्तानध्यक्षांस्तत्र कारयेत् ॥५०॥
यस्मिन्कर्मणि कौशल्यं यस्य तस्मिन् नियोजयेत् ।
पितृपैतामहान्भृत्यान् सर्वकर्मसु योजयेत् ॥५१॥
विना दायादकृत्येषु तत्र ते हि समागताः ।
परराजगृहात् प्राप्तान् जनान् संश्रयकाम्यया ॥५२॥
दुष्टानप्यथ वाऽदुष्टान् संश्रयेत प्रयत्नतः ।
दुष्टं ज्ञात्वा विश्वसेन्न तद्वृत्तिं वर्त्तयेद्वशे ॥५३॥
देशान्तरागतान् पार्श्वे चारैर्ज्ञात्वा हि पूजयेत् ।
शत्रवोऽग्निर्विषं सर्पो निस्त्रिंशमपि चैकतः ॥५४॥
भृत्या वसिष्ठ ! विज्ञेया कुभृत्याश्च तथैकतः ।
चारचक्षुर्भवेद्राजा नियुञ्जीत सदा चरान् ॥५५॥
जनस्याविहितान् सौम्यांस्तथाज्ञातान् परस्परम् ।
वणिजो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान् ॥५६॥
तथा प्रव्रजिताकारान् बलाबलविवेकिनः ।
नैकस्य राजा श्रद्दध्याच्छ्रद्दध्याद् बहुवाक्यतः ॥५७॥
रागापरागौ भृत्यानां जनस्य च गुणागुणान् ।
शुभानामशुभानाञ्च ज्ञानं कुर्याद्धिताय च ॥५८॥
अनुरागकरं कर्म चरेच्चाद्विरागजम् ।
जनानुरागया लक्ष्म्या राजा स्याज्जनरञ्जनात् ॥५९॥

इत्याग्नेये महापुराणे सहायसम्पत्तिर्नामैकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ विंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

भृत्यः कुर्यात्तु राजाज्ञां शिष्यवत्सच्छ्रियः पतेः ।
न क्षिपेद्वचनं राज्ञः अनुकूलं प्रियं वदेत् ॥६०॥
रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्धितं भवेत् ।
न नियुक्तो हरेद्वित्तं नोपेक्षेत्तस्य मानकम् ॥६१॥

राज्ञश्च न तथाकार्यं वेशभाषाविचेष्टितम् ।
अन्तःपुरचराध्यक्षो वैरभूतैर्निराकृतैः ॥६२॥
संसर्गं न व्रजेद् भृत्यो राज्ञो गुह्यञ्च गोपयेत् ।
प्रदर्श्य कौशलं किञ्चिद्राजानन्तु विशेषयेत् ॥६३॥
राज्ञा यच्छ्रावितं गुह्यं न तल्लोके प्रकाशयेत् ।
आज्ञाप्यमाने वान्यस्मिन किङ्करोमीति वा वदेत् ॥६४॥
वस्त्रं रत्नमलङ्कारं राज्ञा दत्तं च धारयेत् ।
नानिर्दिष्टो द्वारि विशेन्नायोग्ये भुवि राजदृक् ॥६५॥
जृम्भाक्षिष्ठीवनं कासं कोपं पर्यन्तिकाश्रयम् ।
भृकुटीं वातमुद्गारं तत्समीपे विसर्जयेत् ॥६६॥
स्वगुणाख्यापने युक्त्या परानेव प्रयोजयेत् ।
शाठ्यं लौल्यं सपैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रता तथा ॥६७॥
चापल्यञ्च परित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना ।
श्रुतेन विद्याशिल्पैश्च संयोज्यात्मानमात्मना ॥६८॥
राजसेवां ततः कुर्याद् भूतये भूतिवर्द्धनः ।
नमस्कार्याः सदा चास्य पुत्रवच्छ्रमभन्त्रिणः ॥६९॥
सचिवैर्नास्य विश्वासो राज्ञश्चित्तप्रियञ्चरेत् ।
त्यजेद्विरक्तं रक्तात्तु वृत्तिमीहेत राजवित् ॥७०॥
अपृष्टश्चास्य न ब्रूयात् कामं कुर्यात्तथापदि ।
प्रसन्नो वाक्यसङ्ग्राही रहस्ये नच शङ्कते ॥७१॥
कुशलादिपरिप्रश्नं सम्प्रयच्छति चासनम् ।
तत्कथाश्रवणाद् हृष्टः अप्रियाण्यपि नन्दते ॥७२॥
अल्पं दत्तं प्रगृह्णाति स्मरेत् कथान्तरेष्वपि ।
इति रक्तस्य कर्त्तव्यं सेवामन्यस्य वर्जयेत् ॥७३॥

इत्याग्नेये महापुराणे अनुजीविवृत्तं नाम विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथैकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

दुर्गसम्पत्तिः ।

पुष्कर उवाच —

दुर्गसम्पत्तिमाख्यास्ये दुर्गदेशे वसेन्नृपः ।
वैश्यशूद्रजनप्रायो ह्यनाहार्यस्तथाऽपरैः ॥७४॥
किञ्चिद्ब्राह्मणसंयुक्तो बहुकर्मकरस्तथा ।
अदेवमातृको भक्तजलो देशः प्रशस्यते ॥७५॥
परैरपीडितः पुष्पफलधान्यसमन्वितः ।
अगम्यः परचक्राणां व्यालतस्करवर्जितः ॥७६॥
एषामेकतमं दुर्गं तत्र कृत्वा वसेद् बली ।
धनुर्दुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ॥७७॥
वार्क्षञ्चैवाम्बुदुर्गञ्च गिरिदुर्गञ्च भार्गव !
सर्वोत्तमं शैलदुर्गमभेद्यं चान्यभेदनम् ॥७८॥
पुरन्तत्र च हट्टाद्यदेवतायतनादिकम् ।
अनुयन्त्रायुधोपेतं सोदकं दुर्गमुत्तमम् ॥७९॥
राजरक्षां प्रवक्ष्यामि रक्ष्यो भूपो विषादितः ।
पञ्चाङ्गस्तु शिरीषः स्यान्मूत्रपिष्टो विषार्दनः ॥८०॥
शतावरी छिन्नरुहा विषघ्नी तण्डुलीयकम् ।
कोपाकी च कल्हारी ब्राह्मी चित्रपटोलिका ॥८१॥
मण्डूकपर्णी वाराही धात्र्यानन्दकमेव च ।
उन्मादिनी सोमराजी विषघ्नं रत्नमेव च ॥८२॥
वास्तुलक्षणसंयुक्ते वसन्दुर्गे सुरान्यजेत् ।
प्रजाश्च पालयेद् दुष्टाञ्जयेद् दानानि दापयेत् ॥८३॥
देवद्रव्यादिहरणात्कल्पन्तु नरकं वसेत् ।
देवालयानि कुर्वीत देवपूजारतो नृपः ॥८४॥
सुरालयाः पालनीयाः स्थापनीयाश्च देवताः ।
मृण्मयादारुजं पुण्यं दारुजादिष्टकामयम् ॥८५॥
ऐष्टकाच्छैलजं पुण्यं शैलजात् स्वर्णरत्नजम् ।
क्रीडन् सुरगृहं कुर्वन् भुक्तिमुक्तिमवाप्नुयात् ॥८६॥

चित्रकृद् गीतवाद्यादिप्रेक्षणीयादिदानकृत् ।
तैलाज्यमधुदुग्धाद्यैः स्नाप्य देवं दिवं व्रजेत् ॥८७॥
पूजयेत् पालयेद्विप्रान् द्विजस्वं न हरेन्नृपः ।
सुवर्णमेकं गामेकां भूमेरप्येकमङ्गुलम् ॥८८॥
हरन्नरकमाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ।
दुराचारञ्च द्विषेच्च सर्वपापेष्वपि स्थितम् ॥८९॥
नैवास्ति ब्राह्मणवधात् पापं गुरुतरं क्वचित् ।
अदैवं दैवतं कुर्युः कुर्युर्दैवमदैवतम् ॥९०॥
ब्राह्मणा हि महाभागास्तान्नमस्येत्सदैव तु ।
ब्राह्मणी रुदती हन्ति कुलं राज्यं प्रजास्तथा ॥९१॥
साध्वीस्त्रीणां पालनञ्च राजा कुर्याच्च धार्मिकः ।
स्त्रिया प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येकदक्षया ॥९२॥
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ।
यस्मै दत्तास्तिता स्वेनां शुश्रूषेत्तं पतिं सदा ॥९३॥
मृते भर्तरि स्वर्यायाद् ब्रह्मचर्ये स्थिताङ्गना ।
परवेश्मरुचिर्न स्यान्न स्यात्कलहशालिनी ॥९४॥
मण्डनं वर्जयेन्नारी तथा प्रोषितभर्तृका ।
देवताराधनपरा तिष्ठेद्भर्तृहिते रता ॥९५॥
धारयेन्मङ्गलार्थाय किञ्चिदाभरणन्तथा ।
भर्त्रग्नि या विशेन्नारी सापि स्वर्गमवाप्नुयात् ॥९६॥
श्रियः सम्पूजनं कार्यं गृहसम्मार्जनादिकम् ।
द्वादश्यां कार्त्तिके विष्णुं गां सवत्सां ददेत्तथा ॥९७॥
सावित्र्या रक्षितो भर्ता सत्याचारव्रतेन च ।
सप्तम्यां मार्गशीर्षे तु सितेऽभ्यर्च्य दिवाकरम् ॥९८॥
पुत्रानाप्नोति च स्त्रीह नात्र कार्या विचारणा ॥९९॥

इत्याग्नेये महापुराणे राजधर्मो नामैकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथ द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

राजधर्माः ।

पुष्कर उवाच—

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामाधिपं नृपम् ।
शतग्रामाधिपञ्चान्यं तथैव विषयेश्वरम् ॥१००॥
तेषां भोगविभागश्च भवेत्कर्मानुरूपतः ।
नित्यमेव तथा कार्यं तेषाञ्चारैः परीक्षणम् ॥१०१॥
ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान ग्रामेशः प्रशमं नयेत् ।
अशक्तो दशपालस्य स तु गत्वा निवेदयेत् ॥१०२॥
श्रुत्वापि दशपालोऽपि तत्र युक्तिमुपाचरेत् ।
वित्ताद्याप्नोति राजा वै विषयात्तु सुरक्षितात् ॥१०३॥
धनवान्धर्ममाप्नोति धनवान् काममश्नुते ।
उच्छिद्यन्ते विना ह्यर्थैः क्रिया ग्रीष्मे सरिद्यथा ॥१०४॥
विशेषो नास्ति लोकेषु पतितस्याधनस्य च ।
पतितान्न तु गृह्णन्ति दरिद्रो न प्रयच्छति ॥१०५॥
धनहीनस्य भार्यापि नैका स्यादुपवर्त्तिनी ।
राष्ट्रपीडाकरो राजा नरके वसते चिरम् ॥१०६॥
नित्यं राज्ञा तथा भाव्यं गर्भिण्या सहधर्मिणी ।
यथा स्वं सुखमुत्सृज्य गर्भस्य सुखमावहेत् ॥१०७॥
किं यज्ञैस्तपसा तस्य प्रजा यस्य न रक्षिताः ।
सुरक्षिताः प्रजा यस्य स्वर्गस्तस्य गृहोपमः ॥१०८॥
अरक्षिताः प्रजा यस्य नरक तस्य मन्दिरम् ।
राजा षड्भागमादत्ते सुकृतादुष्कृतादपि ॥१०९॥
धर्मागमो रक्षणाच्च पापमाप्नात्यरक्षणात् ।
सुभगा विटभीतेव राजवल्लभतस्करैः ॥११०॥
भक्ष्यमाणाः प्रजा रक्ष्याः कायस्थैश्च विशेषतः ।
रक्षिता तद्भयेभ्यस्तु राज्ञो भवति सा प्रजा ॥१११॥
अरक्षिता सा भवति तेषामेवेह भोजनम् ।
दुष्टसम्मर्दनं कुर्याच्छास्त्रोक्त करमाददेत् ॥११२॥

कोषे प्रवेशयेदर्द्धं नित्यञ्चार्द्धं द्विजे ददेत् ।
निधिं द्विजोत्तमः प्राप्य गृह्णीयात्सकलं तथा ॥११३॥
चतुर्थमष्टमं भागं तथा षोडशमं द्विजः ।
वर्णक्रमेण दद्याच्च निधिं पात्रे तु धर्मतः ॥११४॥
अनृतन्तु वदन् दण्ड्यः सुचित्तस्यांशमष्टमम् ।
प्रणष्टस्वामिकमृक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ॥११५॥
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत् स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ।
ममेदमिति यो ब्रूयात् सोऽर्थयुक्तो यथाविधि ॥११६॥
सम्पाद्य रूपसङ्ख्यादीन् स्वामी तद् द्रव्यमर्हति ।
बालदायादिकमृक्थं तावद्राजानुपालयेत् ॥११७॥
यावत्स्यात्स समावृत्तो यावद्वातीतशैशवः ।
बालपुत्रासु चैवं स्याद्रक्ष्यां निष्कुलासु च ॥११८॥
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ।
जीवन्तीनां तु तासां ये संहरेयुः स्वबान्धवाः ॥११९॥
तान्निगृह्य चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
सामान्यतो हृतञ्चौरैस्तद्दद्यात् स्वयं नृपः ॥१२०॥
चौररक्षाधिकारिभ्यो राजापि हृतमाप्नुयात् ।
अदृते यो हृतं ब्रूयान्निस्सार्यो दण्ड्य एव सः ॥१२१॥
न तद्राज्ञा प्रदातव्यं गृहे यद् गृहगैर्हृतम् ।
स्वराष्ट्रपण्यादादद्याद्राजा विंशतिमं द्विज ! ॥१२२॥
शुल्कांशं परदेशाच्च व्ययव्ययप्रकाशकम् ।
ज्ञात्वा सङ्कल्पयेच्छुल्कं लाभं वणिग्यथाप्नुयात् ॥१२३॥
विंशांशं लाभमादद्याद्दण्डनीयस्ततोऽन्यथा ।
स्त्रीणां प्रव्रजितानाञ्च तच्छुल्कं विवर्जयेत् ॥१२४॥
तरेषु दासदोषेण नष्टं दासांस्तु दापयेत् ।
शूकधान्येषु षड्भागं शिम्बिधान्ये तथाष्टमम् ॥१२५॥
राजा वन्यार्थमादद्यादेशकालानुरूपकम् ।
पञ्च षड्भागमादद्यात् राजा पशुहिरण्ययोः ॥१२६॥
गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च ।
पत्रशाकतृणानाञ्च वंशवैणवचर्मणाम् ॥१२७॥

वैदलानाञ्च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ।
षड्भागमेव चादद्यान्मधुमांसस्य सर्पिषः ॥१२८॥
म्रियन्नपि न चादद्याद् ब्राह्मणोभ्यस्तथा करम् ।
यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ॥१२९॥
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं व्याधिदुर्भिक्षतस्करैः ।
श्रुतं वृत्तं तु विज्ञाय वृत्तिं तस्य प्रकल्पयेत् ॥१३०॥
रक्षेच्च सर्वतस्त्वेनं पिता पुत्रमिवौरसम् ।
संरक्ष्यमाणो राज्ञा यः कुरुते धर्ममन्वहम् ॥१३१॥
तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ।
कर्म कुर्युर्नरेन्द्रस्य मासेनैकञ्च शिल्पिनः ॥१३२॥
भुक्तमात्रेण ये चान्ये स्वशरीरोपजीविनः ॥१३३॥

इत्याग्नेये महापुराणे राजधर्मो नाम द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथ त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

राजधर्माः ।

पुष्कर उवाच—

वक्ष्येऽन्तःपुरचिन्तां च धर्माद्याः पुरुषार्थकाः ।
अन्योऽन्यरक्षया तेषां सेवा कार्या स्त्रिया नृपैः ॥१३४॥
धर्ममूलोऽर्थविटपस्तथा कर्मफलो महान् ।
त्रिवर्गपादपस्तत्र रक्षया फलभाग् भवेत् ॥१३५॥
कामाधीनाः स्त्रियो राम ! तदर्थं रक्षसङ्ग्रहः ।
सेव्यास्ता नातिसेव्याश्च भूभुजा विषयैषिणा ॥१३६॥
आहारो मैथुनं निद्रा सेव्या नाति हि रुग् भवेत् ।
मज्जाधिकारे कर्तव्याः स्त्रियः सेव्याः स्वरामिकाः ॥१३७॥
दुष्टान्याचरते या तु नाभिनन्दति तत्कथाम् ।
ऐक्यं द्विषद्भिर्नमति गर्वं वहति चोद्धता ॥१३८॥
घुम्बिता मार्ष्टि वदनं दत्तञ्च बहु मन्यते ।
स्वपित्यादौ प्रसुप्तापि तथा पश्चाद्विबुध्यते ॥१३९॥

स्पृष्टा धुनोति गात्राणि गात्रं च विरुणद्धि या ।
ईषच्छृणोति वाक्यानि प्रियाण्यपि पराङ्मुखी ॥१४०॥
न पश्यत्यप्रदत्तन्तु जघनञ्च निगूहति ।
दृष्टे विवर्णवदना मित्रेष्वथ पराङ्मुखी ॥१४१॥
तत्कामितासु च स्त्रीषु मध्यस्थेव च लक्ष्यते ।
ज्ञातमण्डनकालापि न करोति च मण्डनम् ॥१४२॥
या सा विरक्ता तान्त्यक्त्वा सानुरागां स्त्रियम्भजेत् ।
दृष्ट्वैव हृष्टा भवति वीक्षिते च पराङ्मुखी ॥१४३॥
दृश्यमाना तथाऽन्यत्र दृष्टिं क्षिपति चञ्चलाम् ।
तथाप्युपावर्तयितुं नैव शक्नोत्यशेषतः ॥१४४॥
विवृणोति तथाङ्गानि स्वस्या गुह्यानि भार्गव !
गर्हितञ्च तथैवाङ्गं प्रयत्नेन निगूहति ॥१४५॥
तद्दर्शने च कुरुते बालालिङ्गनचुम्बनम् ।
आभाष्यमाणा भवति सत्यवाक्या तथैव च ॥१४६॥
स्पृष्टा पुलकितैरङ्गैः स्वेदेनैव च भज्यते ।
करोति च तथा राम ! सुलभद्रव्ययाचनम् ॥१४७॥
ततः स्वल्पमपि प्राप्य करोति परमां मुदम् ।
नामसङ्कीर्तनादेव मुदिता बहु मन्यते ॥ ४८॥
करजाङ्काङ्कितान्यस्य फलानि प्रेषयत्यपि ।
तत्प्रेषितञ्च हृदये विन्यसत्यपि चादरात् ॥१४९॥
आलिङ्गनैश्च गात्राणि लिम्पतीवामृतेन या ।
सुप्ते स्वपित्यथादौ च तथा तस्य विबुध्यते ॥१५०॥
ऊरू स्पृशति चात्यर्थं सुप्तञ्चैनं विबुध्यते ।
कपित्थचूर्णयोगेन तथा दग्नः स्नुता तथा ॥१५१॥
घृतं सुगन्धि भवति दुर्गन्धैः क्षिप्तैस्तथा वयैः ।
भोज्यस्य कल्पनैवं स्याद्गन्धमुक्तिः प्रदर्श्यते ॥१५२॥
शौचमाचमनं राम ! तथैव च विरेचनम् ।
भावना चैव पाकश्च बोधनं धूपनन्तथा ॥१५३॥
वासनं चैव निर्दिष्टं कर्माष्टकमिदं स्मृतम् ।
कपित्थबिल्वजम्बाम्रकरवीरकपल्लवैः ॥१५४॥

कृत्वोदकन्तु यद्द्रव्यं शौचितं शौचनन्तु तत् ।
तेषामभावे शौचन्तु मृगदर्पाम्भसा भवेत् ॥१५५॥
नखं कुष्ठं घनं मांसी स्पृक्कशैलेयजं जलम् ।
तथैव कुंकुमं लाक्षा चन्दनागुरुनीरदम् ॥१५६॥
सरलं देवकाष्ठञ्च कर्पूरं कान्तया सह ।
बालः कुन्दुरुकश्चैव गुग्गुलुः श्रीनिवासकः ॥१५७॥
सह सर्जरसेनैवं धूपद्रव्यैकविंशतिः ।
धूपद्रव्यगणादस्मादेकविंशाद्यथेच्छया ॥१५८॥
द्वे द्वे द्रव्ये समादाय सर्जभागैर्नियोजयेत् ।
नखपिण्याकमलयैः संयोज्य मधुना तथा ॥१५९॥
धूपयोगा भवन्तीह यथोक्तस्वेच्छया कृताः ।
त्वचन्नाडीं फलन्तैलं कुंकुमं ग्रन्थि पर्वकम् ॥१६०॥
शैलेयन्तगरं क्रान्तां चोलङ्कूर्परमेव च ।
मांसीं सुराञ्च कुष्ठञ्च स्नानद्रव्याणि निर्दिशेत् ॥१६१॥
एतेभ्यस्तु समादाय द्रव्यत्रयमथेच्छया ।
मृगदर्पयुतं स्नानं कार्यं कन्दर्पवर्द्धनम् ॥१६२॥
त्वङ्मुरानलदैस्तुल्यैर्बालकार्द्धसमायुतैः ।
स्नानमुत्पलगन्धि स्यात् सतैलं कुङ्कुमावते ॥१६३॥
जातीपुष्पसुगन्धि स्यात् तगरार्द्धेन योजितम् ।
सद्व्यामकं स्याद्वकुलैस्तुल्यगन्धि मनोहरम् ॥१६४॥
मञ्जिष्ठातगरं चोलं त्वचं व्याघ्रनखं नखम् ।
गन्धपत्रञ्च विन्यस्य गन्धतैलं भवेच्छुभम् ।१६५॥
तैलं निपीडितं राम ! तिलैः पुष्पाधिवासितैः ।
वासनात् पुष्पसदृशं गन्धेन तु भवेद् ध्रुवम् ॥१६६॥
एलालवङ्गकक्कोलजातीफलनिशाकराः ।
जातीपत्रिकया सार्द्धं स्वतन्त्रा मुखवासकाः ॥१६७॥
कर्पूरं कुङ्कुमं कान्ता मृगदर्पं हरेणुकम् ।
कक्कोलैलालवङ्गञ्च जाती कोशफलमेव च ॥१६८॥
त्वक्पत्रं त्रुटिमुस्तौ च लतां कस्तूरिकं तथा ।
कण्टकानि लवङ्गस्य फलपत्रे च जातितः ॥१६९॥

कटुकञ्च फलं राम! कार्षिकाण्युपकल्पयेत् ।
तद्वर्णो खादिरं सारं दद्यात्तुर्यं तु वासितम् ॥१७०॥
सहकाररसेनास्मात् कर्तव्या गुटिकाः शुभाः ।
मुखन्यस्ता सुगन्धास्ता मुखरोगविनाशनाः ॥१७१॥
पूगं प्रक्षालितं सम्यक् पञ्चपल्लववारिणा ।
शक्त्या तु गुटिकाद्रव्यैर्वासितं मुखवासकम् ॥१७२॥
कटुकं दन्तकाष्ठञ्च गोमूत्रे वासितं त्र्यहम् ।
कृतञ्च पूगवद्राम! मुखसौगन्धिकारकम् ॥१७३॥
त्वक्पत्र्ययोः समावंशौ शशिभागार्द्धसंयुतौ ।
नागवल्लीसमो भाति मुखवासो मनोहरः ॥१७४॥
एवं कुर्यात् सदा स्त्रीणां रक्षणं पृथिवीपतिः ।
न चासां विश्वसेज्जातु पुत्रमातुर्विशेषतः ॥१७५॥
न स्वपेत् स्त्रीगृहे रात्रौ विश्वासः कृत्रिमो भवेत् ॥१७६॥
इत्याग्नेये महापुराणे स्त्रीरक्षादिकामशास्त्रं नाम त्रयोविंशत्यधिक-
द्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

राजधर्माः ।

ईश्वर उवाच—

राजपुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ।
धर्मार्थकामशास्त्राणि धनुर्वेदञ्च शिक्षयेत् ॥१७७॥
शिल्पानि शिक्षयेच्चैवमाप्तैर्मिथ्याप्रियंवदैः ।
शरीररक्षाव्याजेन रक्षिणोऽस्य नियोजयेत् ॥१७८॥
न चास्य सङ्गो दातव्यः क्रुद्धलुब्धविमानितैः ।
अशक्यन्तु गुणाधानं कर्तुं तं बन्धयेत् सुखैः ॥१७९॥
अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं विनियोजयेत् ।
मृगया पानमक्षाश्च राज्यनाशांस्त्यजेत् नृपः ॥१८०॥
दिवास्वप्नं वृथाट्याञ्च वाक्पारुष्यं विवर्जयेत् ।
निन्दाञ्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमुत्सृजेत् ॥१८१॥

आकाराणां समुच्छेदो दुर्गादीनामसत्क्रिया ।
अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेव च ॥१८२॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रे दानमेव च ।
अर्थेषु दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ॥१८३॥
कामं क्रोधं मदं मानं लोभं दर्पञ्च वर्जयेत् ।
ततो भृत्यजयं कृत्वा पौरजानपदं जयेत् ॥१८४॥
जयेद्बाह्यानरीन् पश्चाद्बाह्याश्च त्रिविधारयः ।
गुरवस्ते यथापूर्वं कुर्यानन्तरकृत्रिमाः ॥१८५॥
पितृपैतामहं मित्रं सामन्तञ्च तथा रिपोः ।
कृत्रिमं च महाभाग! मित्रन्त्रिविधमुच्यते ॥१८६॥
स्वाम्यमात्यजनपदा दुर्गं दण्डस्तथैव च ।
कोषो मित्रञ्च धर्मज्ञ! सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥१८७॥
मूलं स्वामी स वै रक्ष्यस्तस्माद्राज्यं विशेषतः ।
राज्याङ्गद्रोहिणं हन्यात् काले तीक्ष्णो मृदुर्भवेत् ॥१८८॥
एवं लोकद्वयं राज्ञो भृत्यैर्हासं विवर्जयेत् ।
भृत्याः परिभवन्तीह नृपं दर्पणमत्कथम् ॥१८९॥
लोकसंग्रहणार्थाय कृतकव्यसनो भवेत् ।
स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात् लोकानां रञ्जनं चरेत् ॥१९०॥
दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानिर्ध्रुवं भवेत् ।
रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ॥१९१॥
अप्रिये चैव वक्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ।
गुप्तमन्त्रो भवेद्राजा नापदो गुप्तमन्त्रतः ॥१९२॥
ज्ञायते हि कृतं कर्म नारब्धं तस्य राज्यकम् ।
आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ॥१९३॥
नेत्रवक्त्रविकाराभ्यां गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ।
नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं न राजा बहुभिः सह ॥१९४॥
बहुभिर्मन्त्रयेत्कामं राजा मन्त्रान् पृथक् पृथक् ।
मन्त्रिणामपि नो ब्रूयान्मन्त्री मन्त्रप्रकाशनम् ॥१९५॥
क्वापि कस्यापि विश्वासो भवतीह सदा नृणाम् ।
निश्चयश्च तथा मन्त्रे कार्यं एकेन सूरिणा ॥१९६॥

नश्येद्विनयाद्राज्ञा राज्यञ्च विनयाल्लभेत् ।
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ॥१६७॥
आन्वीक्षिकीञ्चार्थविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥१६८॥
पूज्या देवा द्विजाः सर्वे दयादानानि तेषु च ।
द्विजे दानञ्चाक्षयोऽयं निधिः कैश्चिन्न नाश्यते ॥१६९॥
संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनम् ।
दानानि ब्राह्मणानाञ्च राज्ञो निःश्रेयसत्परम् ॥२००॥
कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योषिताम् ।
योगक्षेमञ्च वृत्तिञ्च तथैव परिकल्पयेत् ॥२०१॥
वर्णाश्रमव्यवस्थानं कार्यं तापसपूजनम् ।
न विश्वसेच्च सर्वत्र तापसेषु च विश्वसेत् ॥२०२॥
विश्वासयेच्चापि परं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
बकवच्चिन्तयेदर्थं सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥२०३॥
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ।
दृढप्रहारी च भवेत् तथा शूकरवन्नृपः ॥२०४॥
चित्राकारश्च शिखिवद् दृढभक्तिस्तथाश्ववत् ।
भवेच्च मधुराभाषी तथा कोकिलवन्नृपः ॥२०५॥
काकशङ्की भवेन्नित्यमज्ञातां वसतिं वसेत् ।
नापरीक्षितपूर्वञ्च भोजनं शयनं स्पृशेत् ॥२०६॥
नाविज्ञातां स्त्रियं गच्छेन्नाज्ञातां नावमारुहेत् ।
राष्ट्रकर्षी भ्रश्यते च राज्यार्थाच्चैव जीवितात् ॥२०७॥
मृतो वत्सो जातबलः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ।
तथा राष्ट्रं महाभाग! मृतं कर्मसहं भवेत् ॥२०८॥
सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवपौरुषे ।
तयोर्दैवमचिन्त्यं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ॥२०९॥
जनानुरागप्रभवा राज्ञो राज्यमहीश्रियः ॥२१०॥

इत्याग्नेये महापुराणे राजधर्मो नाम चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

राजधर्माः ।

पुष्कर उवाच—

स्वमेव कर्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम् ।
तस्मात्पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥२११॥
प्रतिकूलं तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते ।
सात्त्विकात्कर्मणः पूर्वात्सिद्धिः स्यात्पौरुषं विना ॥२१२॥
पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति भार्गव !
दैवं पुरुषकारश्च द्वयं पुंसः फलावहम् ॥२१३॥
कृषेर्वृष्टिसमायोगात् काले स्युः फलसिद्धयः ।
सधर्मं पौरुषं कुर्यान्नालसो न च दैववान् ॥२१४॥
सामादिभिरुपायैस्तु सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः ।
सामं चोपप्रदानञ्च भेददण्डौ तथापरौ ॥२१५॥
मायोपेक्षेन्द्रजालञ्च उपायाः सप्त ताञ्छृणु ।
द्विविधं कथितं साम तत्र ज्ञातव्यमेव च ॥२१६॥
तत्राप्यतथ्यं साधूनामाक्रोशायैव जायते ।
महाकुलीना ह्यृजवो धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ॥२१७॥
सामसाध्या अतथ्यैश्च गृह्यन्ते राक्षसा अपि ।
तथा तदुपकाराणां कृतानाञ्चैव वर्णनम् ॥२१८॥
परस्परन्तु ये द्विष्टाः क्रुद्धभीतावमानिताः ।
तेषां भेदं प्रयुञ्जीत परमं दर्शयेद्भयम् ॥२१९॥
आत्मीयां दर्शयेदाशां येन दोषेण विभ्यति ।
परास्तेनैव ते भेद्या रज्जवो वै ज्ञातिभेदकः ॥२२०॥
सामन्तकोपो बाह्यस्तु मन्त्रामात्यात्मजादिकः ।
अन्तःकोपञ्चोपशाम्यं कुर्वन् शत्रोश्च तं जयेत् ॥२२१॥
उपायश्रेष्ठं दानं स्यादानादुभयलोकभाक् ।
न सोऽस्ति नाम दानेन वशगो यो न जायते ॥२२२॥
दानवानेव शक्नोति संहतान् भेदितुं परान् ।
त्रयासाध्यं साधयेत् तं दण्डेन च कृतेन च ॥२२३॥

दण्डे सर्वं स्थितं दण्डो नाशयेद् दुष्प्रणीकृतः ।
अदण्ड्यान् दण्डयन्नश्येदण्ड्यान् राजाप्यदण्डयन् ॥२२४॥
दैवदैत्योरगनराः सिद्धा भूताः पतत्त्रिणः ।
उत्क्रमेयुः स्वमर्यादां यदि दण्डान्न पालयेत् ॥२२५॥
यस्माददान्तान् दमयत्यदण्ड्यान्दण्डयत्यपि ।
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥२२६॥
तेजसा दुर्निरीक्ष्यो हि राजा भास्करवत्ततः ।
लोकप्रसादं गच्छेत दर्शनाच्चन्द्रवत्ततः ॥२२७॥
जगद् व्याप्नोति वै चारैस्तो राजा समीरणः ।
दोषनिग्रहकारित्वाद्राजा वैवस्वतः प्रभुः ॥२२८॥
यदा दहति दुर्बुद्धिं तदा भवति पावकः ।
यदा दानं द्विजातिभ्यो दद्यात्तस्माद्धनेश्वरः ॥२२९॥
धनधाराप्रवर्षित्वादेवादौ वरुणः स्मृतः ।
क्षमया धारयंल्लोकान् पार्थिवः पार्थिवो भवेत् ॥२३०॥
उत्साहमन्त्रशक्त्याद्यै रक्षेद् यस्माद्धरिस्ततः ॥२३१॥

इत्याग्नेये महापुराणे सामान्योपायो नाम पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

युद्धयात्रा ।

पुष्कर उवाच—

यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन बलीयसा ।
पार्ष्णिग्राहोऽभिभूतो मे तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥२३२॥
पुष्टा योधा भृता भृत्याः प्रभूतञ्च बलं मम ।
मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तैर्गत्वा शिबिरे व्रजेत् ॥२३३॥
शत्रोर्वा व्यसने यायाद् दैवाद्यैः पीडितं परम् ।
भूकम्पो यां दिशं याति याञ्च केतुर्व्यदूषयत् ॥२३४॥
विद्विष्टनाशकं सैन्यं सम्भूतान्तःप्रकोपनम् ।
शरीरस्फुरणे धन्ये तथा सुस्वप्नदर्शने ॥२३५॥
निमित्ते शकुने धन्ये जाते शत्रुपुरं व्रजेत् ।

8589

पदातिनागबहुलां सेनां प्रावृषि योजयेत् ॥२३६॥
हेमन्ते शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ।
चतुरङ्गबलोपेतां वसन्ते वा शरन्मुखे ॥२३७॥
सेना पदातिबहुला शत्रून् जयति सर्वदा ।
अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत् ॥२३८॥
न शस्तं तु तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ।
लाञ्छनं पिटकञ्चैव विज्ञेयं स्फुरणं तथा ॥२३९॥
विपर्ययेणाभिहितं सव्ये स्त्रीणां शुभं भवेत् ॥२४०॥

इत्याग्नेये महापुराणे यात्रा नाम सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथ द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

यात्रामण्डलचिन्तादिः ।

पुष्कर उवाच—

सर्वयात्रां प्रवक्ष्यामि राजधर्मसमाश्रयात् ।
अस्तङ्गते नीचगते विकले रिपुराशिगे ॥२४१॥
प्रतिलोमे च विध्वस्ते शुक्रे यात्रां विसर्जयेत् ।
प्रतिलोमे बुधे यात्रां दिक्पतौ च तथा महे ॥२४२॥
वैधृतौ च व्यतीपाते नागे च शकुनौ तथा ।
चतुष्पादे च किंस्तुघ्ने तथा यात्रां विवर्जयेत् ॥२४३॥
विपत्तारे नैधने च प्रत्यरौ चाथ जन्मनि ।
गण्डे विवर्जयेद् यात्रां रिक्तायाञ्च तिथावपि ॥२४४॥
उदीची च तथा प्राची तयोरैक्यं प्रकीर्तितम् ।
पश्चिमा दक्षिणा या दिक् तयोरैक्यं तथैव च ॥२४५॥
वाय्वग्निदिक्समुद्भूतं परिघन्तु लङ्घयेत् ।
आदित्यचन्द्रशौरास्तु दिवसाश्च न शोभनाः ॥२४६॥
कृत्तिकाद्यानि पूर्वेण मघाद्यानि च याम्यतः ।
मैत्राद्यान्यपरे चाथ वासवाद्यानि वाप्युदक् ॥२४७॥
सर्वेद्वारागि शस्तानि छायामानं वदामि ते ।
आदित्ये विंशतिर्ज्ञेयाश्चन्द्रे षोडश कीर्तिताः ॥२४८॥

भौमे पञ्चदशैवोक्ताश्चतुर्दश तथा बुधे ।
त्रयोदश तथा जीवे शुक्रे द्वादश कीर्तिताः ॥२४६॥
एकादश तथा सौरे सर्वकर्मसु कीर्तिताः ।
जन्मलग्ने शक्रचापे सम्मुखे न व्रजेन्नरः ॥२५०॥
शकुनादौ शुभे यायाज्जयाय हरिमास्मरन् ।
वधये मण्डलचिन्तान्ते कर्तव्यं राजलक्षणम् ॥२५१॥
स्वाम्यमात्यं तथा दुर्गं कोषो दण्डस्तथैव च ।
मित्रं जनपदश्चैव राज्यं सप्राङ्गमुच्यते ॥२५२॥
सप्राङ्गस्य तु राज्यस्य विघ्नकर्तॄन् विनाशयेत् ।
मण्डलेषु च सर्वेषु वृद्धिः कार्या महीक्षिता ॥२५३॥
आत्ममण्डलमेवात्र प्रथमं मण्डलं भवेत् ।
सामन्तास्तस्य विज्ञेया रिपवो मण्डलस्य तु ॥२५४॥
उपेतस्तु सुहृज् ज्ञेयः शत्रुमित्रमतः परम् ।
मित्रमित्रं ततो ज्ञेयं मित्रमित्ररिपुस्ततः ॥२५५॥
एतत्पुरस्तात्कथितं पश्चादपि निबोध मे ।
पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चात्ततस्त्वाक्रन्द उच्यते ॥२५६॥
आसारस्तु ततोऽन्यः स्यादाक्रन्दासार उच्यते ।
जिगीषोः शत्रुयुक्तस्य विमुक्तस्य तथा द्विज ! ॥२५७॥
नात्रापि निश्चयः शक्यो वक्तुं मनुजपुङ्गव !
निग्रहानुग्रहे शक्तो मध्यस्थः परिकीर्तितः ॥२५८॥
निग्रहानुग्रहे शक्तः सर्वेषामपि यो भवेत् ।
उदासीनः स कथितो बलवान् पृथिवीपतिः ॥२५९॥
न कस्यचिद् रिपुर्मित्रं कारणाच्छत्रुमित्रकं ।
मण्डलं तव सम्प्रोक्तमेतद् द्वादशराजकम् ॥२६०॥
त्रिविधा रिपवो ज्ञेयाः कुल्यानन्तरकृत्रिमाः ।
पूर्वपूर्वो गुरुस्तेषां दुःखकित्स्यतमो मतः ॥२६१॥
अनन्तरोऽपि यः शत्रुः सोऽपि मे कृत्रिमो मतः ।
पार्ष्णिग्राहो भवेच्छत्रोर्मित्राणि रिपवस्तथा ॥२६२॥
पार्ष्णिग्राहमुपायैश्च शमयेच्च तथा स्वकम् ।
मित्रेण शत्रोरुच्छेदं प्रशंसन्ति पुरातनाः ॥२६३॥

मित्रञ्च शत्रुतामेति सामन्तत्वादनन्तरम् ।
शत्रुं जिगीषुरुच्छिन्द्यात् स्वयं शक्नोति चेद्यदि ॥२६४॥
प्रतापवृद्धौ तेनापि नामित्राज्जायते भयम् ।
यथास्य नोद्विजेल्लोको विश्वासश्च यथा भवेत् ॥२६५॥
जिगीषुर्धर्मविजयी तथा लोकं वशञ्नयेत् ॥२६६॥
इत्याग्नेये महापुराणे यात्रामण्डलचिन्तादिर्नाम द्वात्रिंशदधिक-द्विशततमोऽध्यायः ।

अथ त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

षाड्गुण्यम् ।

पुष्कर उवाच—

सामभेदौ मया प्रोक्तौ दानदण्डौ तथैव च ।
दण्डः स्वदेशे कथितः परदेशे ब्रवीमि ते ॥२६७॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च द्विविधो दण्ड उच्यते ।
लुण्ठनं ग्रामघातश्च शस्यघातोऽग्निदीपनम् ॥२६८॥
प्रकाशोऽथ विषं वह्निर्विविधैः पुरुषैर्वधः ।
दूषणञ्चैव साधूनामुदकानाञ्च दूषणम् ॥२६९॥
दण्डप्रणयनं प्रोक्तमुपेक्षां शृणु भार्गव !
यदा मन्येत नृपतीं रयो न मम विग्रहः ॥२७०॥
अनर्थायानुबन्धः स्यात् सन्धिना च तथा भवेत् ।
साम लब्धास्पदञ्चात्र दानञ्चार्थक्षयङ्करम् ॥२७१॥
भेदो दण्डानुबन्धः स्यात्तदोपेक्षां समाश्रयेत् ।
नचायं मम शक्नोति किञ्चित् कर्तुमुपद्रवम् ॥२७२॥
न चाहमस्य शक्नोमि तत्रोपेक्षां समाश्रयेत् ।
अवज्ञोपहतस्तत्र राज्ञा कार्यो रिपुर्भवेत् ॥२७३॥
मायोपायं प्रवक्ष्यामि उत्पातैरनृतैश्चरन् ।
शत्रोरुद्वेजनं शत्रोः शिविरस्यास्य पक्षिणः ॥२७४॥
स्थूलस्य तस्य पुच्छस्थां कृत्वोल्कां विपुलां द्विज !
विसृजेच्च ततश्चैवमुल्कापातं प्रदर्शयेत् ॥२७५॥

एवमन्ये दर्शनीया उत्पाता बहवोऽपि च ।
उद्वेजनं तथा कुर्यात् कुहकैर्विविधैर्द्विषाम् ॥२७६॥
सांवत्सरास्तापसाश्च नाशं ब्रूयुः परस्य च ।
जिगीषुः पृथिवीं राजा तेन चोद्वेजयेत् परान् ॥२७७॥
देवतानां प्रसादश्च कीर्तनीयः परस्य तु ।
आगतं नोऽमित्रबलं प्रहरध्वमभीतवत् ॥२७८॥
एवं ब्रूयाद्रणे प्राप्ते भग्नाः सर्वे परे इति ।
श्वेडाः किलकिलाः कार्या वाच्यः शत्रुर्हतस्तथा ॥२७९॥
देवाज्ञावृंहितो राजा सन्नद्धः समरं प्रति ।
इन्द्रजालं प्रवक्ष्यामि इन्द्रं कालेन दर्शयेत् ॥२८०॥
चतुरङ्गं बलं राजा सहायार्थं दिवौकसाम् ।
बलन्तु दर्शयेत्प्राप्तं रक्तवृष्टिञ्चरेद्दिवौ ॥२८१॥
छिन्नानि रिपुशीर्षाणि प्रासादाग्रेषु दर्शयेत् ।
षाड्गुण्यं सम्प्रवक्ष्यामि तद्वरौ सन्धिविग्रहौ ॥२८२॥
सन्धिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावः संशयश्च षड्गुणाः परिकीर्त्तिताः ॥२८३॥
पणबन्धः स्मृतः सन्धिरपकारस्तु विग्रहः ।
जिगीषोः शत्रुविषये यानं यात्राऽभिधीयते ॥२८४॥
विग्रहेण स्वके देशे स्थितिरासनमुच्यते ।
बलार्द्धेन प्रयाणन्तु द्वैधीभावः स उच्यते ॥२८५॥
उदासीनो मध्यमो वा संश्रयात्संश्रयः स्मृतः ।
समेन सन्धिरन्येभ्योऽहीनेन च बलीयसा ॥२८६॥
हीनेन विग्रहः कार्यः स्वयं राज्ञा बलीयसा ।
तत्रापि शुद्धपार्ष्णिस्तु बलीयांसं समाश्रयेत् ॥२८७॥
आसीनः कर्मविच्छेदं शक्तः कर्तुं रिपोर्यदा ।
अशुद्धपार्ष्णिश्चासीत विगृह्य वसुधाधिपः ॥२८८॥
अशुद्धपार्ष्णिर्बलवान् द्वैधीभावं समाश्रयेत् ।
बलिना विगृहीतस्तु योऽसन्देहेन पार्थिवः ॥२८९॥
संश्रयस्तेन वक्तव्यो गुणानामधमो गुणः ।
यदुच्चवच्यवासं तेषां यानं प्रकीर्तितम् ॥२९०॥

बहुलाभकरं पश्चात्तदा राज्ञा समाश्रयेत् ।
सर्वशक्तिविहीनस्तु तदा कुर्यात्तु संश्रयम् ॥२९१॥
इत्याग्नेये महापुराणे उपायषड्गुणादिर्नाम त्रयस्त्रिंशदधिक-
द्विशततमोऽध्यायः ।

अथ चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

दैनिकं राजकर्म ।

पुष्कर उवाच—

अखिलं कर्म वक्ष्यामि दिनं प्रति यदाचरेत् ।
द्विमुहूर्त्तावशेषायां रात्रौ निद्रान्त्यजेन्नृपः ॥२९२॥
बाधवन्दिस्वनैर्गीतैः पश्येद् गूढांस्ततो नरान् ।
विज्ञायते न ये लोकास्तदीया इति केनचित् ॥२९३॥
आयव्ययस्य श्रवणं ततः कार्यं यथाविधि ।
वेगोत्सर्गं ततः कृत्वा राजा स्नानगृहं व्रजेत् ॥२९४॥
स्नानं कुर्यान्नृपः पश्चादन्तधावनपूर्वकम् ।
कृत्वा सन्ध्यान्ततो जप्यं वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥२९५॥
वह्नौ पवित्रान् जुहुयात्तर्पयेदुदकैः पितॄन् ।
दद्यात्सकाञ्चनीं धेनुं द्विजाशीर्वादसंयुतः ॥२९६॥
अनुलिप्तोऽलङ्कृतश्च मुखं पश्येच्च दर्पणे ।
समुवर्णं धृते राज्ञा शृणुयाद्विजसादिकम् ॥२९७॥
औषधं भिषजोक्तं च मङ्गलालम्भनञ्चरेत् ।
पश्येद् गुरुं तेन दत्ताशीर्वादोऽथ व्रजेत्सभाम् ॥२९८॥
तत्रस्थो ब्राह्मणान् पश्येदमात्यान्मन्त्रिणस्तथा ।
प्रकृतीश्च महाभाग! प्रतीहारनिवेदिताः ॥२९९॥
श्रुत्वेतिहासं कार्याणि कार्याणां कार्यनिर्णयम् ।
व्यवहारन्ततः पश्येन्मन्त्रं कुर्यात्तु मन्त्रिभिः ॥३००॥
नैकेन सहितः कुर्यान्न कुर्याद् बहुभिः सह ।
नच मूर्खैर्नचानार्यैर्गुप्तं न प्रकटं चरेत् ॥३०१॥
मन्त्रं सुविहितं कुर्याद्येन राष्ट्रं न बाधते ।

आकारप्रहणो राज्ञो मन्त्ररक्षा परा मता ॥३०२॥
आकारैरिङ्गितैः प्राज्ञा मन्त्रं गृह्णन्ति पण्डिताः ।
सांवत्सराणां वैद्यानां मन्त्रिणां वचने रतः ॥३०३॥
राजा विभूतिमाप्नोति धारयन्ति नृपं हि ते ।
मन्त्रं कृत्वाथ व्यायामशक्रे याने च शस्त्रके ॥३०४॥
निःसत्त्वादौ नृपः स्नातः पश्येद्विष्णुं सुपूजितम् ।
हुतञ्च पावकं पश्येद्विप्रान्पश्येत सुपूजितान् ॥३०५॥
भूषितो भोजनं कुर्याद् दानाद्यैः सुपरीक्षितम् ।
भुक्त्वा गृहीतताम्बूलो वामपार्श्वेन संस्थितः ॥३०६॥
शास्त्राणि चिन्तयेद् दृष्ट्वा योधान कोष्ठायुधं गृहम् ।
अन्वास्य पश्चिमां सन्ध्यां कार्याणि च विचिन्त्य तु॥३०७॥
चरान् सम्प्रेष्य भुक्तान्नमन्तःपुरचरो भवेत् ।
बाह्यगीतै रक्षितोऽन्यैरेवं नित्यञ्चरेन्नृपः ॥३०८॥

इत्याग्नेये महापुराणे आजस्रिकं नाम चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथ पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

रणदीक्षा ।

पुष्कर उवाच—

यात्राविधानपूर्वन्तु वक्ष्ये साङ्ग्रामिकं विधिम् ।
सप्ताहेन यदा यात्रा भविष्यति महीपतेः ॥३०९॥
पूजनीयो हरिः शम्भुर्मोदकार्यविनायकः ।
द्वितीयेऽहनि दिक्पालान् सम्पूज्य शयनञ्चरेत् ॥३१०॥
शय्यायां वा तदभ्येऽथ देवान् प्राच्यं मनुं स्मरेत ।
नमः शम्भो ! त्रिनेत्राय रुद्राय वरदाय च ॥३११॥
वामनाय विरूपाय स्वप्नाधिपतये नमः ।
भगवन्देवदेवेश ! शूलमृद्वृषवाहन ! ॥३१२॥
इष्टानिष्टे ममाचक्ष्व स्वप्ने सुप्तस्य शाश्वत !
यच्चाग्रतो दूरमिति पुरोधा मन्त्रमुच्चरेत् ॥३१३॥
तृतीयेऽहनि दिक्पालान रुद्रांस्तान् दिक्पतीन् यजेत् ।

महान यजेच्चतुर्थेह्नि पञ्चमे चाश्विनौ यजेत् ॥३१४॥
मार्गे या देवतास्तासां नद्यादीनाञ्च पूजनम् ।
दिव्यान्तरीक्षभौमस्थदेवानाञ्च तथा बलिः ॥३१५॥
रात्रौ भूतगणानां च वासुदेवादिपूजनम् ।
भद्रकाल्याः श्रियः कुर्यात् प्रार्थयेत् सर्वदेवताः ॥३१६॥
वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
नारायणोऽजजो विष्णुर्नरसिंहो वराहकः ॥३१७॥
शिव ईशस्तत्पुरुषो ह्यघोरो राम! सत्यजः ।
सूर्यः सोमः कुजश्चान्द्रिजीवशुक्रशनैश्चराः ॥३१८॥
राहुः केतुर्गणपतिः सेनानी चण्डिका द्रुमा ।
लक्ष्मीः सरस्वती दुर्गा ब्रह्माणीप्रमुखा गणाः ॥३१९॥
रुद्रा इन्द्रादयो वह्निर्नागास्ताक्ष्योऽपरे सुराः ।
दिव्यान्तरीक्षभूमिष्ठा विजयाय भवन्तु मे ॥३२०॥
मर्दयन्तु रणे शत्रून् सम्प्रगृह्योपहारकम् ।
सपुत्रमातृमृत्योऽहं देवाः! वः शरणागतः ॥३२१॥
चमूनां पृष्ठतो गत्वा रिपुनाशाः! नमोऽस्तु वः ।
विनिवृत्तः प्रदास्यामि दत्तादभ्यधिकं बलिम् ॥३२२॥
पष्ठेऽह्नि विजयस्नानं कर्तव्यं चाभिषेकवत् ।
यात्रादिने समे च पूजयेच्च त्रिविक्रमम् ॥३२३॥
नीराजनोक्तमन्त्रैश्च आयुधं वाहनं यजेत् ।
पुण्याहजयशब्देन मन्त्रमेतन्निशामयेत् ॥३२४॥
दिव्यान्तरीक्षभूमिष्ठाः सन्त्वायुर्दाः सुराश्च ते ।
देवसिद्धिं प्राप्नुहि त्वं देवयात्रास्तु सा तव ॥३२५॥
रक्षन्तु देवताः सर्वा इति श्रुत्वा नृपो व्रजेत् ।
गृहीत्वा सशरञ्चापं धनुर्नागेति मन्त्रतः ॥३२६॥
तद्विष्णोरिति जप्त्वाथ दद्याद् रिपुमुखे पदम् ।
दक्षिणं पदं द्वात्रिंशद् दिक्षु प्राच्यादिषु क्रमात् ॥३२७॥
नागं रथं हयञ्चैव धुर्यांश्चैवारुहेत् क्रमात् ।
आरुह्य वाद्यैर्गच्छेत पृष्ठतो नावलोकयेत् ॥३२८॥

क्रोशमात्रं गतस्तिष्ठेत् पूजयेद्देवताद्विजान् ।
परदेशं व्रजेत् पश्चादात्मसैन्यं हि पालयन् ॥३२९॥
राजा प्राप्य विदेशन्तु देशपालन्तु पालयेत् ।
देवानां पूजनं कुर्यान्न छिन्द्यादायमत्र तु ॥३३०॥
नावमानयेत्तद्देश्यानागत्य स्वपुरं पुनः ।
जयं प्राप्यार्चयेद्देवान् दद्याद्दानानि पार्थिवः ॥३३१॥
द्वितीयेऽह्नि सङ्ग्रामो भविष्यति यदा तदा ।
स्नापयेद् गजमश्वादि यजेद्देवं नृसिंहकम् ॥३३२॥
छत्रादिराजलिङ्गानि शस्त्राणि निशि वै गणान् ।
प्रातर्नृसिंहकं पूज्य वाहनाद्यमशेषतः ॥३३३॥
पुरोधसा हुतं पश्येद्वह्निं हुत्वा द्विजान्यजेत् ।
गृहीत्वा सशरञ्चापं गजाद्यारुह्य वै व्रजेत् ॥३३४॥
देशे स्वदृश्यः शत्रूणां कुर्यात्प्रकृतिकल्पनाम् ।
संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद् बहून् ॥३३५॥
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ।
व्यूहाः प्रत्यङ्गरूपाश्च द्रव्यरूपाश्च कीर्तिताः ॥३३६॥
गरुडो मकरव्यूहश्चक्रः श्येनस्तथैव च ।
अर्द्धचन्द्रश्च वज्रश्च शकटव्यूह एव च ॥३३७॥
मण्डलः सर्वतोभद्रः सूचीव्यूहश्च ते नराः ।
व्यूहानामथ सर्वेषां पञ्चधा सैन्यकल्पना ॥३३८॥
द्वौ पक्षावनुपक्षौ द्वाववश्यं पञ्चमं भवेत् ।
एकेन यदि वा द्वाभ्यां भागाभ्यां युद्धमाचरेत् ॥३३९॥
भागत्रयं स्थापयेत्तु तेषां रक्षार्थमेव च ।
न व्यूहकल्पना कार्या राज्ञो भवति कर्हिचित् ॥३४०॥
मूलच्छेदे विनाशः स्यान्न युध्येत स्वयं नृपः ।
सैन्यस्य पञ्चात्तिष्ठेत्तु क्रोशमात्रे महीपतिः ॥३४१॥
अनसन्धारणं तत्र योधानां परिकीर्तितम् ।
प्रधानभङ्गे सैन्यस्य नावस्थानं विधीयते ॥३४२॥
न संहतान्न विरलान्योधान् व्यूहे प्रकल्पयेत् ।
आयुधानान्तु सम्मर्दो यथा न स्यात्परस्परम् ॥३४३॥

भेत्तुकामः परानीकं संहतैरेव भेदयेत् ।
भेदरक्ष्याः परेणापि कर्तव्याः संहतास्तथा ॥३४४॥
व्यूहं भेदावहं कुर्यात् परव्यूहेषु चेच्छया ।
गजस्य पादरक्षार्थाश्चत्वारस्तु तथा द्विज ! ॥३४५॥
रथस्य चाश्वाश्चत्वारः समास्तस्य च चर्मिणः ।
धन्विनश्चर्मिभिस्तुल्याः पुरस्ताच्चर्मिणो रणे ॥३४६॥
पृष्ठतो धन्विनः पश्चाद्धन्विनान्तुरगा रथाः ।
रथानां कुञ्जराः पश्चादातव्याः पृथिवीक्षिता ॥३४७॥
पदातिकुञ्जराश्वानां धर्मकार्यं प्रयत्नतः ।
शूराः प्रमुखतो देयाः स्कन्धमात्रप्रदर्शनम् ॥३४८॥
कर्तव्यं भीरुसङ्घेन शत्रुविद्रावकारकम् ।
दारयन्ति पुरस्तात्तु न देया भीरवः पुरः ॥३४९॥
प्रोत्साहयन्त्येव रणे भीरून् शूराः पुरस्थिताः ।
प्रांशवः शुकनासाश्च ये चाभिद्रोहणा नराः ॥३५०॥
संहतभ्रूयुगाश्चैव क्रोधनाः कलहप्रियाः ।
नित्यहृष्टाः प्रहृष्टाश्च शूरा ज्ञेयाश्च कामिनः ॥३५१॥
संहतानां हतानाञ्च रणापनयनक्रिया ।
प्रतियुद्धं गजानाञ्च तोयदानादिकञ्च यत् ॥३५२॥
आयुधानयनं चैव पत्तिकर्म विधीयते ।
रिपूणां भेत्तुकामानां स्वसैन्यस्य तु रक्षणम् ॥३५३॥
भेदनं संहतानाञ्च चर्मिणां कर्म कीर्तितम् ।
विमुखीकरणं युद्धे धन्विनां च तथोच्यते ॥३५४॥
दूरापसरणं यानं सुहृतस्य तथोच्यते ।
त्रासनं रिपुसैन्यानां रथकर्म तथोच्यते ॥३५५॥
भेदनं संहतानाञ्च भेदानामपि संहतिः ।
प्राकारतोरणाट्टालद्रुमभङ्गश्च सद्मजे ॥३५६॥
पत्तिभूर्विषमा ज्ञेया स्थास्नस्य तथा समा ।
सकर्दमा च नागानां युद्धभूमिरुदाहृता ॥३५७॥
एवं विरचितव्यूहः कृतपृष्ठदिवाकरः ।
तथानुलोमशुक्रार्किदिक्पालमृदुमारुतः ॥३५८॥

योधानुत्तेजयेत्सर्वान्नामगोत्रावदानतः ।
भोगप्राप्त्या च विजये स्वर्गप्राप्त्या मृतस्य च ॥३५९॥
जित्वारीन् भोगसम्प्राप्तिर्मृतस्य च परा गतिः ।
निष्कृतिः स्वामिपिण्डस्य नास्ति युद्धसमा गतिः ॥३६०॥
शूराणां रक्तमायाति तेन पापं त्यजन्ति ते ।
घातादिदुःखसहनं रणे तत्परमं तपः ॥३६१॥
वराप्सरःसहस्राणि यान्ति शूरं रणे मृतम् ।
स्वामी सुकृतमादत्ते भग्नानां विनिवर्त्तिनाम् ॥३६२॥
ब्रह्महत्याफलं तेषां तथा प्रोक्तं पदे पदे ।
त्यक्त्वा सहायान् यो गच्छेद्देवास्तस्य विनष्टये ॥३६३॥
अश्वमेधफलं प्रोक्तं शूराणामनिवर्तिनाम् ।
धर्मनिष्ठे जयो राज्ञि योद्धव्याश्च समाः समैः ॥३६४॥
गजाश्चैश्च गजाश्वाश्च न हन्तव्याः पलायिनः ।
न प्रेक्षकाः प्रविष्टाश्च अशस्त्राः पतितादयः ॥४६५॥
शान्ते निद्राभिभूते च अर्द्धोत्तीर्णे नदीवने ।
दुर्दिने कूटयुद्धानि शत्रुनाशार्थमाचरेत् ॥३६६॥
बाहू प्रगृह्य विक्रोशेद्भग्ना भग्नाः परे इति ।
प्राप्तं मित्रं बलं भूरि नायकोऽत्र निपातितः ॥३६७॥
सेनानीर्निहतश्चायं भूपतिश्चापि विप्लुतः ।
विद्रुतानान्तु योधानां सुखं घातो विधीयते ॥३६८॥
धूपाश्च देवा धर्मज्ञ! तथा च परमोहनाः ।
पताकाश्चैव सम्भारो वादित्राणां भयावहः ॥३६९॥
सम्प्राप्य विजयं युद्धे देवान्विप्रांश्च संयजेत् ।
रज्ञानि राज्ञगामीनि अमात्येन कृते रणे ॥३७०॥
तस्य स्त्रियो न कस्यापि रक्ष्यास्ताश्च परस्य च ।
शत्रुं प्राप्य रणे मुक्तं पुत्रवत्परिपालयेत् ॥३७१॥
पुनस्तेन न योद्धव्यं देशाचारादि पालयेत् ।
ततश्च स्वपुरं प्राप्य ध्रुवं मे प्रविशेद् गृहम् ॥३७२॥
देवादिपूजनं कुर्याद्भ्रातृबन्धुकुटुम्बकम् ।

संविभागं परावाप्तेः कुर्याद् भृत्यजनस्य च ॥३७३॥
रणदीक्षा मयोक्ता ते जयाय नृपतेर्ध्रुवा ॥३७४॥
इत्याग्नेये महापुराणे रणदीक्षा नाम पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

रामोक्तनीतिः ।

अग्निरुवाच—

नीतिस्ते पुष्करोक्ता तु रामोक्ता लक्ष्मणाय वा ।
जयाय तां प्रवक्ष्यामि शृणु धर्मादिवर्द्धनीम् ॥३७५॥

राम उवाच—

न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्द्धनं रक्षणं चरेत् ।
सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥३७६॥
नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयात् ।
विनयो ह्रीन्द्रियजयस्तैर्युक्तः पालयेन्महीम् ॥३७७॥
शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता ।
उत्साहो वाग्मितौदार्यमापत्कालसहिष्णुता ॥३७८॥
प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्त्वं कृतज्ञता ।
कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः ॥३७९॥
प्रकीर्णविषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनम् ।
ज्ञानाङ्कुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदन्तिनम् ॥३८०॥
कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो मानो मदस्तथा ।
षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिंस्त्यक्ते सुखी नृपः ॥३८१॥
आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्त्तां दण्डनीतिं च पार्थिवः ।
तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद् विनयान्वितः ॥३८२॥
आन्वीक्षिक्यार्थविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ ।
अर्थानर्थौ तु वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ॥३८३॥
अहिंसा सूनृता वाणी सत्यं शौचं दया क्षमा ।
वर्णिनां लिङ्गिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते ॥३८४॥
प्रजाः समनुगृह्णीयात् कुर्यादाचारसंस्थितिम् ।

वाक् सूनृता दया दानं दीनोपगतरक्षणम् ॥३८५॥
इति वृत्तं सतां साधुहितं सत्पुरुषव्रतम् ।
आधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने ॥३८६॥
को हि राजा शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ।
न हि स्वसुखमन्विच्छन् पीडयेत्कृपणं जनम् ॥३८७॥
कृपणः पीड्यमानो हि मन्युना हन्ति पार्थिवम् ।
क्रियतेऽभ्यर्हणीयाय स्वजनाय यथाञ्जलिः ॥३८८॥
ततः साधुतरः कार्यो दुर्जनाय शिवार्थिना ।
प्रियमेवाभिधातव्यं सत्सु नित्यं द्विषत्सु च ॥३८९॥
देवास्ते प्रियवक्तारः पशवः क्रूरवादिनः ।
शुचिरास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद्देवताः सदा ॥३९०॥
देवतावद् गुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् ।
प्रणिपातेन हि गुरुं ततोऽमृषानुचेष्टितैः ॥३९१॥
कुर्वीताभिमुखान् भृत्यैर्देवान् सुकृतकर्मणा ।
सद्भावेन हरेन्मित्रं सम्भ्रमेण च बान्धवान् ॥३९२॥
स्त्रीभृत्यान् प्रेमदानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरं जनम् ।
अनिन्दा परकृत्येषु स्वधर्मपरिपालनम् ॥३९३॥
कृपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र मधुरा गिरः ।
प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायाभ्यभिचारिणे ॥३९४॥
गृहागते परिष्वङ्गः शक्त्या दानं सहिष्णुता ।
स्वसमृद्धिष्वनुत्सेकः परवृद्धिष्वमत्सरः ॥३९५॥
अपरोपतापि वचनं मौनव्रतचरिष्णुता ।
बन्धुभिर्बद्धसंयोगः स्वजने चतुरस्रता ।
उचितानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनाम् ॥३९६॥

इत्याग्नेये महापुराणे रामोक्तनीतिर्नाम सप्तत्रिंशदधिक-द्विशततमोऽध्यायः ॥

अथाष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

राजधर्माः ।

राम उवाच—

स्वाम्यमात्यं च राष्ट्रं च दुर्गं कोषो बलं सुहृत् ।
परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥३९७॥
राज्याङ्गानां वरं राष्ट्रं साधनं पालयेत् सदा ।
कुलं शीलं वयः सत्त्वं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता ॥३९८॥
अविसंवादिता सत्यं वृद्धसेवा कृतज्ञता ।
दैवसम्पन्नता बुद्धिरक्षुद्रपरिवारता ॥३९९॥
शक्यसामन्तता चैव तथा च दृढभक्तिता ।
दीर्घदर्शित्वमुत्साहः शुचिता स्थूललक्षिता ॥४००॥
विनीतत्वं धार्मिकता साधोश्च नृपतेर्गुणाः ।
प्रख्यातवंशमक्रूरं लोकसङ्ग्राहिणं शुचिम् ॥४०१॥
कुर्वीतात्महिताकाङ्क्षी परिचारं महीपतिः ।
वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमानुदग्रो बलवान् वशी ॥४०२॥
नेता दण्डस्य निपुणः कृतशिल्पपरिग्रहः ।
पराभियोगप्रसहः सर्वदुष्टप्रतिक्रियः ॥४०३॥
परवृत्तान्ववेक्षी च सन्धिविग्रहतत्त्ववित् ।
गूढमन्त्रप्रचारज्ञो देशकालविभागवित् ॥४०४॥
आदाता सम्यगर्थानां विनियोक्ता च पात्रवित् ।
क्रोधलोभभयद्रोहदम्भचापलवर्जितः ॥४०५॥
परोपतापपैशुन्यमात्सर्येर्ष्यानृतातिगः ।
वृद्धोपदेशसम्पन्नः शक्तो मधुरदर्शनः ॥४०६॥
गुणानुरागस्थितिमानात्मसम्पद्गुणाः स्मृताः ।
कुलीनाः शुचयः शूराः श्रुतवन्तोऽनुरागिणः ॥४०७॥
दण्डनीतेः प्रयोक्तारः सचिवाः स्युर्महीपतेः ।
सुविग्रहो जानपदः कुलशीलकलान्वितः ॥४०८॥
वाग्मी प्रगल्भश्चतुष्मानुत्साही प्रतिपत्तिमान् ।
दम्भचापलहीनश्च मैत्रः क्लेशसहः शुचिः ॥४०९॥

सत्यसत्त्वधृतिस्थैर्यप्रभावारोग्यसंयुतः ।
कृतशिल्पश्च दक्षश्च प्रज्ञावान् धारणान्वितः ॥४१०॥
दृढभक्तिरकर्त्ता च वैराग्यं सचिवो भवेत् ।
स्मृतिस्तत्परतार्थेषु चित्तज्ञो ज्ञाननिश्चयः ॥४११॥
दृढता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिसम्पत् प्रकीर्त्तिता ।
भव्यां च दण्डनीत्याञ्च कुशलः स्यात्पुरोहितः ॥४१२॥
अथर्ववेदविहितं कुर्याच्छान्तिकपौष्टिकम् ।
साधुतैषाममात्यानां तद्विद्यैः सह बुद्धिमान् ॥४१३॥
चक्षुष्मत्तां च शिल्पज्ञ परीक्षेत गुणद्वयम् ।
स्वजनेभ्यो विजानीयात् कुलं स्थानमवमहम् ॥४१४॥
परिकर्मसु दक्षञ्च विज्ञानं धारयिष्णुताम् ।
गुणत्रयं परीक्षेत प्रागल्भ्यं प्रीतितां तथा ॥४१५॥
कथायोगेषु बुध्येत वाग्मित्वं सत्यवादिताम् ।
उत्साहं च प्रभावं च तथा क्लेशसहिष्णुताम् ॥४१६॥
धृतिं चैवानुरागं च स्थैर्यञ्चापदि लक्षयेत् ।
भक्तिं मैत्रीं च शौचं च जानीयाद् व्यवहारतः ॥४१७॥
संवासिभ्यो बलं सत्त्वमारोग्यं शीलमेव च ।
अस्तब्धतामचापल्यं वैराग्यं चाप्यकीर्त्तनम् ॥४१८॥
प्रत्यक्षतो विजानीयाद् भद्रतां क्षुद्रतामपि ।
कलाकुशलाः सर्वत्र परोक्षगुणवृत्तयः ॥४१९॥
सस्याकरवती पुण्या स्वनिद्रव्यसमन्विता ।
गोहिता भूरिसलिला पुण्यैर्जनपदैर्युता ॥४२०॥
रम्या सकुञ्जरवला वाह्निस्वलपथान्विता ।
अदेवमातृका चेति शस्यते भूरिभूतये ॥४२१॥
शूद्रकारुवणिक्कृषायो महारम्भः कृषीवलः ।
सानुरागो रिपुद्वेषी पीडासहकरः प्रभुः ॥४२२॥
नानादेश्यैः समाकीर्णो धार्मिकः पशुमान् बली ।
दृष्टकृज्जनपदः शस्तोऽमूर्खव्यसनिनायकः ॥४२३॥
प्रभुसौम्यं महाख्यातमुच्चप्राकारतोरणम् ।
पुरं समाक्लेशसहिष्णुताश्रयम् ॥४२४॥

जलवद्वान्यधनवद् दुर्गं कालसहं महत् ।
औदकं पार्वतं वार्क्षमैरिणं धन्विनं च षट् ॥४२५॥
ईप्सितद्रव्यसम्पूर्णः पितृपैतामहोचितः ।
धर्माजितो व्ययसहः कोषो धर्मादिवृद्धये ॥४२६॥
पितृपैतामहो वश्यः संहतो दत्तवेतनः ।
विख्यातपौरुषो जन्यः कुशलः शकुनैर्धृतः ॥४२७॥
नानाप्रहरणोपेतो नानायुद्धविशारदः ।
नानायोधसमाकीर्णो नीराजितहयद्विपः ॥४२८॥
प्रवासायासदुःखेषु युद्धेषु च कृतश्रमः ।
अद्वैधक्षत्रियप्रायो दण्डो दण्डवतां मतः ॥४२९॥
योगविज्ञानसत्त्वाढ्यं महापक्षं प्रियम्वदम् ।
आयतिक्षममद्वैधं मित्रं कुर्वीत सत्क्रियम् ॥४३०॥
दूरादेवाभिगमनं स्पष्टार्थैर्हृदयानुगा ।
वाक् सत्कृत्य प्रदानञ्च त्रिविधो मित्रसंग्रहः ॥४३१॥
धर्मकामार्थसंयोगो मित्रात्तु त्रिविधं फलम् ।
औरसं तत्र सन्नद्धं तथा वंशक्रमागतम् ॥४३२॥
रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ।
मित्रे गुणाः सत्यवाद्यः समानसुखदुःखता ॥४३३॥
वदेयुर्नुजीविनां वृत्तं सेवी सेवेत भूपतिम् ।
दक्षता भद्रता दार्ढ्यं क्षान्तिः क्लेशसहिष्णुता ॥४३४॥
सन्तोषः शीलमुत्साहो मण्डयत्यनुजीविनम् ।
यथाकालमुपासीत राजानं सेवको नयात् ॥४३५॥
परस्थानगतं क्रौर्यमौद्धत्यं मत्सरं त्यजेत् ।
विगृह्य कथनं भृत्यो न कुर्याज्जन्मवसा सह ॥४३६॥
गुह्यं मर्म च मन्त्रञ्च नेच्छ भर्तुः प्रकाशयेत् ।
रक्षाद् वृत्तिं समीहेत विरक्तं सन्त्यजेन्नृपम् ॥४३७॥
अकार्ये प्रतिषेधञ्च कार्ये चापि प्रवर्त्तनम् ।
सक्लेशादिति सद्वृत्तं बन्धुमित्रानुजीविनाम् ॥४३८॥
आजीव्यः सर्वसत्त्वानां राजा पर्जन्यवद्भवेत् ।
आवहारेषु चातुर्यं क्रमेणाक्षीत च ॥४३९॥

कुर्यादुद्योगसम्पन्नानव्यग्रान् सर्वकर्मसु ।
कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ॥४४०॥
खन्याकरबलादानं शून्यानां च निवेशनम् ।
अष्टवर्गमिमं राज्ञा साधुवृत्तोऽनुपालयेत् ॥४४१॥
आमुक्तिकेभ्यश्चौरेभ्यः पौरेभ्यो राजवल्लभात् ।
पृथिवीपतिलोभाच्च प्रजानां पञ्चधा भयम् ॥४४२॥
अवेक्ष्यैतद्भयं काले आददीत करं नृपः ।
आभ्यन्तरं शरीरं स्वं बाह्यं राष्ट्रञ्च रक्षयेत् ॥४४३॥
दण्ड्यांस्तु दण्डयेद्राजा स्वं रक्षेच्च विषादितः ।
स्त्रियः पुत्रांश्च शत्रुभ्यो विश्वसेन्न कदाचन ॥४४४॥

इत्याग्नेये महापुराणे राजधर्मो नामाष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

पाड्गुण्यम् ।

राम उवाच—

मण्डलं चिन्तयेन्मुख्यं राजा द्वादशराजकम् ।
अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम् ॥४४५॥
तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरः स्मृताः ।
पार्ष्णिग्राहः स्मृतः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् ॥४४६॥
आसारावन्ययोश्चैवं विजिगीषोश्च मण्डलम् ।
अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः ॥४४७॥
अनुग्रहे संहतयोर्निग्रहे व्यस्तयोः प्रभुः ।
मण्डलाद् बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ॥४४८॥
अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ।
सन्धिञ्च विग्रहं यानमासनादि वदामि ते ॥४४९॥
बलवद्विगृहीतेन सन्धिं कुर्याच्छिवाय च ।
कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा ॥४५०॥
उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः ।
अदृष्टनर आदिष्ट आत्मापि स उपग्रहः ॥४५१॥

परिक्रमस्तथा छिन्नस्तथा च परदूषणम् ।
स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च सन्धयः षोडशेरिताः ॥४५२॥
परस्परोपकारश्च मैत्रः सम्बन्धकस्तथा ।
उपहारश्च चत्वारस्तेषु मुख्याश्च सन्धयः ॥४५३॥
बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा बन्धुबहिष्कृतः ।
भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥४५४॥
विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिशक्तिमान् ।
अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥४५५॥
दैवोपहतकश्चैव दैवनिन्दक एव च ।
दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः ॥४५६॥
स्वदेशस्थो बहुरिपुर्मुक्तः कालेन वश्च ह ।
सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥४५७॥
एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् ।
परस्परापकारेण पुंसां भवति विग्रहः ॥४५८॥
आत्मनोऽभ्युदयाकांक्षी पीड्यमानः परेण वा ।
देशकालबलोपेतः प्रारभेतेह विग्रहम् ॥४५९॥
राज्यस्थानदेशानां ज्ञानस्य च बलस्य च ।
अपहारो मदो मानः पीडा वैषयिकी तथा ॥४६०॥
ज्ञानात्मशक्तिधर्माणां विघातो दैवमेव च ।
मित्रार्थस्यापमानश्च तथा बन्धुविनाशनम् ॥४६१॥
भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणम् ।
एकार्थाभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनयः ॥४६२॥
सापत्न्यं वास्तुजं स्त्रीजं वाग्जातमपराधजम् ।
वैरं पञ्चविधं प्रोक्तं साधनैः प्रशमं नयेत् ॥४६३॥
किञ्चित्फलं निष्फलं वा सन्दिग्धफलमेव च ।
तदात्वे दोषजननमायत्यां चैव निष्फलम् ॥४६४॥
आयत्यां च तदात्वे च दोषसञ्जननं तथा ।
अपरिज्ञातवीर्येण परेण स्तोभितोऽपि वा ॥४६५॥
परार्थं स्वनिमित्तं च दीर्घकालं द्विजैः सह ।
अकालदैवयुक्तेन बलोद्धतसखेन च ॥४६६॥

तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितम् ।
आयत्यां फलसंयुक्तं तदात्वे निष्फलं तथा ॥४६७॥
इतीमं षोडशविधन्न कुर्यादेव विग्रहम् ।
तदात्वायतिसंशुद्धं कर्म राजा सदाचरेत् ॥४६८॥
हृष्टं पुष्टं बलं मत्वा गृह्णीयाद्विपरीतकम् ।
मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्युर्दृढभक्तयः ॥४६९॥
परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत् ।
विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाय प्रसङ्गतः ॥४७०॥
उपेक्षया च निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
परस्परस्य सामर्थ्यविघातादासनं स्मृतम् ॥४७१॥
अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत् पञ्चधा स्मृतम् ।
बलिनोद्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ॥४७२॥
द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकाक्षिवदलक्षितः ।
उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्तरम् ॥४७३॥
यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं ज्ञातसंविदौ ।
तदोपसर्पेत्तच्छत्रुमधिकं वा स्वयं व्रजेत् ॥४७४॥
उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः ।
कुलोद्वहं सत्यमार्यमासेवेत बलोत्कटम् ॥४७५॥
तदर्शनोपास्तिकृता नित्यन्तद्भावभाविता ।
तत्कारितप्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणः श्रुतम् ॥४७६॥
इत्याग्नेये महापुराणे षाड्गुण्यं नामैकोनचत्वारिंशदधिक-द्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः।

सामादिः ।

राम उवाच—

प्रभावोत्साहशक्तिभ्यां मन्त्रशक्तिः प्रशस्यते ।
प्रभावोत्साहवान् काव्यो जितो देवपुरोधसा ॥४७७॥
मन्त्रयेतेह कार्याणि नानाप्रेतविधिज्ञिना ।

अशक्यारम्भवृत्तीनां कुतः क्लेशाहते फलम् ॥४७८॥
अविज्ञातस्य विज्ञानं विज्ञातस्य च निश्चयः ।
अर्थद्वैधस्य सन्देहच्छेदनं शेषदर्शनम् ॥४७९॥
सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।
विपत्तेश्च प्रतीकारः पञ्चाङ्गो मन्त्र इष्यते ॥४८०॥
मनःप्रसादः श्रद्धा च तथा करणपाटवम् ।
सहायोत्थानसम्पच्च कर्मणां सिद्धिलक्षणम् ॥४८१॥
मनःप्रमादः कामश्च सुप्तप्रलपितानि च ।
भिन्दन्ति मन्त्रं प्रच्छन्नाः कामिन्यो रमतां तथा ॥४८२॥
प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शस्त्रे शास्त्रे च निष्ठितः ।
अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥४८३॥
निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारकः ।
सामर्थ्यात् पादतो हीनो दूतस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥४८४॥
नाविज्ञातं पुरं शत्रोः प्रविशेच्च न संसदम् ।
कालमीक्षेत कार्यार्थमनुज्ञातश्च निष्पतेत् ॥४८५॥
छिद्रं च शत्रोर्जानीयात् कोषमित्रबलानि च ।
रागापरागौ ज्ञानीयाद् दृष्टिगात्रविचेष्टितैः ॥४८६॥
कुर्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपि ।
तपस्विव्यञ्जनोपेतैः सुचरैः सह संवसेत् ॥४८७॥
चरः प्रकाशो दूतः स्यादप्रकाशश्चरो द्विधा ।
वणिक् कृषीवलो लिङ्गी भिक्षुकाद्यात्मकाश्चराः ॥४८८॥
व्यादर्शि व्यसनिनं निष्फले दूतचेष्टिते ।
प्रकृतिव्यसनं यस्यात्तत् समीक्ष्य समुत्पतेत् ॥४८९॥
अनयाद् व्यस्यति श्रेयस्तस्मात्तद् व्यसनं स्मृतम् ।
हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकं तथा ॥४९०॥
इति पञ्चविधं दैवं व्यसनं मानुषं परम् ।
दैवं पुरुषकारेण शान्त्या च प्रशमं नयेत् ॥४९१॥
उत्थापितेन नीत्या च मानुषं व्यसनं हरेत् ।
मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कार्यानुष्ठानमाप्तिः ॥४९२॥
आयव्ययौ दण्डनीतिरमित्रप्रतिषेधनम् ।

व्यसनस्य प्रतीकारो राज्यराजाभिरक्षणम् ॥४९३॥
इत्यमात्यस्य कर्मेदं हन्ति स व्यसनान्वितः ।
हिरण्यधान्यवस्त्राणि वाहनं प्रजया भवेत् ॥४९४॥
तथान्ये द्रव्यनिचया हन्ति सव्यसना प्रजा ।
प्रजानामापदिस्थानां रक्षणं कोषदण्डयोः ॥४९५॥
पौराश्चारक्षोपकुर्वन्ति संश्रयादिह दुर्दिनम् ।
तूष्णीं युद्धं भनत्राणां मित्रामित्रपरिग्रहः ॥४९६॥
सामन्तादिकृते दोषे नश्येत्तद् व्यसनाच्च तत् ।
भृत्यानां भरणं दानं प्रजामित्रपरिग्रहः ॥४९७॥
धर्मकामादिभेदश्च दुर्गसंस्कारभूषणम् ।
कोषात्तद् व्यसनाद् हन्ति कोषमूलो हि भूपतिः ॥४९८॥
मित्रामित्रावनीहेमसाधनं रिपुमर्दनम् ।
दूरकार्यागुकारित्वं दण्डात्तद् व्यसनाद् हरेत् ॥४९९॥
राजा सव्यसनी हन्याद्राजकार्याणि यानि च ।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥५००॥
पानं स्त्री मृगया द्यूतं व्यसनानि महीपतेः ।
आलस्यं स्तब्धता दर्पः प्रमादो द्वेषकारिता ॥५०१॥
इति पूर्वोपदिष्टञ्च सचिवव्यसनं स्मृतम् ।
अनावृष्टिश्च पीडादौ राष्ट्रव्यसनमुच्यते ॥५०२॥
विशीर्णयन्त्रप्राकारपरिखास्त्रमशस्त्रता ।
क्षीणया सेनया नद्धं दुर्गव्यसनमुच्यते ॥५०३॥
व्यपीकृतः परिक्षिप्तोऽप्रजितोऽसञ्चितस्तथा ।
दूषितो दूरसंस्थश्च कोषव्यसनमुच्यते ॥५०४॥
उपरुद्धं परिक्षिप्तममानितविमानितम् ।
अभूतं व्याधितं भ्रान्तं दूरायातं नवागतम् ॥५०५॥
परिक्षीणं प्रतिहतं पहृताप्तरं तथा ।
आशानिर्वेदभूयिष्ठमनृतप्राप्तमेव च ॥५०६॥
कलत्रगर्भं निक्षिप्तमन्तःशल्यं तथैव च ।
विच्छिन्नबीजयासारं शून्यमूलं तथैव च ॥५०७॥
अस्वाम्यधिष्ठितं वापि भिन्नकूटं तथैव च ।

दुष्पार्ष्णिग्राह्मर्थश्च बलव्यसनमुच्यते ॥५०८॥
दैवोपपीडितं मित्रं ग्रस्तं शत्रुबलेन च ।
कामक्रोधादिसंयुक्तमुत्साहादरिभिर्भवेत् ॥५०९
अर्थस्य दूषणं क्रोधात् पारुष्यं वाक्यदण्डयोः ।
कामजं मृगया द्यूतं व्यसनं पानकं स्त्रियः ॥५१०॥
वाक्पारुष्यं परं लोके उद्वेजनमनर्थकम् ।
असिद्धसाधनं दण्डस्तं युक्त्याऽवनयेन्नृपः ॥५११॥
उद्वेजयति भूतानि दण्डपारुष्यवान् नृपः ।
भूतान्युद्वेज्यमानानि द्विषतां यान्ति संश्रयम् ॥५१२॥
विमृद्वाः शत्रवश्चैव विनाशाय भवन्ति ते ।
दूष्यस्य दूषणार्थेन परित्यागो महीयसः ॥५१३॥
अर्थस्य नीतितत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते ।
पानात्कार्यादिनो ज्ञानं मृगयातोऽरितः क्षयः ॥५१४॥
जितश्रमार्थे मृगयां विचरेद्रक्षिते वने ।
धर्मार्थप्राणनाशादि द्यूते स्यात्कलहादिकम् ॥५१५॥
कालातिपातो धर्मार्थपीडा स्त्रीव्यसनाद्भवेत् ।
पानदोषात् प्राणनाशः कार्याकार्याविनिश्चयः ॥५१६॥
स्कन्धावारनिवेशज्ञो निमित्तज्ञो रिपुं जयेत् ।
स्कन्धावारस्य मन्ये तु सकोषं नृपतेर्गृहम् ॥५१७॥
मौलिभूतं श्रेणिमुद्वद् द्विषदाटविकं बलम् ।
राजहर्म्यं समावृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ॥५१८॥
सैन्येकदेशः सन्नद्धः सेनापतिपुरस्सरः ।
परिभ्रमेच्चरांश्च मण्डलेन बहिर्निशि ॥५१९॥
वार्ताः स्वका विजानीयाद् दूरसीमान्तचारिणः ।
निर्गच्छेत्प्रविशेच्चैव सर्व एवोपलक्षितः ॥५२०॥
सामदानं च भेदश्च दण्डोपेक्षेन्द्रजालकम् ।
मायोपायाः सप्त परे निक्षिप्तेसाधनाय तान् ॥५२१॥
चतुर्विधं स्मृतं साम उपकारानुकीर्तनात् ।
मिथःसम्बन्धकथनं मृदुपूर्वं च भाषणम् ॥५२२॥
आख्याते दर्शनं वाचा तवाहमिति चार्पणम् ।

यः सम्प्राप्तधनोत्सर्गं उत्तमाधममध्यमः ॥५२३॥
प्रतिदानं तदा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् ।
द्रव्यदानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम् ॥५२४॥
देयश्च प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
स्नेहरागापनयनसंहर्षोत्पादनं तथा ॥५२५॥
मिथो भेदश्च भेदज्ञैर्भेदश्च त्रिविधः स्मृतः ।
बधोऽर्थहरणं चैव परिक्लेशस्त्रिधा दमः ॥५२६॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकद्विष्टान् प्रकाशतः ।
वर्जितेन हृतैर्लोकस्तेषु पिण्डः प्रशस्यते ॥५२७॥
विशेषोपनिषद्योगैर्हन्याच्छस्त्रादिना द्विषः ।
ज्ञातिमात्रं द्विजं नैव हन्यात्सामोत्तरं वशे ॥५२८॥
प्रलिम्पन्निव चेतांसि दृष्ट्वा साधु पिबन्निव ।
प्रसन्निवामृतं साम प्रयुञ्जीत प्रियं वचः ॥५२९॥
मिथ्याभिशस्तः श्रीकाम आहूयाप्रतिमानितः ।
राजद्वेषी चातिकर आत्मसम्भावितस्तथा ॥५३०॥
विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानी विमानितः ।
अकारणात्परित्यक्तः कृतवैरोऽपि सान्त्वितः ॥५३१॥
हृतद्रव्यकलत्रश्च पूजार्होऽप्रतिपूजितः ।
एतांस्तु भेदयेच्छत्रौ स्थितान्नित्यान सुशङ्कितान ॥५३२॥
आगतान् पूजयेत कामैर्निर्जांश्च प्रशमं नयेत् ।
सामदृष्टानुसन्धानमत्युपभयदर्शनम् ॥५३३॥
प्रधानदानमानं च भेदोपायाः प्रकीर्तिताः ।
मित्रं हतं काष्ठमिव घुणाजग्धं विशीर्यते ॥५३४॥
त्रिशक्तिर्देशकालज्ञो दण्डेनास्तं नयेदरीन् ।
मैत्रीप्रधानं कल्याणबुद्धिं सान्त्वेन साधयेत् ॥५३५॥
लुब्धं क्षीणञ्च दानेन मित्रानन्योन्यशङ्कया ।
दण्डस्य दर्शनाद् दुष्टान भ्रातृपुत्रादिकांस्तथा ॥५३६॥
दानभेदैरमूमुख्यान् योधान् जनपदादिकान् ।
सामन्ताटविकान भेददण्डाभ्यामपराद्धकान् ॥५३७॥
देवतायतिमानां तु पूजयान्तर्गतैर्नरैः ।

पुमान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निशि चादृष्टदर्शनः ॥५३८॥
वेतालोल्कापिशाचानां शिवानां च स्वरूपिकी ।
कामतो रूपधारित्वं शस्त्रास्त्रैरप्यभेद्यताम् ५३९॥
तमोऽनिलोऽनलो मेघ इति माया ह्यमानुषी ।
जघान कीचकं भीम आस्थितः स्त्रीस्वरूपताम् ॥५४०॥
अन्याये व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्यानिवारणम् ।
उपेक्षेयं स्मृता भ्रातोपेक्षितश्च हिडिम्बया ॥५४१॥
मेघान्धकारवृष्ट्यग्निपर्वतादृष्टदर्शनम् ।
दूरस्थानं च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनाम् ॥५४२॥
छिन्नपाटितभिन्नानां संस्तुतानां च दर्शनम् ।
इतीन्द्रजालं क्षिपतां भीत्यर्थमुपकल्पयेत् ॥५४३॥

इत्याग्नेये महापुराणे सामादिर्नाम चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथैकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः।

राजनीतिः।

राम उवाच—

षड्विधं तु बलं व्यूह्य देवान् प्राच्यं रिपुं व्रजेत् ।
मौल भृतं श्रेणिसुहृद्द्विषदाटविकं बलम् ॥५४४॥
पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां व्यसनं तथा ।
षडङ्गं मन्त्रकोषाभ्यां पदात्यश्वरथाद्विपैः ॥५४५॥
नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् ।
सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद् व्यूहीकृतैर्बलैः ॥५४६॥
नायकः पुरतो यायात्प्रवीरपुरुषावृतः ।
मध्ये कलत्रं स्वामी च कोषः फल्गु च यद् बलम् ॥५४७॥
पार्श्वयोरुभयोरश्वा वाजिनां पार्श्वयो रथाः ।
रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां चाटवीबलम् ॥५४८॥
पश्चात्सेनापतिः सर्वं पुरस्कृत्य कृती स्वयम् ।
यायात्सन्नद्धसैन्यौघः खिन्नानाश्वासयन्मुहुः ॥५४९॥
यायाद् व्यूहेन महता मकरेण पुरोऽथवे ।

AP. 565

श्येनेनोड्डयपक्षेण सूच्या वा वीरवक्त्रया ॥५५०॥
पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वेजसंज्ञितम् ।
सर्वतः सर्वतोभद्रं भये व्यूहं प्रकल्पयेत् ॥५५१॥
कन्दरे शैलगहने निम्नगावनसङ्कटे ।
दीर्घाध्वनि परिश्रान्तं क्षुत्पिपासाहितक्लमम् ॥५५२॥
व्याधिदुर्भिक्षमरकपीडितं दस्युविद्रुतम् ।
पङ्कपांसुजलस्कन्धं व्यस्तं पुञ्जीकृतं पथि ॥५५३॥
प्रसुप्तं भोजनव्यग्रमभूमिष्ठममुस्थितम् ।
चौराग्निभयविस्रस्तं वृष्टिवातसमाहतम् ॥५५४॥
इत्यादौ स्वचमूं रक्षेत् परसैन्यं च घातयेत् ।
विशिष्टो देशकालाभ्यां भिन्नविप्रकृतिर्बली ॥५५५॥
कुर्यात्प्रकाशयुद्धं हि कूटयुद्धं विपर्यये ।
तेष्ववस्कन्दकालेषु परं हन्यात्समाकुलम् ॥५५६॥
अभूमिष्ठं स्वभूमिष्ठः स्वभूमौ चोपजायतः ।
प्रकृतिप्रमहाकृष्टं पार्श्वैर्वनचरादिभिः ॥५५७॥
हन्यात् पश्चात्प्रवीरेण बलेनोपेत्य वेगिना ।
पश्चाद्वा संकुलीकृत्य हन्याच्छूरेण पूर्वतः ॥५५८॥
आभ्यां पार्श्वाभिघातौ तु व्याख्यातौ कूटयोधने ।
पुरस्ताद्विषमे देशे पश्चाद्धन्यात्तु वेगवान् ॥५५९॥
पुरः पश्चात्तु विषमे एवमेव तु पार्श्वयोः ।
प्रथमं योधयित्वा तु दृष्यामित्राटवीबलैः ॥५६०॥
श्रान्तं मन्दं निराक्रन्दं हन्यादश्रान्तवाहनम् ।
दृष्यामित्रबलैर्वापि भङ्गं दत्त्वा प्रयत्नवान् ॥५६१॥
जितमित्येव विश्वस्तं हन्यान्मन्त्रव्यपाश्रयः ।
स्कन्धावारपुरग्रामशस्यस्वामिप्रजादिषु ॥५६२॥
विश्रम्यन्तं परानीकमप्रमत्तो विनाशयेत् ।
अथवा गोग्रहाकृष्टं तल्लक्ष्यं मार्गबन्धनात् ॥५६३॥
अवस्कन्दभवाद्रात्रिप्रजागरकृतश्रमम् ।
दिवा सुप्तं समाहन्यान्निद्राव्याकुलसैनिकम् ॥५६४॥
निशि विश्रब्धसंसुप्तं नागैर्वा स्वप्नपायिभिः ।

प्रयाणे पूर्वयायित्वं वनदुर्गप्रवेशनम् ॥५६५॥
अभिन्नानामनीकानां भेदनं भिन्नसङ्ग्रहः ।
विभीषिकाद्वारघातं कोपरक्षेभकर्म च ॥५६६॥
अभिन्नभेदनं मित्रसन्धानं रथकर्म च ।
वनदिङ्मार्गविचये वीवधासारलक्षणम् ॥५६७॥
अनुयानापसरणे शीघ्रकार्योपपादनम् ।
दीनानुसरणं घातः कोटीनां जघनस्य च ॥५६८॥
अश्वकर्मणि पत्तेश्च सर्वदा शस्त्रधारणम् ।
शिबिरस्य च मार्गादेः शोधनं वस्तिकर्म च ॥५६९॥
संस्थूलस्थाणुवल्मीकवृक्षगुल्मापकण्टकम् ।
सापसारा पदातीनां भूर्नातिविषमा मता ॥५७०॥
स्वल्पवृक्षोपला क्षिप्रलङ्घनीयनगा स्थिरा ।
निःशर्करा विपङ्का च सापसारा च वाजिभूः ॥५७१॥
निस्थाणुवृक्षकेदारा रथभूमिरकर्दमा ।
मर्दनीयतरुच्छेद्यलतागुल्मवर्जिता ॥५७२॥
निर्झरागम्यशैला च विषमा गजमेदिनी ।
दरस्यादीनि भिन्नानि प्रतिगृह्णन् बलानि हि ॥५७३॥
प्रतिग्रह इति ख्यातो राजकार्यान्तरक्षमः ।
तेन शून्यस्तु यो व्यूहः स भिन्न इव लक्ष्यते ॥५७४॥
जयार्थी नच युद्धयेत मतिमानप्रतिग्रहः ।
यत्र राजा तत्र कोषः कोषाधीना हि राजता ॥५७५॥
योधेभ्यस्तु ततो दद्यात् किञ्चिद्दातुं न युज्यते ।
द्रव्यलक्षं राजघाते तदर्द्धं तत्सुतादने ॥५७६॥
सेनापतिवधे तद्वद्दण्डाद्यस्त्यादिमर्दने ।
अथवा खलु युध्येरन् पत्त्यश्वरथदन्तिनः ॥५७७॥
यथा भवेदसम्बाधो व्यायामविनिवर्तने ।
असङ्करेण युद्धेरन् सङ्करः सङ्कुलावहः ॥५७८॥
महासङ्कुलयुद्धेषु संभ्रयेरन्मतङ्गजम् ।
अश्वस्य प्रतियोद्धारो भवेयुः पुरुषास्त्रयः ॥५७९॥
इति कल्प्यास्त्रयश्चाश्वा विज्ञेयाः कुञ्जरस्य तु ।

पादगोपा भवेयुश्च पुरुषा दश पञ्च च ॥५८०॥
विधानमिति नागस्य विहितं स्यन्दनस्य च ।
अनीकमिति विज्ञेयमिति कल्प्या नव द्विपाः ॥५८१॥
तथानीकस्य रन्ध्रन्तु पञ्चधा च प्रचक्षते ।
इत्यनीकविभागेन स्थापयेद् व्यूहसम्पदः ॥५८२॥
उरस्यकक्षपक्षांस्तु कल्प्यानेतान् प्रचक्षते ।
उरःकक्षौ च पक्षौ च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ॥५८३॥
कोटी च व्यूहशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गो व्यूह उच्यते ।
उरस्यकक्षपक्षास्तु व्यूहोऽयं सप्रतिग्रहः ॥५८४॥
गुरोरेष च शुक्रस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ।
तिष्ठेयुः सेनापतयः प्रवीरैः पुरुषैर्वृताः ॥५८५॥
अभेदेन च युध्येरन् रक्षेयुश्च परस्परम् ।
मध्यव्यूहे फल्गु सैन्यं युद्धवस्तु जघन्यतः ॥५८६॥
युद्धं हि नायकप्राणं हन्यते तदनायकम् ।
उरसि स्थापयेन्नागान् प्रचण्डान् कक्षयो रथान् ॥५८७॥
हयांश्च पक्षयोर्व्यूहो मध्यभेदी प्रकीर्तितः ।
मध्यदेशे हयानीकं रथानीकञ्च कक्षयोः ॥५८८॥
पक्षयोश्च गजानीकं व्यूहोऽन्तर्भेदयं स्मृतः ।
रथस्थाने हयान् दद्यात् पदातीश्च हयाभये ॥५८९॥
रथाभावे तु द्विरदान् व्यूहे सर्वत्र दापयेत् ।
यदि स्याद्दण्डबाहुल्यमाधाः सम्प्रकीर्तितः ॥५९०॥
मण्डलासंहतो भोगो दण्डतो बहुधा शृणु ।
तिर्यग् वृत्तिस्तु दण्डः स्याद् भोगोऽन्यावृत्तिरेव च ।५९१॥
मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
प्रदरो दृढकोऽसह्यः चापो वै कुक्षिरेव च ॥५९२॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ ।
विशालो विजयः शूली स्थूणाकर्णोचमूमुखौ ॥५९३॥
सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्जयाः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ॥५९४॥
अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्यये ।

पक्षोरस्यैरतिक्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्ययः ॥५९५॥
स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्ध्वगः ।
द्विगुणोऽन्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्ययः ॥५९६॥
द्विचतुर्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ।
गोमूत्रिकाहिसञ्चारी शकटो मकरस्तथा ॥५९७॥
भोगभेदाः समाख्यातास्तथा पारिप्लवङ्गकः ।
दण्डपक्षौ युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्यये ॥५९८॥
मकरो व्यतिकीर्णाश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ।
मण्डलव्यूहभेदौ तु सर्वतोभद्रदुर्जयौ ॥५९९॥
अष्टानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ।
अर्द्धचन्द्रक ऊर्ध्वाङ्गो वज्रभेदास्तु संहतेः ॥६००॥
ततः कर्कटशृङ्गी च काकपादी च गोधिका ।
त्रिचतुःपञ्चसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ॥६०१॥
दण्डस्य स्युः सप्तदश व्यूहा द्वौ मण्डलस्य च ।
असङ्घातस्य षट् पञ्च भोगस्यैव तु सङ्गरे ॥६०२॥
पक्षादीनामथैकेन हत्वा शेषैः परिक्षिपेत् ।
उरसा वा समाहत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयेत् ॥६०३॥
परे कोटी समाक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिग्रहात् ।
कोटिभ्याञ्जघनं हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥६०४॥
यतः फल्गु यतो भिन्नं यतश्चान्यैरधिष्ठितम् ।
ततश्चारिबलं हन्यादात्मनश्चोपबृंहयेत् ॥६०५॥
सारं द्विगुणसारेण फल्गुसारेण पीडयेत् ।
संहतञ्च गजानीकैः प्रचण्डैर्दारयेद् बलम् ॥६०६॥
स्यात्कक्षपक्षोरस्यैश्च वर्तमानस्तु दण्डकः ।
तत्र प्रयोगो दण्डस्य स्थानं तुर्येण दर्शयेत् ॥६०७॥
स्याद्दण्डसमपक्षाभ्यामतिक्रान्तः प्रदारकः ।
भवेत्स पक्षकक्षाभ्यामतिक्रान्तो दृढः स्मृतः ॥६०८॥
कक्षाभ्याञ्च प्रतिक्रान्तव्यूहोऽसह्यः स्मृतो यथा ।
कक्षपक्षावधः स्थाप्योरस्यैः क्रान्तश्च खातकः ॥६०९॥
द्वौ दण्डौ वलयः प्रोक्तो व्यूहो रिपुविदारणः ।

दुर्जयश्चतुर्बलयः शत्रोर्बलविमर्दनः ॥६१०॥
कच्छपोरस्यैर्भोगो विषयं परिवर्तयन् ।
सर्पचारी गोमूत्रिका शकटः शकटाकृतिः ॥६११॥
विपर्ययोऽमरः प्रोक्तः सर्वशत्रुविमर्दकः ।
स्यात्कच्छपपक्षोरस्यानामैकीभावस्तु मण्डलः ।६१२॥
चक्रपद्मादयो भेदा मण्डलस्य प्रभेदकाः ।
एवञ्च सर्वतोभद्रो वज्रशकटकाकवत् ॥६१३॥
अर्द्धचन्द्रश्च शृङ्गाटो ह्यचलो नामरूपतः ।
व्यूहा यथासुखं कार्याः शत्रूणां बलवारणाः ॥६१४॥

अग्निरुवाच—

रामस्तु रावणं हत्वा अयोध्यां प्राप्तवान् द्विज !
रामोक्तनीत्येन्द्रजितं हतवांल्लक्ष्मणः पुरा ॥६१५॥

इत्याग्नेये महापुराणे रामोक्तराजनीतिर्नामैकचत्वारिंशदधिक-द्विशततमोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम् ॥

अथ सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

मदालसोवाच—

वत्स ! राज्याभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
कर्तव्यमविरोधेन स्वधर्मञ्च महीभृताम् ॥ १ ॥
व्यसनानि परित्यज्य सत्यमूलहराणि वै ।
आत्मा रिपुभिः संरक्ष्यो बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥ २ ॥
दुष्टादुष्टांश्च जानीयादमात्यानरिदोषतः ।
अष्टधा नाशमाप्नोति स्वचक्रात् स्यन्दनाथथा ॥ ३ ॥
तथा राजाप्यसन्दिग्धं बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ।
चरैश्चरास्तथा शत्रोरन्वेष्टव्याः प्रयत्नतः ॥ ४ ॥
विश्वासो नतु कर्तव्यो राज्ञा मित्रप्रबन्धुषु ।
कार्ययोगादमित्रेषु विश्वसीत नराधिपः ॥ ५ ॥
स्थानवृद्धिक्षयज्ञेन षाड्गुण्यविदितात्मना ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना ॥ ६ ॥

प्रागात्ममन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता ।
ज्ञेयाश्चानन्तरं पौरा विरुध्येत ततोऽरिभिः ॥ ७ ॥
यस्त्वेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते ।
सोऽजितात्मा जितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥ ८ ॥
तस्मात्कामादयः पूर्वं जेयाः पुत्र ! महीभृता ।
तज्जये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तैर्जितः ॥ ९ ॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्तथैव च ।
हर्षश्च शत्रवो ह्येते नाशाय कुमहीभृताम् ॥१०॥
कामप्रसक्तमात्मानं स्मृत्वा पाण्डुं निपातितम् ।
निवर्तयेत्तथा क्रोधादनुह्लादं हतात्मजम् ॥११॥
हतमैलं तथा लोभान्मदाद्वेनं द्विजैर्हतम् ।
मानादनायुषः पुत्रं हतं हर्षात्पुरञ्जयम् ॥१२॥
एभिर्जितैर्जितं सर्वं मरुत्तेन महात्मना ।
स्मृत्वा विवर्जयेदेतान् षड् दोषांश्च महीपतिः ॥१३॥
काककोकिलसङ्काशां बकव्यालशिखण्डिनाम् ।
हंसकुक्कुटलोहानां शिक्षेत चरितं नृपः ॥१४॥
कौशिकस्य क्रियां कुर्याद्विपक्षे मनुजेश्वरः ।
चेष्टां पिपीलिकानां च काले भूपः प्रदर्शयेत् ॥१५॥
क्षेयाग्निविस्फुलिङ्गानां बीजचेष्टा च शाल्मलेः ।
चन्द्रसूर्यस्वरूपं च नीत्यर्थं पृथिवीक्षिता ॥१६॥
बन्धकीपद्मशरभशूलिकागुर्विणीस्तनात् ।
एवं साम्ना च भेदेन प्रदानेन च पार्थिव ! ॥१७॥
दण्डेन च प्रकुर्वीत नीत्यर्थं पृथिवीक्षिता ।
प्रज्ञा नृपेण वादेया तथा चण्डालयोषितः ॥१८॥
शक्रार्कयमसोमानां तद्वद्भावोंऽहीपतिः ।
रूपाणि पञ्च कुर्वीत महीपालनकर्मणि ॥१९॥
यथेन्द्रश्चतुरो मासान्वार्योपेणैव भूतलम् ।
आप्याययेत्तथा लोकान् परिचारैर्महीपतिः ॥२०॥
मासानष्टौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
सूक्ष्मैर्गोभ्युपायेन तथा शुल्कादिना नृपः ॥२१॥

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
तथा प्रियाप्रिये राजा दुष्टादुष्टे समो भवेत् ॥२२॥
पूर्णेन्दुमालोक्य यथा प्रीतिमाञ्जायते नरः ।
एवं यत्र प्रजाः सर्वा निर्वृतास्तच्छशिव्रतम् ॥२३॥
मारुतः सर्वभूतेषु निगूढश्चरते यथा ।
एवं चरेन्नृपश्चारैः पौरामात्यारिबन्धुषु ॥२४॥
न लोभार्थैर्न कामार्थैर्नार्थार्थैर्यस्य मानसम् ।
पदार्थैः कृप्यते धर्मात्स राजा स्वर्गमृच्छति ॥२५॥
उत्पथप्रहितो मूढान्स्वधर्माबलितान्नरान् ।
यः करोति निजे धर्मे स राजा स्वर्गमृच्छति ॥२६॥
वर्णधर्मा न सीदन्ति यस्य राष्ट्रे तथाऽऽश्रमाः ।
राज्ञस्तस्य सुखं तात ! परत्रेह च शाश्वतम् ॥२७॥
एतद्राज्ञः परं कृत्यं तथैतद्वृद्धिकारणम् ।
स्वधर्मे स्थापनं नृणां चाल्यते न कुबुद्धिभिः ॥२८॥
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
सम्यक् पालयिता मार्गं धर्मस्याप्नोति वै यतः ॥२९॥
एवमाचरते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणम् ।
ससुखी विहरत्येष शक्रस्यैति सलोकताम् ॥३०॥
इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्याने चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथ गरुडपुराणान्तर्गतं नीतिप्रकरणम् ॥

अथाष्टाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

नीतिसारं प्रवक्ष्यामि अर्थशास्त्रादिसंश्रितम् ।
राजादिभ्यो हितं पुण्यमायुःस्वर्गादिदायकम् ॥ १ ॥
सद्भिः सङ्गं प्रकुर्वीत सिद्धिकामः सदा नरः ।
नासद्भिरिहलोकाय परलोकाय वा हितम् ॥ २ ॥
वर्जयेत् क्षुद्रसंवादं दुष्टस्य चैव दर्शनम् ।
विरोधं सह मित्रेण सन्धीतिं शत्रुसेविना ॥ ३ ॥

मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च ।
दुष्टानां सम्प्रयोगेण पण्डितोऽप्यवसीदति ॥ ४ ॥
ब्राह्मणं बालिशं क्षत्रमबोद्धारं विशं जडम् ।
शूद्रमक्षरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥
कालेन रिपुणा सन्धिः काले मित्रेण विग्रहः ।
कार्यकारणमाश्रित्य कालं क्षिपति पण्डितः ॥ ६ ॥
कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
कालः सुप्तेषु जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ७ ॥
कालेषु चरते वीर्यं काले गर्भे च वर्द्धते ।
कालो जनयते सृष्टिं पुनः कालोऽपि संहरेत् ॥ ८ ॥
कालः सूक्ष्मगतिर्नित्यं द्विविधश्चेह भाव्यते ।
स्थूलसंग्रहचारेण सूक्ष्माचारान्तरेण च ॥ ९ ॥
नीतिसारं सुरेन्द्राय इममूचे बृहस्पतिः ।
सर्वज्ञो येन चेन्द्रोऽभूद् दैत्यान् हत्वाप्नुयादिवम् ॥१०॥
राजर्षिब्राह्मणोः कार्यं देवविप्रादिपूजनम् ।
अश्वमेधेन यष्टव्यं महापातकनाशनम् ॥११॥
उत्तमैः सह साङ्गत्यं पण्डितैः सह सत्कथाम् ।
अलुब्धैः सह मित्रत्वं कुर्वाणो नावसीदति ॥१२॥
परदारं परार्थञ्च परिहासं परस्त्रिया ।
परवेश्मनि वासञ्च न कुर्वीत कदाचन ॥१३॥
परोऽपि हितवान् बन्धुर्बन्धुरप्यहितः परः ।
अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥१४॥
स बन्धुर्यो हिते युक्तः स पिता यस्तु पोषकः ।
तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते ॥१५॥
स भृत्यो यो विधेयस्तु तद् बीजं यत्प्ररोहति ।
सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यस्तु जीवति ॥१६॥
स जीवति गुणा यस्य धर्मो यस्य स जीवति ।
गुणधर्मविहीनो यो निष्फलान्तस्य जीवनम् ॥१७॥
सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रियंवदा ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता ॥१८॥

हिता स्नाता सुगन्धा च नित्यञ्च प्रियवादिनी ।
अल्पमल्पाल्पभाषिणी सततं मङ्गलैर्युता ॥१९॥
सततं धर्मबहुला सततञ्च पतिप्रिया ।
सततं प्रियवक्त्री च सततमृतुकामिनी ॥२०॥
पतदादिक्रियायुक्ता सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ।
यस्येदृशी भवेद्भार्या देवेन्द्रो न स मानुषः ॥२१॥
यस्य भार्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
उत्तरोत्तरवादास्या सा जरा न जरा जरा ॥२२॥
यस्य भार्याश्रितान्यत्र परवेश्माभिकाङ्क्षिणी ।
कुक्रिया त्यक्तलज्जा च सा जरा न जरा जरा ॥२३॥
यस्य भार्या गुणज्ञा च भर्तारमनुगामिनी ।
अल्पाल्पेन तु सन्तुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया ॥२४॥
दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः ।
ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ॥२५॥
त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् ।
कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर नित्यमनित्यताम् ॥२६॥
व्याली कण्ठप्रदेशादपि च फणभृतो भीषणा या च रौद्री
या कृष्णा व्याकुलाङ्गी रुधिरनयनसंव्याकुला व्याघ्रकल्पा ।
क्रोधे यैवोग्रवक्त्रा स्फुरदनलशिखा काकजिह्वा कराला
सेव्या न स्त्री विदग्धा परपुरुषगमना भ्रान्तचित्ता विरक्ता ॥२७॥
भुजङ्गमे वेश्मनि दृष्टिदुष्टे
व्याधौ चिकित्साविनिवर्त्तिते च ।
देहे च बाल्यादिवयोऽन्विते च
कालावृतोऽसौ लभते धृतिं कः ॥२८॥
इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥

अथ नवाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

आपदर्थे धनं रक्षेद् दारान् रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥२९॥
त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥३०॥
वरं हि नरके वासो नतु दुश्चरिते गृहे ।
नरकात् क्षीयते पापं कुगृहान्न निवर्तते ॥३१॥
चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।
न परीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥३२॥
त्यजेदेशमसद्वृत्तं वासं सोपद्रवं त्यजेत् ।
त्यजेत्कृपणराजानं मित्रं मायामयं त्यजेत् ॥३३॥
अर्थेन किं कृपणहस्तगतेन पुंसां
ज्ञानेन किं बहुशठकुलसंकुलेन ।
रूपेण किं गुणपराक्रमवर्जितेन
मित्रेण किं व्यसनकालपराङ्मुखेन ॥३४॥
अदृष्टपूर्वा बहवः सहायाः
सर्वे पदस्थस्य भवन्ति मित्राः ।
अर्थैर्विहीनस्य पदच्युतस्य
भवत्यकाले स्वजनोऽपि शत्रुः ॥३५॥
आपत्सु मित्रं जानीयाद् रणे शूरं रहः शुचिम् ।
भार्यां च विभवे क्षीणे दुर्भिक्षे च प्रियातिथिम् ॥३६॥
वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसा-
निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टं नृपं मन्त्रिणः
पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः
सर्वैः कार्यवशाज्जनो हि रमते कस्यास्ति को वल्लभः ॥३७॥
लुब्धमर्थप्रदानेन शूरं चाञ्जलिकर्मणा ।
मूर्खं छन्दानुवृत्त्या च यथातथ्येन पण्डितम् ॥३८॥
सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः ।
इतराः स्वादपानेन मानदानेन पण्डिताः ॥३९॥

उत्तमं प्रणिपातेन शठं भेदेन योजयेत् ।
नीचं स्वल्पप्रदानेन समं तुल्यपराक्रमैः ॥४०॥
यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य हि तं वदन् ।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥४१॥
नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
विश्वासो नैव गन्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥४२॥
अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।
वञ्चनञ्चापमानञ्च मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥४३॥
हीनदुर्जनसंसर्गमत्यन्तविरहादरः ।
स्नेहोऽन्यगेहवासश्च नारीसच्छीलनाशनम् ॥४४॥
कस्य दोषः कुले नास्ति व्याधिना को न पीडितः ?
केन न व्यसनं प्राप्तं श्रियः कस्य निरन्तराः ? ॥४५॥
कोऽर्थी प्राप्य न गर्वितो भुवि नरः ? कस्यापदो नागताः ?
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः ? को नाम राज्ञां प्रियः ?
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः ? कोऽर्थी गतो गौरवम् ?
को वा दुर्जनवागुरानिपतितः क्षेमेण यातः पुमान् ? ॥४६॥
सुहृत् स्वजनबन्धुर्न बुद्धिर्यस्य न चात्मनि ।
यस्मिन् कर्मणि सिद्धेऽपि न दृश्येत फलोदयः ।
विपत्तौ च महद् दुःखं तद् बुधः कथमाचरेत् ॥४७॥
यस्मिन् देशे न सम्मानं न प्रीतिर्नैव बान्धवाः ।
न च विद्यागमः कश्चित् तं देशं परिवर्जयेत् ॥४८॥
धनस्य यस्य राजभ्यो भयं नास्ति न चौरतः ।
मृतञ्च यन्न मुच्येत समर्जयस्व तद्धनम् ॥४९॥
यदर्जितं प्राणादरैः परिश्रमै-
र्मृतस्य तं वै विभजन्ति रिक्थिनः ।
कृतञ्च यद् दुष्कृतमर्थलिप्सया
तदेव दोषापहृतस्य यौतुकम् ॥५०॥
सञ्चितं निहितं द्रव्यं परामृश्यं मुहुर्मुहुः ।
आखोरिव कदर्यस्य धनं दुःखाय केवलम् ॥५१॥
नग्ना व्यसनिनो रूक्षाः कपालाङ्कितपाणयः ।

दर्शयन्तीह लोकस्य अदातुः फलमीदृशम् ॥५२॥
शिक्षयन्ति च याचन्ति देहीति कृपया जनाः ।
अवस्थेयमदानस्य मामूदेवं भवानपि ॥५३॥
सञ्चितं क्रतुशतैर्न युज्यते याचितं गुणवते न दीयते ।
तत् कदर्यपरिरक्षितं धनं चौरपार्थिवगृहे प्रयुज्यते ॥५४॥
न देवेभ्यो न विप्रेभ्यो बन्धुभ्यो नैव चात्मने ।
कदर्यस्य धनं याति अग्नितस्करराजसु ॥५५॥
अनिक्लेशेन येऽप्यर्था धर्मस्यातिक्रमेण च ।
अरेर्वा प्रणिपातेन मामूवंस्ते कदाचन ॥५६॥
विद्याघातो ह्यनभ्यासः श्रीणां घातः कुचेलता ।
व्याधीनां भोजनाख्यौर्यं शत्रोर्घातः प्रपञ्चता ॥५७॥
तस्करस्य वधो दण्डः कुमित्रस्याल्पभाषणम् ।
पृथक् शय्या तु नारीणां ब्राह्मणस्यानिमन्त्रणम् ॥५८॥
दुर्जनाः शिल्पिनो दासा दुष्टाश्च पटहाः स्त्रियः ।
ताडिता मार्दवं यान्ति न ते सत्कारभाजनम् ॥५९॥
आनीयात्प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमे ।
मित्रञ्चापदि काले च भार्याञ्च विभवक्षये ॥६०॥
स्त्रीणां द्विगुण आहारः प्रज्ञा चैव चतुर्गुणा ।
षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥६१॥
न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
न चेन्धनैर्जयेदग्निं न मद्येन तृषां जयेत् ॥६२॥
समांसैर्भोजनैः स्निग्धैर्मद्यैर्गन्धविलेपनैः ।
वस्त्रैर्मनोरमैर्माल्यैः कामः स्त्रीषु विजृम्भते ॥६३॥
ब्रह्मचर्येऽपि वक्तव्यं प्राप्तं मन्मथचेष्टितम् ।
दृष्ट्वं हि पुरुषं दृष्ट्वा योनिः प्रक्लिद्यते स्त्रियाः ॥६४॥
सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि शौनक ! ॥६५॥
नद्यश्च नार्यश्च समस्वभावाः
स्वतन्त्रभावे गमनादिकश्च ।
तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति
नद्यो हि कूलानि कुलानि नार्यः ॥६६॥

नदी पातयते कूलं नारी पातयते कुलम् ।
नारीणाञ्च नदीनाञ्च स्वच्छन्दा ललिता गतिः ॥६७॥
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥६८॥
न तृप्तिरस्ति शिष्टानामिष्टानां प्रियवादिनाम् ।
सुखानाञ्च सुतानाञ्च जीवितस्य वरस्य च ॥ ॥६९॥
राजा न तृप्तो धनसञ्चयेन न सागरस्तृप्तिमगाज्जलेन ।
न पण्डितस्तृप्यति भाषितेन तृप्तं न चक्षुर्नृपदर्शनेन ॥७०॥
स्वकर्मधर्मार्जितजीवितानां शास्त्रेषु दारेषु सदा रतानाम् ।
जितेन्द्रियाणामतिथिप्रियाणां गृहेऽपि मोक्षः पुरुषोत्तमानाम् ॥७१॥
मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः स्वलङ्कृताः ।
वासः प्रासादपृष्ठेषु स्वर्गः स्याच्छुभकर्मणः ॥७२॥
न दानेन न मानेन नार्जवेन न सेवया ।
न शास्त्रेण न शस्त्रेण सर्वथा विषमाः स्त्रियः ॥७३॥
शनैर्विद्या शनैरर्थाः शनैः पर्वतमारुहेत् ।
शनैः कामञ्च धर्मञ्च पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥७४॥
शाश्वतं देवपूजादि विप्रदानञ्च शाश्वतम् ।
शाश्वतं सगुणा विद्या सुहृन्मित्रं च शाश्वतम् ॥७५॥
ये बालभावान्न पठन्ति विद्यां ये यौवनस्था ह्यधनात्मदाराः ।
ते शोचनीया इह जीवलोके मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥७६॥
पठने भोजने चिन्तां न कुर्याच्छास्त्रसेवकः ।
सुदूरमपि विद्यार्थी व्रजेद् गरुडवेगवान् ॥७७॥
ये बालभावे न पठन्ति विद्यां कामातुरा यौवननष्टचित्ताः ।
ते वृद्धकाले परिभूयमानाः सन्दह्यमानाः शिशिरे वयाञ्जम् ॥७८॥
तर्केऽप्रतिष्ठा श्रुतयो विभिन्ना नासावृषिर्यस्य मतं न भिन्नम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥७९॥
आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन तु ।
नेत्रवक्त्रविकाराभ्यां लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥८०॥
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ।
अधीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदितम् ॥८१॥

अर्थाद् भ्रष्टस्तीर्थयात्रां तु गच्छेत्
सत्याद् भ्रष्टो रौरवं वै व्रजेच्च ।
योगाद् भ्रष्टः सत्यधृतिश्च गच्छेद्
राज्याद् भ्रष्टो मृगयायां व्रजेच्च ॥८२॥

इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे नवाधिकशततमोऽध्यायः ।

अथ दशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

यो ध्रुवाणि परित्यज्य ह्यध्रुवाणि निषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥८३॥
वाग्वज्रहीनस्य नरस्य विद्या
शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
न तुष्टिमुत्पादयते शरीरे
अन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥८४॥
भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वराः स्त्रियः ।
विभवो दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलम् ॥८५॥
अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तिफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥८६॥
वरयेत्कुलजां प्राज्ञो विरूपामपि कन्यकाम् ।
सरूपां सुनितम्बाञ्च नाकुलीनां कदाचन ॥८७॥
अर्थेनापि हि किं तेन यस्यानर्थे तु सङ्गतिः ।
को हि नाम शिखाजातं पन्नगस्य मणिं हरेत् ॥८८॥
विदुष्टकुलाद् ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।
अमेध्यात्काञ्चनं ग्राह्यं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥८९॥
विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि काञ्चनम् ।
नीचादप्युत्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥९०॥
न राज्ञा सह मित्रत्वं न सर्पो निर्विषः क्वचित् ।
न कुलं निर्मलं तत्र स्त्रीजनो यत्र जायते ॥९१॥

कुले नियोजयेदेकं पुत्रं विद्यासु योजयेत् ।
व्यसने योजयेच्छत्रुमिष्टं धर्मे नियोजयेत् ॥९२॥
स्थानेष्वेव प्रयोक्तव्या भृत्याश्चाभरणानि च ।
नहि चूडामणिः पादे शोभते वै कदाचन ॥९३॥
चूडामणिः समुद्रोऽग्निर्षण्टा चाखण्डमम्बरम् ।
अथवा पृथिवीपालो मूर्ध्नि पादे प्रमादतः ॥९४॥
कुसुमस्तवकस्येव द्वे गती तु मनस्विनः ।
मूर्ध्नि वा सर्वलोकानां शीर्यतः पतितो वने ॥९५॥
कर्णाभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्तु पदे प्रतिबध्यते ।
स मणिः खलु रौति न शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥९६॥
वाजिवारणलौहानां काष्ठपाषाणवाससाम् ।
नारीपुरुषतोयानामन्तरं महदन्तरम् ॥९७॥
कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेर्न शक्यते सर्वगुणप्रमाथः ।
अधः खलेनापि कृतस्य वह्नेर्नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥९८॥
न सदश्वः कशाघातं सिंहो न गजगर्जितम् ।
वीरो वा परनिर्दिष्टं न सहेद्भीमनिःस्वनम् ॥९९॥
यदि विभवविहीनः प्रच्युतो वाशु दैवात्
नतु खलजनसेवां काङ्क्षयेन्नैव नीचम् ।
न तृणमदनकार्ये सुक्षुधार्तोऽपि सिंहः
पिबति रुधिरमुष्णं प्रायशः कुञ्जराणाम् ॥१००॥
सकृद्दुष्टञ्च यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।
स मृत्युमेव गृह्णीयाद्गर्भमश्वतरी यथा ॥१०१॥
शत्रोरपत्यानि प्रियंवदानि
नापेक्षितव्यानि बुधैर्मनुष्यैः ।
तान्येव कालेषु विपत्कराणि
विषस्य पात्राणि हि दारुणानि ॥१०२॥
उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।
पादलग्नं करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम् ॥१०३॥

अपकारपरे नित्यं चिन्तयेन्न कदाचन ।
स्वयमेव पतिष्यन्ति कूलजाता इव द्रुमाः ॥१०४॥
अनर्था ह्यर्थरूपाश्च अर्थाश्चानर्थरूपिणः ।
भवन्ति ते विनाशाय दैवायत्तस्य वै सदा ॥१०५॥
कार्यकालोचिताऽपापा मतिः सञ्जायते हि वै ।
सानुकूलेषु दैवेषु पुंसः सर्वत्र जायते ॥१०६॥
धनप्रयोगकार्येषु तथा विद्यागमेषु च ।
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदैव हि ॥१०७॥
धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्वात्तत्र संस्थितिम् ॥१०८॥
लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं दानशीलता ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवसं वसेत् ॥१०९॥
कालविच् श्रोत्रियो राजा नदी साधुश्च पञ्चमः ।
एते यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥११०॥
नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य किल शौनक !
सर्वैः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कुत्रचित् ॥१११॥
न सर्वविक्कश्चिदिहास्ति लोके
नात्यन्तमूर्खो भुवि चापि कश्चित् ।
ज्ञानेन नीचोत्तममध्यमेन
यो यं विजानाति स तेन विद्वान् ॥११२॥

इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे दशाधिकशततमोऽध्यायः ।

अथैकादशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

पार्थिवस्य तु वक्ष्यामि भृत्यानाञ्चैव लक्षणम् ।
सर्वाणि हि महीपालः सम्यक् नित्यं परीक्षयेत् ॥११३॥
राज्यं पालयते नित्यं सत्यधर्मपरायणः ।
निर्जित्य परसैन्यानि क्षिति धर्मेण पालयेत् ॥११४॥
पुष्पात् पुष्पं विचिन्वीयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवारण्ये न यथाङ्गारकारकः ॥११५॥
दोग्धारः क्षीरमुक्षाना विकृतं सत् न भुञ्जते ।
परराष्ट्रं महीपालैर्भोक्तव्यं नच दूषयेत् ॥११६॥
नोपच्छिन्द्यात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी लभते पयः ।
एवं राष्ट्रं प्रयोगेण पीड्यमानं न वर्जयेत् ॥११७॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ।
पालकस्य भवेद्भूमिः कीर्त्तिरायुर्यशो बलम् ॥११८॥
अभ्यर्च्य विष्णुं धर्मात्मा गोब्राह्मणहिते रतः ।
प्रजाः पालयितुं शक्तः पार्थिवो विजितेन्द्रियः ॥११९॥
ऐश्वर्यमप्रवं प्राप्य राजा धर्मे मतिञ्चरेत् ।
क्षणेन विभवो नश्येत् नात्मायत्तं धनादिकम् ॥१२०॥
सत्यं मनोरमाः कामाः सत्यं रम्या विभूतयः ।
किन्तु वै वनितापाङ्गभङ्गीलोलं हि जीवितम् ॥१२१॥
व्याघ्रीव तिष्ठति जरा अपि तर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रभवन्ति गात्रे ।
आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाम्भो
लोको न चात्महितमाचरतीह कश्चित् ॥१२२॥
निःशङ्कं किं मनुष्याः कुरुत परहिते युक्तमग्रे हितं यत्
मोदध्वं कामिनीभिर्मदनशरहता मन्दमन्दातिहृष्ट्या ।
मा पापं संकुरुध्वं द्विजहरिपरमाः संभजध्वं सदैव
आयुर्निःशेषमेति स्खलति जलघटीभूतमृत्युच्छलेन ॥१२३॥
मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् ।
आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥१२४॥
एतदर्थं हि विप्रेन्द्रा राज्यमिच्छन्ति भूभृतः ।
यदेषां सर्वकार्येषु वचो न प्रतिहन्यते ॥१२५॥
एतदर्थं हि कुर्वन्ति राजानो धनसञ्चयम् ।
रक्षयित्वा तु चात्मानं यद्धनं तद् द्विजातये ॥१२६॥
ओङ्कारशब्दो विप्राणां येन राष्ट्रं प्रवर्द्धते ।
स राजा वर्द्धते योगाद् व्याधिभिश्च न बध्यते ॥१२७॥
असमर्थाश्च कुर्वन्ति मुनयो द्रव्यसञ्चयम् ।

किं पुनस्तु महीपालः पुत्रवत्पालयन्प्रजाः ॥१२८॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥१२९॥
त्यजन्ति मित्राणि धनैर्विहीनं पुत्राश्च दाराश्च सुहृज्जनाश्च ।
तमर्थवन्तं पुनराश्रयन्ति अर्थो हि लोके पुरुषस्य बन्धुः ॥१३०॥
अन्धो हि राजा भवति यस्तु शास्त्रविवर्जितः ।
अन्धः पश्यति चारेण शास्त्रहीनो न पश्यति ॥१३१॥
यस्य पुत्राश्च भृत्याश्च मन्त्रिणश्च पुरोहिताः ।
इन्द्रियाणि प्रसुप्तानि तस्य राज्यं चिरं नहि ॥१३२॥
येनार्जितास्त्रयोऽप्येते पुत्रा भृत्याश्च बान्धवाः ।
जिता तेन समं भूपैश्चतुरब्धिवसुन्धरा ॥१३३॥
लङ्घयेच्छास्त्रयुक्तानि हेतुयुक्तानि यानि च ।
स हि नश्यति वै राजा इह लोके परत्र च ॥१३४॥
मनस्तापं न कुर्वीत आपदं प्राप्य पार्थिवः ।
समबुद्धिः प्रसन्नात्मा सुखदुःखे समो भवेत् ॥१३५॥
धीराः कष्टमनुप्राप्य न भवन्ति विषादिनः ।
प्रविश्य वदनं राहोः किं नोदेति पुनः शशी ? ॥१३६॥
धिक् धिक् शरीरसुखलालितमानवेषु
मा खेदयेद्वनकृशं हि शरीरमेव ।
सदारका ह्यघनपाण्डुसुताः श्रुता हि
दुःखं विहाय पुनरेव सुखं प्रपन्नाः ॥१३७॥
गन्धर्वविद्यामालोक्य वाद्ये च गणिकागणाः ।
धनुर्वेदार्थशास्त्राणि लोके रक्षेच्च भूपतिः ॥१३८॥
कारणेन विना भृत्ये यस्तु कुप्यति पार्थिवः ।
स गृह्णाति विषोन्मादं कृष्णसर्पविसर्जितम् ॥१३९॥
चापलाद्वारयेद् दृष्टिं मिथ्यावाक्यञ्च वारयेत् ।
मानवे श्रोत्रिये चैव भृत्यवर्गे सदैव हि ॥१४०॥
लीलां करोति यो राजा भृत्यस्वजनगर्वितः ।
शासने सर्वदा क्षिप्रं रिपुभिः परिभूयते ।
विना दोषेण यो भृत्यान् राजाऽधर्मेण शास्ति च ॥१४१॥

हुङ्कारं भ्रुकुटिं नैव सदा कुर्वीत पार्थिवः ।
लीलासुखानि भोग्यानि त्यजेदिह महीपतिः ॥१४२॥
सुखप्रवृत्तैः साध्यन्ते शत्रवो विग्रहे स्थितैः ॥१४३॥
उद्योगः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।
षड्विधो यस्य उत्साहस्तस्य देवोऽपि शङ्कते ॥१४४॥
उद्योगेन कृते कार्ये सिद्धिर्यस्य न विद्यते ।
दैवं तस्य प्रमाणं हि कर्तव्यं पौरुषं सदा ॥१४५॥

इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ।

अथ द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

भृत्या बहुविधा ज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ।
नियोक्तव्या यथार्हेषु त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥१४६॥
भृत्ये परीक्षयां वक्ष्ये यस्य यस्य हि ये गुणाः ।
तमिमं सम्प्रवक्ष्यामि यद्यदा कथितानि च ॥१४७॥
यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणाच्छेदनतापताडनैः ।
तथा चतुर्भिर्भृतकं परीक्षयेत् व्रतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥१४८॥
कुलशीलगुणोपेतः सत्यधर्मपरायणः ।
रूपवान् सुप्रसन्नश्च कोपाध्यक्षो विधीयते ॥१४९॥
मूल्यरूपपरीक्षाकृद्रत्नवेद्रत्नपरीक्षकः ।
बलाबलपरीक्षाकृत् सेनाध्यक्षो विधीयते ॥१५०॥
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी प्रमाथी च प्रतीहारः स उच्यते ॥१५१॥
मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
सर्वशास्त्रसमालोकी ह्येष साधुः स लेखकः ॥१५२॥
बुद्धिमान् मतिमांश्चैव परचित्तोपलक्षकः ।
क्रूरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥१५३॥
समस्तस्मृतिशास्त्रज्ञः पण्डितोऽथ जितेन्द्रियः ।
शौर्यवीर्यगुणोपेतो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥१५४॥

पितृपैतामहो दक्षः शास्त्रज्ञः सत्यवाचकः ।
शुचिश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते ॥१५५॥
आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वेषां प्रियदर्शनः ।
आयुःशीलगुणोपेतो वैद्य एव विधीयते ॥१५६॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
आशीर्वादपरो नित्यमेष राजपुरोहितः ॥१५७॥
लेखकः पाठकश्चैव गणकः प्रतिबोधकः ।
आलस्ययुक्तश्चेद्राजा कर्मणो वर्जयेत्सदा ॥१५८॥
द्विजिह्वमुद्वेगकरं क्रूरमेकान्तदारुणम् ।
खलस्याहेश्च वदनमपकाराय केवलम् ॥१५९॥
दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विद्ययाऽलंकृतोऽपि सन् ।
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥१६०॥
अकारणाविष्कृतकोपधारिणः
खलाद्भयं कस्य न नाम जायते ।
विषं महाहेर्विषमस्य दुर्वचः
सुदुःसहं सन्निपतेत्सदा मुखे ॥१६१॥
तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।
अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो हन्यात् स न हन्यते ॥१६२॥
शूरत्वयुक्ता मृदुमन्दवाक्या
जितेन्द्रियाः सत्यपराक्रमाश्च ।
प्रागेव पश्चाद्विपरीतरूपा
ये ते तु भृत्या न हिता भवन्ति ॥१६३॥
निरालस्याः सुसन्तुष्टाः सुस्वप्नाः प्रतिबोधकाः ।
सुखदुःखसमा धीरा भृत्या लोकेषु दुर्लभाः ॥१६४॥
क्षान्तिसत्यविहीनश्च क्रूरबुद्धिश्च निन्दकः ।
दाम्भिकः पेटुकश्चैव शठश्च स्पृहयान्वितः ।
अशक्तो भयभीतश्च राज्ञा त्यक्तव्य एव सः ॥१६५॥
सुमन्त्रयानि चास्त्राणि शस्त्राणि विविधानि च ।
दुर्गे प्रवेशितव्यानि ततः शत्रुं निपातयेत् ॥१६६॥
षण्मासमथ वर्षं वा सन्धिं कुर्यान्नराधिपः ।

पश्यन् सञ्चितमात्मानं पुनः शत्रुं निपातयेत् ॥१६७॥
मूर्खान्नियोजयेद्यस्तु त्रयोऽप्येते महीपतेः ।
अयशश्चार्थनाशश्च नरके चैव पातनम् ॥१६८॥
यत्किञ्चित्कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
तेन स्म वर्द्धते राजा सूचमतो भृत्यकार्यतः ॥१६९॥
तस्माद् भूमीश्वरः प्राज्ञं धर्मकर्मार्थसाधने ।
नियोजयेद्धि सततं गोब्राह्मणहिताय च ॥१७०॥

इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

अथ त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

गुणवन्तं नियुञ्जीत गुणहीनं विवर्जयेत् ।
पण्डितस्य गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवलाः ॥१७१॥
सद्भिरासीत सततं सद्भिः कुर्वीत सङ्गतिम् ।
सद्भिर्विवादं मैत्रीञ्च नासद्भिः किञ्चिदाचरेत् ॥१७२॥
पण्डितैश्च विनीतैश्च धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ।
बन्धनस्थोऽपि तिष्ठेत नतु राज्ये खलैः सह ॥१७३॥
सावशेषाणि कार्याणि कुर्वन्नर्थैश्च युज्यते ।
तस्मात् सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥१७४॥
मधुहेव दुहेद्राष्ट्रं कुसुमञ्च न पातयेत् ।
वत्सापेक्षी दुहेत्क्षीरं भूमिं गाञ्चैव पार्थिवः ॥१७५॥
यथा क्रमेण पुष्पेभ्यश्चिनुते मधु षट्पदः ।
तथा वित्तमुपादाय राजा कुर्वीत सञ्चयम् ॥१७६॥
वल्मीकं मधुजालञ्च शुक्लपक्षे तु चन्द्रमाः ।
राजद्रव्यञ्च मेक्ष्यञ्च स्तोकस्तोकेन वर्द्धते ॥१७७॥
अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य तु सञ्चयम् ।
अवन्ध्यं दिवसं कुर्यादानाध्ययनकर्मसु ॥१७८॥
वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां
गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्त्तते
निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥१७६॥
सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृज्यया रक्ष्यते पात्रं कुलं शीलेन रक्ष्यते ॥१८०॥
वरं विन्ध्याटव्यां निवसनमभुक्तस्य मरणं
वरं सर्पाकीर्णे शयनमथ कूपे निपतनम् ।
वरं भ्रान्तावर्त्ते सभयजलमध्ये प्रविशनं
नतु स्वीये पक्षे तु धनमपि देहीति कथनम् ॥१८१॥
भाग्यक्षयेषु क्षीयन्ते नोपभोगेन सम्पदः ।
पूर्वार्जिते हि सुकृते न नश्यन्ति कदाचन ॥१८२॥
विप्राणां भूषणं विद्या पृथिव्या भूषणं नृपः ।
नभसो भूषणं चन्द्रः शीलं सर्वस्य भूषणम् ॥१८३॥
एते ते चन्द्रतुल्याः क्षितिपतितनया भीमसेनार्जुनाद्याः
शूराः सत्यप्रतिज्ञा दिनकरवपुषा केशवेनोपगूढाः ।
ते वै दुष्टग्रहस्थाः कृपणावशगता भैक्षचर्यां प्रयाताः
को वा कस्मिन समर्थो भवति विधिवशाद् भ्राम्यते कर्मरेखा ॥१८४॥
ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे ।
रुद्रो येन कपालपाणिरमरो भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥१८५॥
दाता बलिर्याचनको मुरारिर्दानं महीं विप्रमुखस्य मध्ये ।
दत्त्वा फलं बन्धनमेव लब्धं नमोऽस्तु ते दैव! यथेष्टकारिणे ॥१८६॥
माता यदि भवेल्लक्ष्मीः पिता साक्षाज्जनार्दनः ।
कुबुद्धिप्रतिपत्तिज्ञेत् तदप्यहं विधृतं सदा ॥१८७॥
येन येन यथा यद्यत् पुरा कर्म सुनिश्चितम् ।
स तदेवान्तरा भुङ्क्ते स्वयमाहितमात्मनः ॥१८८॥
आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् ।
गर्भशय्यामुपादाय भुङ्क्ते वै पौर्वदेहिकम् ॥१८९॥
न चान्तरीक्षे न समुद्रमध्ये न पर्वतानां विविधप्रदेशे ।
न मातृमूर्ध्नि प्रसृतस्तथाङ्के त्यक्तुं क्षमः कर्मकृतं नरो हि ॥१९०॥

दुर्गस्त्रिकूटः परिखा समुद्रो रक्षांसि योधाः परमा च वृत्तिः ।
शास्त्रं च वै तूशनसा प्रदिष्टं स रावणः कालवशादिनष्टः ॥१६१॥
यस्मिन् वयसि यत्काले यद्दिवा यच्च वा निशि ।
यन्मुहूर्ते क्षणे वापि तत्तथा न तदन्यथा ॥१६२॥
गच्छन्ति चान्तरीक्षे वा प्रविशन्ति महीतले ।
धारयन्ति दिशः सर्वा नादत्तमुपलभ्यते ॥१६३॥
पुराजीता च या विद्या पुरा वृत्तञ्च यद्धनम् ।
पुरा कृतानि कर्माणि अग्रे धावन्ति धावतः ॥१६४॥
कर्माण्यत्र प्रधानानि अन्यगृहे शुभगृहे ।
वसिष्ठकृतलग्नेऽपि जानकी दुःखभाजनम् ॥१६५॥
स्थूलजङ्घो यदा रामः शब्दगामी च लक्ष्मणः ।
घनकेशी यदा सीता त्रयस्ते दुःखभाजनम् ॥१६६॥
न पित्रकर्मणा पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ।
कर्मजन्यशरीरेषु रोगाः शारीरमानसाः ॥१६७॥
शरा इव पतन्तीह विमुक्ता दृढधन्विनः ।
अतो वै शास्त्रगम्भिरया धिया धीरोऽर्थमीहते ॥१६८॥
बालो युवा च वृद्धश्च यः करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥१६९॥
अनिच्छमानोऽपि नरो विदेशस्थोऽपि मानवः ।
स्वकर्मपोतवातेन नीयते यत्र तत् फलम् ॥२००॥
प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोऽपि तं बाधयितुं न शक्तः ।
अतो न शोचामि न विस्मयो मे ललाटलेखा न पुनः प्रयाति ॥
(यदस्मदीयं नतु तत्परेषाम् ॥२०१॥
सर्पः कूपे गजः स्कन्धे आखुर्बिले च धावति ।
नरः शीघ्रतरादेव कर्मणः कः पलायते ।२०२॥
नाल्पायति हि सहिता दीयमानापि वर्द्धते ।
कूपस्थमिव पानीयं भवत्येव बहूदकम् ॥२०३॥
येऽर्था धर्मेण ते सत्या ये धर्मेण गताः स्त्रियः ।
धर्मार्थी च महान् लोके तत् स्मृत्वा धर्मकारणात् ॥२०४॥
अन्यार्थी यानि दुःखानि करोति कृपणो जनः ।

तान्येव यदि धर्मार्थी न भूयः क्लेशभाजनम् ॥२०४॥
सर्वेषामेव शौचानामन्नशौचं विशिष्यते ।
योऽन्नार्थैरशुचिः शौचान्न मृदा वारिणा शुचिः ॥२०५॥
सत्यं शौचं मनः शौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूते दया शौचं जलशौचञ्च पञ्चमम् ॥२०७॥
यस्य सत्यं च शौचं च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ।
सत्यं हि वचनं यस्य सोऽश्वमेधाद्विशिष्यते ॥२०८॥
मृत्तिकानां सहस्रेण उदकानां शतेन च ।
न शुध्यति दुराचारो भावोपहतचेतनः ॥२०९॥
यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥२१०॥
न प्रहृष्यति सम्माने नावमानेन कुप्यति ।
न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतत् साधोस्तु लक्षणम् ॥२११॥
दरिद्रस्य मनुष्यस्य प्राज्ञस्य मधुरस्य च ।
काले श्रुत्वा हितं वाक्यं न कश्चित्परितुष्यते ॥२१२॥
न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च ।
अलभ्यं लभ्यते मर्त्यैस्तत्र का परिवेदना ॥२१३॥
अयाचितो मया लब्धो मत्प्रेषितः पुनर्गतः ।
यत्रागतस्तत्र गतस्तत्र का परिवेदना ॥२१४॥
एकवृक्षे सदा रात्रौ नानापक्षिसमागमः ।
प्रभातेऽन्यदिशं यान्ति का तत्र परिवेदना ॥२१५॥
एकस्वार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।
यस्त्वेकस्त्वरितो याति का तत्र परिवेदना ॥२१६॥
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि शौनक !
अव्यक्तनिधनान्येव का तत्र परिवेदना ॥२१७॥
नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।
कुशाग्रेण तु संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥२१८॥
लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।
प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥२१९॥
ततः प्राप्नोति पुरुषः किं प्रलापं करिष्यति ।

आचीयमानानि तथा पुष्पाणि च फलानि च ।
स्वकालं नातिवर्तन्ते यथा कर्म पुराकृतम् ॥२२०॥
शीलं कुलं नैव न चैव विद्या
ज्ञानं गुणा नैव न बीजशुद्धिः ।
भाग्यानि पूर्वं तपसार्जितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥२२१॥
तत्र मृत्युर्यत्र हन्ता तत्र श्रीर्यत्र सम्पदः ।
तत्र तत्र स्वयं याति प्रेष्यमाणाः स्वकर्मभिः ॥२२२॥
भूतपूर्वं कृतं कर्म कर्त्तारमनुतिष्ठति ।
यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ॥२२३॥
एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुतिष्ठति ।
सुकृतं भुङ्क्ष्व चात्मीयं मूढः किं परितप्यसे ? ॥२२४॥
यथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुतिष्ठति ।
एवं पूर्वकृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥२२५॥
नीचः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥२२६॥
रागद्वेषादियुक्तानां न सुखं कुत्रचिद् द्विज !
विचार्य खलु पश्यामि तत् सुखं यत्र निर्वृतिः ॥२२७॥
यत्र स्नेहो भयं तत्र स्नेहो दुःखस्य भाजनम् ।
स्नेहमूलानि दुःखानि तस्मिंस्त्यक्ते महत्सुखम् ॥२२८॥
शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ।
जीवितञ्च शरीरञ्च जात्यैव सह जायते ॥२२९॥
सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥२३०॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
सुखं दुःखं मनुष्याणां चक्रवत् परिवर्तते ॥२३१॥
यद् गतं तदतिक्रान्तं यदि स्यात्तच्च दूरतः ।
वर्त्तमानेन वर्तेत न स शोकेन बाध्यते ॥२३२॥

इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥२३३॥
शोकत्राणं भयत्राणं प्रीतिविश्वासभाजनम् ।
केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥२३४॥
सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ।
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥२३५॥
न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे ।
विश्वासस्तादृशः पुंसां यादृक् मित्रे स्वभावजे ॥२३६॥
यदीच्छेत् शाश्वतीं प्रीतिं त्रीणि दोषाणि वर्जयेत् ।
द्यूतमर्थप्रयोगञ्च परोक्षे दारदर्शनम् ॥२३७॥
मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासने वसेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥२३८॥
विपरीतरतिः कामः स्वायत्तेषु न विद्यते ।
यत्रापायो वधो दण्डस्तत्रैव अनुवर्त्तते ॥२३९॥
अपि कल्पानिलस्यैव तुरगस्य महोदधेः ।
शक्यते प्रसरो रोद्धुं न त्वरक्तस्य चेतसः ॥२४०॥
ऋणो नास्ति रहो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता जनः ।
तेन शौनक ! नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥२४१॥
एकं वै सेवते नित्यमन्यं चेतसि रोचते ।
पुरुषायामलाभेन नारी चैव पतिव्रता ॥२४२॥
जननी यानि कुरुते रहस्यं मदनातुरा ।
सुतैस्तानि न चिन्त्यानि शीलविप्रतिपत्तिभिः ॥२४३॥
पराधीना निद्रा परहृदयकृत्यानुशरणं
सदा हेलाहास्यं नियतमपि शोकेन रहितम् ।
पये न्यस्तः कायः विटजनखुरैर्दारितगलो
बहूत्कण्ठाकृत्तर्जगति गणिकायाः बहुमतः ॥२४४॥
अग्निरापः स्त्रियो मूर्खाः सर्पा राजकुलानि च ।

नित्यं परोपसेव्यानि सद्यः प्राणहराणि षट् ॥२४४॥
किं चित्रं यदि शब्दशास्त्रकुशलो विप्रो भवेत्पण्डितः ?
किं चित्रं यदि दण्डनीतिकुशलो राजा भवेद्धार्मिकः ?
किं चित्रं यदि रूपयौवनवती योषिन्न साध्वी भवेत् ?
किं चित्रं यदि निर्धनोऽपि पुरुषः पापं न कुर्यात्क्वचित् ?॥.२४५॥
नात्मच्छिद्रं परे दद्याद् विद्याच्छिद्रं परस्य च ।
गूहेत् कूर्म इवाङ्गानि परभावञ्च लक्षयेत् ॥२४७॥
पातालतलवासिन्य उच्चप्राकारच्छादिताः ।
यदि नो चिकुरोद्भेदः स्त्रियः केनोपलभ्यते ॥२४८॥
समधर्मो हि मर्मज्ञस्तीक्ष्णः स्वजनकण्टकः ।
न तथा बाधते शत्रुः कृतवैरो बहिःस्थितः ॥२४९॥
स पण्डितो यो ह्यनुरञ्जयेद्वै
मिष्टेन वाक्यं विनयेन शिष्टम् ।
अर्थेन नारीं तपसा हि देवान्
सर्वांश्च लोकांश्च सुसंग्रहेण ॥२५०॥
छलेन मित्रं कलुषेण धर्मं परोपतापेन समृद्धिभावम् ।
सुखेन विद्यां पदपेण नारीं वाञ्छन्ति वै ये नच पण्डितास्ते ॥२५१॥
फलार्थी फलिनं वृक्षं यश्छिन्द्याद् दुर्मतिर्नरः ।
निष्फलं तस्य वै कार्यं तन्मूलं दोषमाप्नुयात् ॥२५२॥
सधनो हि तपस्वी च दूरतो वै कृताश्रमः ।
मद्यपा स्त्री सतीत्येवं विप्र ! न श्रद्दधाम्यहम् ॥२५३॥
न विश्वसेदविश्वस्ते मित्रस्यापि न विश्वसेत् ।
कदाचित्कुपितं मित्रं सर्वं गुह्यं प्रकाशयेत् ॥२५४॥
सर्वभूतेषु विश्वासः सर्वभूतेषु सात्त्विकः ।
स्वभावमात्मना गुह्यमेतत्साधोर्हि लक्षणम् ॥२५५॥
यस्मिन् कस्मिन् कृते कार्ये कर्त्तारमनुवर्त्तते ।
सर्वथा वर्त्तमानोऽपि धैर्यबुद्धिं तु कारयेत् ॥२५६॥
वृद्धाः स्त्रियो नवं मद्यं शुष्कं मांसं त्रिमूलकम् ।
रात्रौ दधि दिवा स्वप्नं विद्वान् षट् परिवर्जयेत् ॥२५७॥
विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ।

विषं कुशिक्षिता विद्या अजीर्णे भोजनं विषम् ॥२५८॥
प्रियं दानमकुण्ठस्य नीचस्योच्छासनं प्रियम् ।
प्रियं दानं दरिद्रस्य यूनश्च तरुणी प्रिया ॥२५९॥
अत्यम्बुपानं कठिनाशनञ्च धातुत्रयो वेगविधारणञ्च ।
दिवाशयो जागरणञ्च रात्रौ षड्भिर्नराणां निवसन्ति रोगाः॥२६०॥
बालातपश्चाप्यतिमैथुनञ्च श्मशानधूमः करतापनञ्च ।
रजस्वलावक्त्रनिरीक्षणञ्च सुदीर्घमायुस्त्वपि कर्षयेच ॥२६१॥
शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥२६२॥
सद्यः पक्वघृतं द्राक्षा बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
उष्णोदकं तरुच्छाया सद्यः प्राणकराणि षट् ॥२६३॥
कूपोदकं वटच्छाया नारीणां च पयोधरः ।
शीतकाले भवेदुष्णमुष्णकाले च शीतलम् ॥२६४॥
सद्यो बलकराण्यीणि बालाभ्यङ्गसुभोजनम् ।
सद्यो बलहरास्त्रीणि अध्वा च मैथुनं ज्वरः ॥२६५॥
शुष्कं मांसं पयो नित्यं भार्यामित्रैः सहैव तु ।
न भोक्तव्यं नृपैः सार्द्धं वियोगं कुरुते क्षणात् ॥२६६॥
कुचेलिनं दन्तमलापधारिणं
बह्वाशिनं निष्ठुरवाक्यभाषिणम् ।
सूर्योदये ह्यस्तमयेऽपि शायिनं
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥२६७॥
नित्यं छेदस्तृणानां धरणिविलिखनं पादयोश्चापमार्ष्टि-
र्दन्तानामप्यशौचं मलिनवसनता रूक्षता मूर्द्धजानाम् ।
द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं प्रासहासातिरेकः
स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं निधनमुपनयेत्केशवस्यापि लक्ष्मीम्॥२६८॥
शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्जितौ
वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
अनप्रशायित्वमपर्वमैथुनं
चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति षट् ॥२६९॥
पक्वं तस्य तु पुष्पस्य पायङ्गरस्य विशेषतः ।

शिरसा धार्यमाणस्य अलक्ष्मीः प्रतिहन्यते ॥२७०॥
दीपस्य पश्चिमा छाया छाया शय्यासनस्य च ।
रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति ॥२७१॥
बालातपः प्रेतधूपः स्त्री वृद्धा तरुणी दधि ।
आयुष्कामो न सेवेत तथा सम्मार्जनीरजः ॥२७२॥
गजाश्वरथधान्यानां गवाञ्चैव रजः शुभम् ।
अशुभञ्च विजानीयात् खरोष्ट्राजाविकेषु च ॥२७३॥
गवां रजो धान्यरजः पुत्रस्याङ्गभवं रजः ।
एतद्रजो महाशस्तं महापातकनाशनम् ॥२७४॥
अजारजः खररजो यत्तु सम्मार्जनीरजः ।
एतद्रजो महापाप्मं महाकिल्बिषकारकम् ॥२७५॥
शूर्पवातो नखाग्राम्बु स्नानवस्त्रमृजोदकम् ।
मार्जनीरेणुः केशाम्बु हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥२७६॥
विप्रयोर्विप्रवह्नयोश्च दम्पत्योः स्वामिनोस्तथा ।
अन्तरेण न गन्तव्यं हलस्य वृषभस्य च ॥२७७॥
स्त्रीषु राजाग्निसर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेवने ।
भोगास्वादेषु विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ? ॥२७८॥
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥२७९॥
वैरिणा सह सन्धाय विश्वस्तो यदि तिष्ठति ।
स वृक्षाग्रे प्रसुप्तो हि पतितः प्रतिबुध्यते ॥२८०॥
नात्यन्तं मृदुना भाव्यं नात्यन्तं क्रूरकर्मणा ।
मृदुनैव मृदुं हन्ति दारुणोनैव दारुणम् ॥२८१॥
नात्यन्तं सरलैर्भाव्यं नात्यन्तं मृदुना तथा ।
सरलास्तत्र छिद्यन्ते कुब्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥२८२॥
नमन्ति फलिनो वृक्षा नमन्ति गुणिनो जनाः ।
शुष्कवृक्षाश्च मूर्खाश्च भिद्यन्ते न नमन्ति च ॥२८३॥
अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति यान्ति च ।
मार्जार इव लुम्पेत तथा प्रार्थयते नरः ॥२८४॥
पूर्वं पश्चाच्चरन्त्यार्यं सदैव बहुसम्पदः ।

विपरीतमनार्यं च यदेच्छसि तथा चर ॥२८५॥
षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णश्च धार्यते ।
द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्येको न बुध्यते ॥२८६॥
तया गवा किं क्रियते या न दोग्ध्री न गर्भिणी ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ॥२८७॥
एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन धीमता ।
कुलं पुरुषसिंहेन चन्द्रेण गगनं यथा ॥२८८॥
एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
वनं सुवासितं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥२८९॥
एको हि गुणवान् पुत्रो निर्गुणेन शतेन किम् ?
चन्द्रो हन्ति तमांस्येको न च ज्योतिः सहस्रशः ॥२९०॥
लालयेत्पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥२९१॥
जायमानो हरेद् दारान् वर्धमानो हरेद्धनम् ।
म्रियमाणो हरेत्प्राणान् नास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥२९२॥
केचिन्मृगमुखा व्याघ्राः केचिद् व्याघ्रमुखा मृगाः ।
तत्स्वरूपपरिज्ञाने ह्यविश्वासः पदे पदे ॥२९३॥
एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥२९४॥
एतदेवानुमन्येत भोगा हि क्षणभङ्गिनः ।
स्निग्धेषु च विदग्धस्य मतयो वै ह्यनाकुलाः ॥२९५॥
ज्येष्ठः पितृसमो भ्राता मृते पितरि शौनक !
सर्वेषां स पिता हि स्यात्सर्वेषामनुपालकः ॥२९६॥
कनिष्ठेषु च सर्वेषु समत्वेनानुवर्तते ।
समोपभोगजीवेषु यथैव तनयेषु च ॥२९७॥
बहूनामप्यसाराणां समुदायो हि दारुणः ।
तृणैरावेष्टिता रज्जुस्तया नागोऽपि बध्यते ॥२९८॥
अपहृत्य परस्वं हि यस्तु दानं प्रयच्छति ।
स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्फलम् ॥२९९॥
देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥३००॥
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥३०१॥
नाश्नन्ति पितरो देवाः क्षुद्रस्य वृषलीपतेः ।
भार्याजितस्य नाश्नन्ति यस्याश्नोपपतिर्गृहे ॥३०२॥
अकृतज्ञमनार्यञ्च दीर्घरोषमनार्जवम् ।
चतुरो विद्धि चाण्डालान् ज्ञात्वा ज्ञायेत पञ्चमः॥३०३॥
नोपेक्षितव्यो दुर्बुद्धिः शत्रुरल्पोऽप्यवज्ञया ।
बर्हिरल्पोप्यसंमार्ज्यः कुरुते भस्मसाज्जगत् ॥३०४॥
नवे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः ।
धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ? ॥३०५॥
पन्थान इव विप्रेन्द्र ! सर्वसाधारणाः श्रियः ।
मदीया इति मत्वा वै नहि हर्षयुतो भव ॥३०६॥
चित्तायत्तं धातुसाम्यं शरीरं
चित्ते नष्टे धातवो यान्ति नाशम् ।
तस्माच्चित्तं सर्वदा रक्षणीयं
स्वस्थे चित्ते धातवः सम्भवन्ति॥३०७॥

इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

सूत उवाच—

कुभार्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुपुत्रकम् ।
कुकन्याञ्च कुदेशञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥३०८॥
धर्मः प्रव्रजितस्तपः प्रचलितं सत्यञ्च दूरङ्गतं
पृथ्वी धन्यफला जनाः कपटिनो लौल्ये स्थिता ब्राह्मणाः ।
मर्त्याः स्त्रीवशगाः स्त्रियश्च चपला नीचा जना उन्नता
हा कष्टंखलु जीवितं कलियुगे धन्या जना ये मृताः ॥३०९॥

धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ।
परचित्तगतान् दारान् पुत्रं कुव्यसने स्थितम् ॥३१०॥
कुपुत्रे निर्वृतिर्नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः ?
कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुराज्ये नास्ति जीवितम् ॥३११॥
परान्नञ्च परस्वञ्च परशय्याः परस्त्रियः ।
परवेश्मनि वासञ्च शक्रादपि श्रियं हरेत् ॥३१२॥
आलापाद् गात्रसंस्पर्शात्संसर्गात्सहभोजनात् ।
आसनाच्छयनाद् यानात्पापं संक्रमते नृणाम् ॥३१३॥
स्त्रियो नश्यन्ति रूपेण तपः क्रोधेन नश्यति ।
गावो दूरप्रचारेण शूद्रान्नेन द्विजोत्तमः ॥३१४॥
आसनादेकशय्याया भोजनात्पङ्क्तिसङ्करात् ।
ततः सङ्क्रमते पापं घटाद् घट इवोदकम् । ३१५॥
लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः ।
तस्माच्छिष्यं च पुत्रं च ताडयेन्नतु लालयेत् ॥३१६॥
अश्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।
असम्भोगश्च नारीणां वस्त्राणामातपो जरा ॥३१७॥
अधमाः कलिमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥३१८॥
मानो हि मूलमर्थस्य माने सति धनेन किम् ?
प्रभ्रष्टमानदर्पस्य किं धनेन किमायुषा ? ॥३१९॥
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥३२०॥
वनेऽपि सिंहा न नमन्ति कर्षं
बुभुक्षिता नांशनिरीक्षणञ्च ।
धनैर्विहीनाः सुकुलेषु जाता
न नीचकर्माणि समारभन्ति ॥३२१॥
नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने ।
नित्यमूर्जितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥३२२॥
वणिक् प्रमादी मृतकश्च मानी
भिक्षुर्विलासी क्षपणश्च कामी ।

वराङ्गना चाप्रियवादिनी च
न ते च कर्माणि समारभन्ति ॥३२३॥
दाता दरिद्रः कृपणोऽर्थयुक्तः पुत्रोऽविधेयः कुजनस्य सेवा ।
परापकारेषु नरस्य मृत्युः प्रजायते दुश्चरितानि पञ्च ॥३२४॥
कान्तावियोगः स्वजनापमानम् ऋणस्य शेषः कुजनस्य सेवा ।
दारिद्र्यभावाद्विमुखं च मित्रं विनाग्निना पञ्च दहन्ति तीव्रम् ॥३२५॥
चिन्तासहस्रेषु च तेषु मध्ये चिन्ताश्चतस्रोऽप्यसिधारतुल्याः ।
नीचावमानं क्षुधितं कलत्रं भार्या विरक्ता सहजोपरोधः ॥३२६॥
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या अरोगिता सज्जनसङ्गतिश्च ।
इष्टा च भार्या वशवर्त्तिनी च दुःखस्य मूलोद्धरणानि पञ्च ॥३२७॥
कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्गा मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च ।
एकः प्रमादी स कथं न हन्यो यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥३२८॥
अधीरः कर्कशः स्तब्धः कुचेलः स्वयमागतः ।
पञ्च विप्रा न पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा यदि ॥३२९॥
आयुः कर्म चरित्रञ्च विद्या निधनमेव च ।
पञ्चैतानि हि पच्यन्ते जायमानस्य देहिनः ॥३३०॥
पर्वतारोहणे तोये गोकुले दुष्टनिग्रहे ।
पतितस्य समुत्थाने शस्ता ह्येते गुणाः स्मृताः ॥३३१॥
अभ्रच्छाया खले प्रीतिः परनारीषु सङ्गतिः ।
पञ्चैते ह्यस्थिरा भावा यौवनानि धनानि च ॥३३२॥
अस्थिरं जीवितं लोके अस्थिरं धनयौवनम् ।
अस्थिरं पुत्रदाराद्यं धर्मः कीर्त्तिर्यशः स्थिरम् ॥३३३॥
शतं जीवितमत्यल्पं रात्रिस्तस्यार्द्धहारिणी ।
व्याधिशोकजरायासैरर्द्धं तदपि निष्फलम् ॥३३४॥
आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्द्धं हृतं
तस्यार्द्धं स्थितकिञ्चिदर्द्धमधिकं बालस्य काले हृतम् ।
किञ्चिद्बन्धुवियोगदुःखमरणैर्भूपालसेवागतं
शेषं वारितरङ्गगर्भचपलं मानेन किं मानिनाम् ?॥३३५॥
अहोरात्रमयो लोके जरारूपेण सञ्चरेत् ।
हरत्युपैति भूतानि पवनं पन्नगो यथा ॥३३६॥

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतो न चेत् ।
सर्वसत्त्वहितार्थाय पशोरिव विचेष्टितम् ॥३३७॥
अहितहितविचारशून्यबुद्धेः
श्रुतिसमये बहुभिर्वितर्कितस्य ।
उदरभरणमात्रतुष्टबुद्धेः
पुरुषपशोश्च पशोश्च को विशेषः ॥३३८॥
शौर्ये तपसि दाने च यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुद्धार एव सः ॥३३९॥
यज्जीवितं क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-
र्विज्ञानविक्रमयशोभिरभममानैः ।
तन्नाम जीवितमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिञ्च भुङ्क्ते ॥३४०॥
किं जीवितेन धनमानविवर्जितेन
मित्रेण किं नु भवतीति सशङ्कितेन ।
सिंहव्रतञ्चरत गच्छत मा विषादं
काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिञ्च भुङ्क्ते ॥३४१॥
यो नात्मनीह न गुरौ नच भृत्यवर्गे
दीने दयां न कुरुते नच मित्रकार्ये ।
किं तस्य जीवितफलेन मनुष्यलोके
काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिञ्च भुङ्क्ते ॥३४२॥
यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥३४३॥
स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तिता ।
ये पराधीनकर्माणो जीवन्तोऽपि च ते मृताः ॥३४४॥
स्वपूरा वै कापुरुषाः स्वपूरो मूषकाञ्जलिः ।
असन्तुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥३४५॥
अभ्रच्छाया तृणादग्निर्नीचसेवा पथि जलम् ।
वेश्यारागः खले प्रीतिः पञ्चैते बुद्बुदोपमाः ॥३४६॥
वाचा विहितसार्थेन लोको नच सुखायते ।
जीवितं मानमूलं हि माने म्लाने कुतः सुखम् ? ॥३४७॥

अबलस्य बलं राजा बालस्य रुदितं बलम् ।
बलं मूर्खस्य मौनत्वं तस्करस्यानृतं बलम् ॥३४८॥
यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
तथा तथाऽस्य मेधा स्याद्विज्ञानञ्चास्य रोचते ॥३४९॥
यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मतिम् ।
तथा तथा हि सर्वत्र श्लिष्यते लोकसुप्रियः ॥३५०॥
लोभप्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यति त्रिभिः ।
तस्माल्लोभो न कर्त्तव्यः प्रमादो नो न विश्वसेत् ॥३५१॥
तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।
उत्पन्ने तु भये तीव्रे स्यातव्यं वै ह्यभीतवत् ॥३५२॥
ऋणशेषञ्चाग्निशेषं व्याधिशेषं तथैव च ।
पुनः पुनः प्रवर्द्धन्ते तस्माच्छेषं न कारयेत् ॥३५३॥
कृते प्रतिकृतं कुर्याद् हिंसिते प्रतिहिंसितम् ।
न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दोषं समाचरेत् ॥३५४॥
परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमरिं तथा ॥३५५॥
दुर्जनस्य हि सङ्गेन सुजनोऽपि विनश्यति ।
प्रसन्नमपि पानीयं कर्दमैः कलुषीकृतम् ॥३५६॥
सम्यग् भुङ्क्ते जनः सो हि द्विजायार्या हि यस्य वै ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन द्विजः पूज्यः प्रयत्नतः ॥३५७॥
तद् भुज्यते यद् द्विजभुज्यशेषं
स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ।
तत्सौहृदं यत् क्रियते परोक्षे
दम्भैर्विना यः क्रियते स धर्मः ॥३५८॥
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति
नैतत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥३५९॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥३६०॥

तन्मङ्गलं यत्र मनः प्रसन्नं तज्जीवनं यत्र परस्य सेवा।
तदर्जितं यत्स्वजनेन भुक्तं तद्रर्जितं यत्समरे रिपूणाम्॥३६१॥
सा स्त्री या न मदं कुर्यात् स सुखी तृष्णयोज्झितः।
तन्मित्रं यत्र विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः॥३६२॥
तत्र मुक्तादरस्नेहो विलुप्तं यत्र सौहृदम्।
तदेव केवलं श्लाघ्यं यस्यात्मा क्रियते स्तुतौ॥३६३॥
नदीनामग्निहोत्राणां भारतस्य कुलस्य च।
मूलान्वेषो न कर्त्तव्यो मूलादोषेण हीयते।३६४॥
लवणाजलान्ता नद्यः स्त्रीभेदान्तश्च मैथुनम्।
पैशुन्यं जनवार्त्तान्तं वित्तं दुःखकृतान्तकम्॥३६५॥
राज्यश्रीर्ब्रह्मशापान्ता पापान्तं ब्रह्मवर्चसम्।
आचारं घोषवासान्तं कुलस्यान्तं स्त्रियः प्रभोः॥३६६॥
सर्वे क्षयान्ता निलयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम्॥३६७॥
यदीच्छेत् पुनरागन्तुं नातिदूरमनुव्रजेत्।
उदकान्तान्निवर्त्तेत स्निग्धवर्णांश्च पादपान्॥३६८॥
अनायके न वस्तव्यं नवा च बहुनायके।
स्त्रीनायके न वस्तव्यं तथा च बालनायके॥३६९॥
पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने।
पुत्रस्तु स्थाविरे काले न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति॥३७०॥
त्यजेद् वन्ध्यामष्टमेऽब्दे नवमे तु मृतप्रजाम्।
एकादशे स्त्रीजननीं सद्यश्चाप्रियवादिनीम्॥३७१॥
अनर्थित्वान्मनुष्याणां भिया परिजनस्य च।
अर्थादपेतमर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु॥३७२॥
अश्वं श्रान्तं गजं मत्तं गावः प्रथमसूतिकाः।
अनूदके च मण्डूकान् प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत्॥३७३॥
अर्थातुराणां न सुहृन्न बन्धुः कामातुराणां न भयं न लज्जा।
चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा क्षुधातुराणां न बलं न तेजः॥३७४॥
कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेष्यवरस्य च।
परनारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्य च॥३७५॥

सुखं स्वपित्यनृणवान् व्याधिमुक्तश्च यो नरः ।
सावकाशस्तु वै भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न सङ्गतः ॥३७६॥
अम्भसः परिमाणेन उन्नतं कमलं भवेत् ।
स्वस्वामिना बलवता भृत्यो भवति गर्वितः ॥३७७॥
स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रे वरुणभास्करौ ।
स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेशशोषणकारकौ ॥३७८॥
पदे स्थितस्य सुहृदः ते तस्य रिपुतां गताः ।
भानोः पद्मे जले प्रीतिः स्थलोद्वरणशोषणम् ॥३७९॥
स्थानस्थितानि पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदे स्थिताः ।
स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नराः ॥३८०॥
आचारः कुलमाख्याति देशमाख्याति भाषितम् ।
सम्भ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ॥३८१॥
वृथा वृष्टिः समुद्रस्य तृप्तस्य भोजनं वृथा ।
वृथा दानं समृद्धस्य नीचस्य सुकृतं वृथा ॥३८२॥
दूरस्थोऽपि समीपस्थो यो यस्य हृदये स्थितः ।
हृदयादपि निष्क्रान्तः समीपस्थोऽपि दूरतः ॥३८३॥
मुखभङ्गः स्वरो दीनो गात्रस्वेदो महद्भयम् ।
मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचतः ॥३८४॥
कुब्जस्य कीटघातस्य वातान्निष्कासितस्य च ।
शिखरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम् ॥३८५॥
जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वामनतां गतः ।
कोऽन्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थी याति न लाघवम् ॥३८६॥
माता शत्रुः पिता वैरी बाला येन न पाठिताः ।
सभामध्ये न शोभन्ते हंसमध्ये बका यथा ॥३८७॥
विद्या नाम कुरूपरूपमधिकं विद्यातिगुप्तं धनं
विद्या साधुकरी जनप्रियकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनार्त्तिनाशनकरी विद्या परं दैवतं
विद्या राजसु पूजिता हि मनुजो विद्याविहीनः पशुः ॥३८८॥
गृहे चाभ्यन्तरे द्रव्यं लग्नं चैव तु दृश्यते ।
अग्रे हरणीयञ्च विद्या न ह्रियते परैः ॥३८९॥

शौनकाय नीतिसारं विष्णुः सर्वव्रतानि च ।
कथयामास वै पूर्वं तत्र शुश्राव शङ्करः ।
शङ्कराच्च श्रुतो व्यासो व्यासादस्माभिरेव च ॥३६०॥
इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

अथ कालिकापुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम् ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ।

सगर उवाच—

यया नीत्या प्रयोक्तव्यः सुत आत्मा प्रिया तथा ।
तेषां विशेषैः सहितं सदाचारं वदस्व मे ॥ १ ॥

और्व उवाच—

क्रमेण शृणु राजेन्द्र ! यया नीत्या नियोजिताः ।
आत्मा सुतो वा भार्या वा तद्विशेषं शृणुष्व मे ॥ २ ॥
ज्ञानविद्यातपोवृद्धान् वयोवृद्धान्सुदक्षिणान् ।
सेवेत प्रथमं विप्रानसूयापरिवर्जितान् ॥ ३ ॥
तेभ्यश्च शृणुयान्नित्यं वेदशास्त्रविनिश्चयम् ।
यदुचुस्ते च तत्कार्यं प्राज्ञश्चैव नृपश्चरेत् ॥ ४ ॥
पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चाश्वाः शरीरं रथ उच्यते ।
आत्मा रथी करा ज्ञानं सारथिर्मन उच्यते ॥ ५ ॥
अश्वान्त्सुदान्तान्कुर्वीत सारथिश्चात्मनो वशम् ।
कशा दृढा सदा कार्या शरीरस्थिरता तथा ॥ ६ ॥
अदान्तांस्तु समारुह्य सैन्धवान् स्पन्दनो यथा ।
अश्वानामिच्छया गच्छन्नुत्पथं प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥
तत्रावशः सारथिस्तु स्वेच्छया प्रेरयन्हयान् ।
नयेत्परवशं सम्यग्रथितं वीरमप्युत ॥ ८ ॥
तथेन्द्रियाणि नृपतिर्विषयाणां परिग्रहे ।
स्ववश्यानि प्रकुर्वीत मनोज्ञानं दृढं तथा ॥ ९ ॥

ज्ञाने दृढे कषायाञ्च दृढायां नृपसत्तम !
सारथिः स्ववशो दान्तानीशः प्रेरयितुंह यान् ॥१०॥
अतो नृपः स्वेन्द्रियाणि वशे कृत्वा मनस्तथा ।
ज्ञानमार्गमधिष्ठाय प्रकुर्वीतात्मनो हितम् ॥११॥
भोक्तव्यं स्वेच्छया भूयो न कुर्याल्लोभमासवे ।
द्रष्टव्यमिति द्रष्टव्यं न द्रष्टव्यञ्च स्वेच्छया ॥१२॥
श्रोतव्यमिति श्रोतव्यं नाधिकं श्रवणे चरेत् ।
शास्त्रतत्त्वमृते धीरः श्रुतिवश्यो भवेन्नहि ॥१३॥
एवं ज्ञानान्त्वचञ्चापि वशीकृत्येच्छया नृपः ।
स्वेच्छया नोपभुञ्जीत नोद्दामं विषयं व्रजेत् ॥१४॥
एवं यदि भवेद्राजा तदा स स्याज्जितेन्द्रियः ।
जितेन्द्रियत्वे हेतुश्च शास्त्रवृद्धोपसेवनम् ॥१५॥
अवृद्धसेव्यशास्त्रज्ञो नृपः शत्रुवशो भवेत् ।
तस्माच्छास्त्रमधिष्ठाय भवेद्राजा जितेन्द्रियः ॥१६॥
धृतिः प्रागल्भ्यमुत्साहो वाक्पटुत्वं विवेचनम् ।
दक्षत्वं धारयिष्णुत्वं दानं मैत्री कृतज्ञता ।
दृढशासनता सत्यं शौचम्मतिविनिश्चयम् ॥१७॥
पराभिप्रायवेदित्वं चारित्रं धैर्यमापदि ।
क्लेशधारणशक्तिश्च गुरुदेवद्विजार्चनम् ॥१८॥
अनसूया ह्यकोपित्वं गुणानेतान्नृपोऽभ्यसेत् ।
कार्याकार्यविभागज्ञ धर्मार्थे काम एव च ॥१९॥
सततं प्रतिबुद्ध्येत कुर्यादवसरेऽपि तत् ।
साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् ॥२०॥
ज्ञात्वोपायांस्तु तत्काले तदुपायान्प्रयोजयेत् ।
साम्नस्तु विषये भेदो मध्यमः परिकीर्तितः ॥२१॥
दानस्य विषये साम योग्यमेवोपलक्ष्यते ।
दानस्य विषये दण्डो ह्यधमः परिकीर्तितः ॥२२॥
दण्डस्य विषये दानं तदप्यधममुच्यते ।
साम्नस्तु गोचरे दण्डो ह्यधमादधमः स्मृतः ॥२३॥
सौजन्यं सततं ज्ञेयं भूभृतो भेददण्डयोः ।

साम्नो दानस्य च तथा सौजन्यं याति गोचरे ॥२४॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च हर्षो मानो मदस्तथा ।
एतानतिशयान्राजा शत्रूनिव विशातयेत् ॥२५॥
सेव्याः काले सुयुक्तौ ते लोभगर्वौ विवर्जयेत् ।
तेज एव नृपाणां तु तीव्रं सूर्यस्य वै यथा ॥२६॥
तत्र गर्वं रोगयुक्तं कायबांस्तं तु संत्यजेत् ।
आखेटकाक्षौ स्त्रीसेवा पानञ्चैवार्थदूषणम् ॥२७॥
वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं सप्तैतानि विवर्जयेत् ।
परस्त्रीषु विरक्तासु सेवामेकान्ततस्त्यजेत् ॥२८॥
सतीषु निजनारीषु युक्तं कुर्यान्निवेशनम् ।
रतीपुत्रफला दारास्तास्तु नैकान्ततस्त्यजेत् ॥२९॥
तयोः सिद्ध्यै स्त्रियः सेव्या वर्जयित्वाऽतिसक्ततम् ।
मृगयां तु प्रमादानां स्थानं नित्यं विवर्जयेत् ॥३०॥
अक्षांस्तथा न कुर्वीत सत्कार्यासक्तिनाशनान् ।
अन्यैः कृतं कदाचित्तु सेवेत नात्मना चरेत् ॥३१॥
अकार्यकरणे बीजं कृत्यानाञ्च विवर्जने ।
अकालमन्त्रभेदे च कलहे सत्कृतिक्षये ॥३२॥
वर्जयेत्सन्ततं पानं शौचमाङ्गल्यनाशनम् ।
अर्थक्षयकरं नित्यं त्यजेच्चैवात्मदूषणम् ॥३३॥
अभिशस्तेषु चौरेषु घातकेष्वाततायिषु ।
सततं पृथिवीपालो दण्डपारुष्यमाचरेत् ॥३४॥
नान्यत्र दण्डपारुष्यं कुर्यान्नृपतिसत्तमः ।
वाक्पारुष्यञ्च सर्वत्र नैव कुर्यात्कदाचन ॥३५॥
रक्षणीयं सदा सत्यं सत्यमेकम्परायणम् ।
क्षमा तेजस्विता चैव प्रस्तावान्नृप आचरेत् ॥३६॥
यानासनाश्रयद्वैधसन्धयो विग्रहस्तथा ।
अभ्यसेत्षडगुणानेतांस्तेषां स्थानञ्च शाश्वतम् ॥३७॥
यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
कोषे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥३८॥
कोषे जनपदे दण्डे चैकैकत्र श्रयं श्रयम् ।

प्रस्तावाद्विनियुञ्जीत रक्षेन्नैकान्ततस्त्विमान् ॥३९॥
मित्रे शत्रावुदासीने प्रभावं त्रिष्वपीरयेत् ।
उत्साहो विजिगीषायां धर्मकृत्येऽष्टवर्गके ॥४०॥
शरीरयात्रानिर्वाहे क्रियेत सततं नृपैः ।
मन्त्रनिश्चयसम्भूतां बुद्धिं सर्वत्र योजयेत् ॥४१॥
अमात्ये शात्रवे राज्ये पुत्रेष्वन्तःपुरेषु च ।
कृषिं दुर्गञ्च वाणिज्यं स्वङ्गानां करसाधनम् ॥४२॥
आदानं सैन्यकरयोर्बन्धनं गजवाजिनोः ।
शून्ये सद्मसुखानां च योजनं सततं जनैः ॥४३॥
त्रयाणां सारसेतूनां बन्धनञ्चेति चाष्टमम् ।
एतदष्टसु वर्गेषु चारान्सम्यक् प्रयोजयेत् ॥४४॥
कार्याकार्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम् ।
अष्टौ चारान्नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः ॥४५॥
दशशून्येषु युञ्जीत क्रमतः शृणु तानि मे ।
स्वामिसचिवराष्ट्राणि मित्रं कोशो बलं तथा ॥४६॥
दुर्गं तु सप्तमं ज्ञेयं राज्याङ्गं गुरुभाषितम् ।
दुर्गयुक्तं चाष्टवर्गं चारान्नात्मनि योजयेत् ॥४७॥
तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि च ।
शुद्धान्तेषु च पुत्रेषु सयूथादौ महानसे ॥४८॥
शत्रूदासीनयोश्चापि बलाबलविनिश्चये ।
अष्टादशसु चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत् ॥४९॥
न यत्प्रकाशं जानीयात्तत्तच्चारैर्निरूपयेत् ।
निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं छिद्रतश्चरेत् ॥५०॥
यथानियोगमेतेषां यो यो यत्रान्यथा चरेत् ।
ज्ञात्वा तत्र नृपश्चारैर्दण्डयेद्वा वियोजयेत् ॥५१॥
चारांस्तु मन्त्रिणा सार्द्धं रहस्ये संस्थितो नृपः ।
प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत् ॥५२॥
स्वपुत्रे चाथ शुद्धान्ते ये तु चारा महानसे ।
नियुक्तास्तान्मध्यरात्रे पृच्छेत्स्वेऽपि च मन्त्रिणि ॥५३॥
एतांश्चारान् स्वयं पश्येन्नृपतिर्मन्त्रिणा विना ।

अन्यांस्तु मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत्फलम् ॥५४॥
नैकवेशधरश्चारो नैको नोत्साहवर्जितः ।
संस्तुतो नहि सर्वत्र नातिदीर्घो न वामनः ॥५५॥
सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान् ।
न वित्तविभवैर्हीनो न भार्यापुत्रवर्जितः ॥५६॥
कार्यश्चारो नृपतिना तत्त्वगुह्यविनिर्णये ।
अनेकवेशग्रहणात्तमं भार्यासुतैर्युतम् ॥५७॥
बहुदेशवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम् ।
दृढभक्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाध्वसम् ॥५८॥
अभितिष्ठेत्स्वयं राजा कृषिमात्मसमैस्तथा ।
वणिक्पथे तु दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत् ॥५९॥
अन्तःपुरे पितुस्तुल्यान् धीरान् वृद्धान्नियोजयेत् ।
षण्ढान षण्ढांस्तथा वृद्धान् स्त्रियो वा बुद्धितत्पराः॥६०॥
शुद्धान्ते द्वारि युञ्जीयात् स्त्रियो वृद्धा मनीषिणीः ।
नैकः स्वपेत्कदाचित्तु नैको भुञ्जीत पार्थिवः ॥६१॥
नैकाकिनीं तु महिषीं व्रजेन्मैत्राय नैकतः ।
अमात्यानुपधाशुद्धान्भार्याः पुत्रांस्तथैव च ॥६२॥
प्रकुर्यात्सततं भूपः सप्रसादं समाचरन् ।
धर्मार्थकाममोक्षेभ्य प्रत्येकं परिशोधनैः ॥६३॥
उपेत्य धीयते यस्मादुपधा सा प्रकीर्तिता ।
अर्थकामोपधाभ्यान्तु भार्यापुत्रांश्च शोधयेत् ॥६४॥
धर्मोपधाभिर्विप्रांस्तु सर्वाभिः सचिवान्पुनः ।
एभिर्यज्ञैस्तथा दानैर्विहैव नृपतिर्भवेत् ॥६५॥
तस्माज्ज्ञात्वांस्तु राज्यार्थी धर्ममेवं समाचरेत् ।
अनेनैवाभिचारेण यज्ञैर्वा पार्थिवो ह्ययम् ॥६६॥
प्राणांस्त्यजति राजा त्वं भविष्यसि न संशयः ।
इति धर्मो नृपस्यैव अश्वमेधादिकश्च यः ॥६७॥
स्वयं न कुरुते भूपस्तस्मात्त्वं कुरु सत्तम !
एवं मन्त्रैर्मन्त्रयित्वा नृपः कार्यान्तिकाद् द्विजात् ॥६८॥
तैरज्ञातान् स्वयं ज्ञात्वा गृह्णीयात्तस्य तैर्मनः ।

यदि राज्याभिलाषेण सचिवो धर्ममाचरेत् ॥६६॥
नृपतौ वाऽधिकं कुर्याद्धर्मं तं हीनतां नयेत् ।
आभिचारिकमत्यर्थं कुर्वाणं तु विघातयेत् ॥७०॥
प्रवासयेद् ब्राह्मणं तु पार्थिवश्चाभिचारिकम् ।
एषा धर्मोपधा ज्ञेया तैरमात्यान्तस्तु ताडयेत् ॥७१॥
एतादृशीं तथैवान्यामुपधां धर्मतश्चरेत् ।
कोपाध्यक्षान्तथामात्यान्समामन्त्र्य राजामात्यान्प्रतारयेत् ॥७२॥
पुत्रानन्यान्प्रति तथा मन्त्रसंवरणात्तमान् ।
अयं हि प्रचुरः कोपो मदायत्तो नरोत्तम ! ॥७३॥
आनये तव सम्मत्या तद्यदि त्वम्प्रतीच्छसि ।
तवार्थलग्नादस्माकञ्जीवनं च भविष्यति ॥७४॥
त्वच्छापि प्रचुरैः कोषैः किं किं वा न करिष्यसि ।
एवमन्यैः कोपगतैरुपायैर्नृपसत्तमः ॥७५॥
पुत्रामात्यादिकान्सर्वान्सततं परिशोधयेत् ।
कोपदोषकरान हन्यात्कर्तुमिच्छून्निवासयेत् ॥७६॥
द्वैधचित्तान्विमन्येत कुर्याद्वै कोषरक्षणम् ।
दासीश्च शिल्पिनीर्वृद्धा मेधा धृतिमतीः स्त्रियः ।७७॥
अन्तर्बहिश्च या यान्ति विदिताः सचिवादिभिः ।
ता राजा रहसि स्थित्वा भार्यादिभिरलक्षितः ॥७८॥
अभिमन्त्र्याथ सम्मन्त्र्य प्रेषयेत्सचिवान्प्रति ।
ता गत्वा हृदयं बुद्ध्वा स्त्रियो विज्ञानतत्पराः ॥७९॥
महिषी प्रमुखा राज्ञस्त्वां वै कामयते शुभा ।
तत्राहं योजयिष्यामि यदि ते विद्यते स्पृहा ॥८०॥
सचिवस्त्वां कामयते त्वद्योग्यो वरवर्णिनि !
तं सङ्गमयितुं शक्ता यदि श्रद्धा तवास्त्यहम् ॥८१॥
इत्यनेन प्रकारेण नानोपायैस्तथोत्तरैः ।
भार्याः पुत्रदुहित्रीश्च स्नुषाश्च प्रस्नुषास्तथा ॥८२॥
शोधयेत्सचिवान्पुत्रान्पौत्रादीन् सेवकांस्तथा ।
कामोपधाविशुद्धांस्तु घातयेदविचारयन् ।
स्त्रियस्तु बोध्या दण्डेन ब्राह्मणांस्तु प्रवासयेत् ॥८३॥

मोक्षमार्गावसक्तं तु हिंसापैशुन्यवर्जितम् ।
क्षमैकसारं नृपतिः सचिवं परिवर्जयेत् ॥८४॥
मोक्षमार्गविपक्षांस्तु दण्ड्यानपि न दण्डयेत् ।
समबुद्धिस्तु सर्वत्र तस्मात् तं परिवर्जयेत् ॥८५॥
इति सूत्रश्लोषधानामुपधा बहुधा पुनः ।
विवेचिता चोशनसा तच्छास्त्रं तत्र बोधयेत् ॥८६॥
विग्रहे सततं राज्ञा परैर्न सम्यगाचरेत् ।
भूवित्तमित्रलाभेषु निश्चितेष्वेव विग्रहाः ॥८७॥
सप्राङ्गेषु प्रसादश्च सदा कार्यो नृपोत्तमैः ।
कोपस्य सञ्चयं रक्षां सततं सम्यगाचरेत् ॥८८॥
मन्त्रिणस्तु नृपः कुर्याद् विप्रान् विद्याविशारदान् ।
विनयज्ञान् कुलीनांश्च धर्मार्थकुशलान् ऋजून् ॥८९॥
मन्त्रयेत्तैः समं ज्ञानं नात्यर्थं बहुभिश्चरेत् ।
एकैकेनैव कर्तव्यो मन्त्रस्य च विनिश्चयः ॥९०॥
व्यस्तैः समस्तैश्चान्यस्य व्यपदेशैः समन्ततः ।
सुसंवृतं मन्त्रगृहं स्थलं वाऽथ मन्त्रयेत् ॥९१॥
अरण्ये निःशलाके वा न यामिन्यां कदाचन ।
शिशून्छास्त्रामृगान्पण्डाञ्छुकान्वैसारिकांस्तथा ॥९२॥
वर्जयेन्मन्त्रगेहे तु मनुष्यान्विकृतांस्तथा ।
दूषणं मन्त्रभेदेषु नृपाणां यत्तु जायते ।
न तच्छक्यं समाधातुं दत्तैर्नृपशतैरपि ॥९३॥
दण्ड्यांस्तु दण्डयेद्दण्डैरदण्ड्यान्दण्डयेन्नहि ।
अदण्डयन्नृपो दण्ड्यान्न दण्ड्यांश्चापि दण्डयन् ॥९४॥
नृपतिर्वाच्यतामाप्य चौरकिल्बिषमाप्नुयात् ।
दुर्गे तु समतां कुर्यात्प्राकाराट्टालतोरणैः ॥९५॥
भूषिताभ्रंगराद्राज्ञा दूरे दुर्गाश्रयं चरेत् ।
दुर्गं बलं नृपाणां तु नित्यं दुर्गं प्रशस्यते ॥९६॥
शतमेको योधयति दुर्गस्थो यो धनुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं प्रशस्यते ॥९७॥
जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ।

अरण्यबलदुर्गं च शैलजं परिखोद्भवम् ॥९८॥
दुर्गं कार्यं नृपतिना यथादुर्गं स्वदेशतः ।
दुर्गं कुर्वन्पुरं कुर्यात्त्रिकोणं धनुराकृति ॥९९॥
वर्तुलं च चतुष्कोणं नान्यथा नगरं चरेत् ।
मृत्तिकाकृतिदुर्गं तु सततं कुलनाशनम् ॥१००॥
यथा राक्षसराजस्य लङ्का दुर्गान्विता पुरा ।
बलेः पुरं शोणिताख्यं तेजोदुर्गैः प्रतिष्ठितम् ॥१०१॥
तद् यस्माद् व्यञ्जनाकारं मनोभ्रष्टः शिवाबलिः ।
सौभाग्यं सा तु राज्यस्य नगरं पञ्चकोणकम् ॥१०२॥
दिवि यद्वर्तते राज्यं तच्च भ्रष्टं भविष्यति ।
यवायोध्याह्वयम्भूप पुरमिक्ष्वाकुभूभृताम् ॥१०३॥
धनुराकृति तच्चापि ततोभूद्विजयप्रदम् ।
दुर्गभूमौ जयेद् दुर्गान्दिक्पालांश्चैव द्वारतः ॥१०४॥
पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् ।
अतो दुर्गं नृपः कुर्यात्सततं जयवृद्धये ॥१०५॥
न ब्राह्मणान्त्सदा राजा केनाप्यवमनीकृतान् ।
अवमान्य नृपो विप्रान् प्रेत्येह दुःखभाग्भवेत् ॥१०६॥
न विरोधस्तु तैः कार्यः स्वानि तेषां नचाददेत् ।
कृत्यकालेषु सततं तानेव परिपूजयेत् ॥१०७॥
नैषां निन्दां प्रकुर्वीत नाभ्यसूयां तथा चरेत् ।
एवं नृपो महाबुद्धिस्तत्तन्मण्डलसंयुतः ॥१०८॥
अप्रमादी चारचक्षुर्गुणवान्त्सुप्रियंवदः ।
प्रेत्येह महतीं सिद्धिं प्राप्नोति सुखभोगवान् ॥१०९॥
यैर्गुणैर्योजितश्चात्मा तैः पुत्रानपि योजयेत् ।
नृपस्य च स्वतन्त्रत्वं सततं स्वं विनाशयेत् ॥११०॥
स्वतन्त्रो भूपतनयो विकारं याति निश्चितम् ।
निर्विकाराय सततं वृद्धांश्च परियोजयेत् ॥१११॥
भोजने शयने याने पुरुषाणाञ्च वीक्षणे ।
नियोजयेत्सदा दारान्भूपः कामविचेष्टने ॥११२॥
अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः सततं पार्थिवेन तु ।

ताः स्वतन्त्राः स्त्रियो नित्यं ह्यनये सम्भवन्ति हि ॥११३॥
तस्मात्कुमारं महिषीमुपधाभिर्मनोहरैः ।
शोधयित्वा नियुञ्जीत यौवराज्यावरोधयोः ॥११४॥
अन्तःपुरप्रवेशे तु स्वतन्त्रत्वं निषेधयेत् ।
भूपपुत्रस्य भार्याया बहिःसारे तथैव च ॥११५॥
अयं विशेषः संक्षेपान्नृपधर्मो मयोदितः ।
पुत्राणां गुणविन्यासे भार्याणामपि भूपते ॥११६॥
उशना राजनीतीनां तन्त्राण्यि तु बृहस्पतिः ।
चकारान्यान्विशेषांस्तु तयोस्तन्त्रेषु बोधयेत् ॥११७॥

इति श्रीकालिकापुराणे सप्तशीतितमोऽध्यायः ।

विष्णुधर्मोत्तरपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्

द्वितीयखण्डे द्वितीयोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

सुखासीनो नरश्रेष्ठः पुष्करस्य निवेशने ।
पप्रच्छ पुष्करं रामो धर्मनित्यो जितेन्द्रियः ॥ १ ॥

राम उवाच—

राष्ट्रस्य किं कृत्यतमं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
आदावेव महाभाग ! यादोगण्यानृपात्मज ! ॥ २ ॥

पुष्कर उवाच—

राष्ट्रस्य कृत्यं धर्मज्ञ ! राज्ञ एवाभिषेचनम् ।
अनिन्द्यमबलं राष्ट्रं ह्यन्यतोऽभिभवन्त्युत ॥ ३ ॥
अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मास्था न विद्यते ।
वर्णानामाश्रमाणां च व्यवस्थानं च भार्गव ! ॥ ४ ॥
अराजकेषु राष्ट्रेषु नैव कन्या प्रदीयते ।
विद्यते ममता नैव तथा वित्तेषु कस्यचित् ॥ ५ ॥
मात्स्यो न्यायः प्रवर्तेत विप्लवोपस्तथैव च ।
लोके न कश्चिद्विधेत गुरोर्वचनकारकः ॥ ६ ॥
नाधीयीरंस्त्रयीं विद्यां त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

देवानां यजनं न स्यादनावृष्टिस्ततो भवेत् ॥ ७ ॥
नृलोकसुरलोकौ च स्यातां संशयितावुभौ ।
जनमारी भवेद् घोरा यदि राजा न पालयेत् ॥ ८ ॥
प्रजानां रक्षणार्थाय विष्णुतेजोपबृंहितः ।
मानुष्ये जायते राजा देवसत्त्वबपुर्धरः ॥ ९ ॥
यस्मिन्प्रसन्ने देवस्य प्रसादस्तूपजायते ।
यस्मिन्क्रुद्धे जनस्यास्य क्रोधः समुपजायते ॥१०॥
महद्भिः पुण्यसम्भारैः पार्थिवो राम ! जायते ।
यस्यैकस्य जगत्सर्वं वचने राम ! तिष्ठति ॥११॥
चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं तेषु देशेषु जायते ।
येषु देशेषु राजेन्द्र ! राजा भवति धार्मिकः ॥१२॥
मारकं न च दुर्भिक्षं नाग्निचौरभयं तथा ।
नच व्यालभयं तेषां येषां धर्मपरो नृपः ॥१३॥
आदौ विन्देत नृपतिं ततो भार्यां ततो धनम् ।
कुराजनि जनस्यास्य कुतो भार्या कुतो धनम् ॥१४॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन राष्ट्रमुख्यो नरेश्वरः ।
परीक्ष्य पूर्वैः कर्तव्यो धार्मिकः सत्यसङ्गरः ॥१५॥
येषां हि राजा भुवि धर्मनित्यस्तेषां न लोके भयमस्ति किञ्चित् ।
तस्मात्प्रयत्नेन नरेन्द्र ! कार्यो राष्ट्रप्रधानैर्नृपतिर्विनीतः॥१६॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति पुष्करवाक्ये राजप्रशंसा नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे तृतीयोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

सर्वलक्षणलक्ष्यो विनीतः प्रियदर्शनः ।
अदीर्घसूत्री धर्मात्मा जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥१७॥
स्थूललक्षो महोत्साहः स्मितपूर्वाभिभाषकः ।
सुरूपः कुलसम्पन्नः क्षिप्रकारी महाबलः ॥१८॥
ब्रह्मण्यश्चाविसंवादी दृढभक्तिः प्रियंवदः ।

अलोलुपस्संयतवाग्गंभीरः प्रियदर्शनः ॥१९॥
नातिदण्डो न निर्दण्डः चारचक्षुरनिङ्गगः ।
व्यवहारे समः प्राप्ते पुत्रस्य रिपुणा सह ॥२०॥
रथे गजेऽश्वे धनुषि व्यायामे च कृतश्रमः ।
उपवासतपःशीलो यज्वयाजी गुरुप्रियः ॥२१॥
मन्त्री सांवत्सराधीनः समरेष्वनिवर्तकः ।
कालज्ञश्च कृतज्ञश्च नृविशेषज्ञ एव च ॥२२॥
पूज्यं पूजयिता नित्यं दण्ड्यं दण्डयिता तथा ।
षाड्गुण्यस्य प्रयोक्ता च शक्त्युपेतस्तथैव च ॥२३॥
उक्तैरनुक्तैस्तु गुणैरनेकैरलङ्कृतो भूमिपतिश्च कार्यः ।
सम्भूय राष्ट्रप्रवरैर्यथावद्राष्ट्रस्य रक्षार्थमदीनसत्त्वः ॥२४॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति पुष्करवाक्ये राजलक्षणं नाम तृतीयोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे चतुर्थोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

एवं गुणगणाकीर्णं वरयेयुर्नराधिपम् ।
सम्भूय राष्ट्रप्रवराः क्षत्रियं तु कुलोद्गतम् ॥२५॥
वृतश्च तैर्व्रतं राजा गृह्णीयाद्विजितेन्द्रियः ।
पालयिष्यामि वः सर्वान्धर्मस्थान्नात्र संशयः ॥२६॥
व्रतं गृहीत्वा राज्यार्थी वृणुयाद् ब्राह्मणोत्तमम् ।
सांवत्सरं सुखायास्य सर्वस्य जगतो नृपः ॥२७॥
सर्वलक्षणलक्षण्यं विनीतं प्रियदर्शनम् ।
सुरूपं वेषसम्पन्नं नित्यमूर्जितदर्शनम् ॥२८॥
अदीनवादिनं धीरं धर्मनित्यं जितेन्द्रियम् ।
अव्यङ्गं नाधिकाङ्गं च वेदवेदाङ्गपारगम् ॥२९॥
चतुःषष्टयङ्गतत्त्वज्ञमूहापोहविशारदम् ।
भूतभव्यभविष्यज्ञं गणितज्ञं विशेषतः ॥३०॥
क्वचन्द्रा शर्वरी यद्वन्मुकुटं च द्युतोपलम् ।

गणितेन तथा हीनं ज्योतिषं नृपसत्तम ! ॥३१॥
आस्तिकं श्रद्दधानं च अनुकूलं महीपतेः ।
सांवत्सरं नृपो गत्वा वरयेत्प्रयतः शुचिः ॥३२॥
येनाभिषिक्तो नृपतिर्विनष्टस्तु नराधिप !
सांवत्सरं न तं विद्वान् वरयेन्नृपसत्तम ॥३३॥
न हीनाङ्गं न वाचालं न च निष्प्रतिभं नृपः ।
कुवेषमलिनं मुण्डं नास्तिकं पापनिश्चयम् ॥३४॥
भिन्नवृत्तिं च वरयेद्वरयेत्सद्गुणं सदा ।
वरयित्वा तु वक्तव्याः स्वमेव महीभुजा ॥३५॥
यथैवाग्निमुखा देवास्तथा राजमुखाः प्रजाः ।
यथैवाग्निमुखा मन्त्रा राज्ञां सांवत्सरास्तथा ॥३६॥
त्वं मे माता पिता चैव दैशिकश्च गुरुस्तथा ।
दैवं पुरुषकारश्च ज्ञातव्यौ सततं त्वया ॥३७॥
समधर्मज्ञ ! भद्रं ते राज्यं साधारणं हि नौ ।
समानेयः शुभो देवस्त्वयैव मम सत्तम ! ॥३८॥
पौरुषेयं पदं कार्यं समरं च तथा मया ।
स चेत्तदभिमन्येत पार्थिवस्य महागुणम् ॥३९॥
अथवा गुणदोषेण प्रज्ञया चाशु वो नृणाम् ।
दैवोपघातसमरे विज्ञानं पौरुषस्य च ॥४०॥
वाडवं नव प्राज्ञस्तु तस्यैवानुमते तदा ।
तेनोद्दिष्टौ तु वरयेद्राज्ञा मन्त्रिपुरोहितौ ॥४१॥
तेनोद्दिष्टां च वरयेन्महिषीं नृपसत्तमः ।
ततोऽभिषेकसम्भारांस्तस्य कुर्यात्स दैवविन् ॥४२॥
कुञ्जरं तुरगं कुर्यात्तस्य राज्ञः परीक्षितौ ।
भद्रासनं च छत्रं च बालव्यजनमेव च ॥४३॥
खड्गरत्नं तथा चापं रत्नानि विविधानि च ।
राज्ञो मृतस्य ये त्वासन्सर्वाणि तु नराधिप ! ॥४४॥
ते न कार्या नरेन्द्रस्य तेन दैवविदा तथा ।
कामं संवत्सरं कार्या अलाभेऽन्यस्य भूभुजा ।
गुणाधिकस्य नो कार्या येऽन्यत्राभिहिता मया ॥४५॥

न तत्र नागा. सुभृता न बोधा राज्ञो न माता न पिता न बन्धुः ।
यत्रास्य साध्यं भवतीह विद्वान्सांवत्सरो धर्मविदः प्रमत्तः ॥४६॥
इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति
पुष्करकथासु सांवत्सरिकलक्षणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे पञ्चमोऽध्यायः ।

राम उवाच—

राज्ञः पुरोहितः कार्यस्तथा मन्त्री च कीदृशः ?
महिषी च तथा ज्येष्ठा तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥४७॥

पुष्कर उवाच—

अव्यङ्गं लक्षणोपेतमनुकूलं प्रियंवदम् ।
अथर्ववेदविद्वांसं यजुर्वेदविशारदम् ॥४८॥
द्विवेदं ब्राह्मणं राजा पुरोहितमथर्वणम् ।
पञ्चकल्पविधानज्ञं वरयेत सुदर्शनम् ॥४९॥
पञ्चकल्पविधानज्ञमाचार्यं प्राप्य भूपतिः ।
सर्वोत्पातप्रशान्तात्मा भुनक्ति वसुधां चिरम् ॥५०॥
स च राज्ञस्तथा कुर्यान्नित्यं कर्म सदैव तु ।
नैमित्तिकं तथा काम्यं दैवज्ञवचने रतः ॥५१॥
न त्याज्यस्तु भवेद्राज्ञा दैवज्ञेन पुरोधसा ।
पतितस्तु भवेत्त्याज्यो नात्र कार्या विचारणा ॥५२॥
तथैव पतितौ राम ! न त्याज्यौ तौ महीभुजा ।
तयोस्त्यागेन राजेन्द्र ! राज्यभ्रंशो विनिर्दिशेत् ॥५३॥
दुर्गतिः परलोके च बहुकालमसंशयम् ।
सांवत्सरविरुद्धस्तु त्याज्यो राज्ञा पुरोहितः ॥५४॥
पुरोहितोऽन्यथा राज्ञो यथा माता यथा पिता ।
अनिष्टस्य व्यसनं हन्यादैवोपघातजम् ॥५५॥
ब्राह्मणो निष्कृतिस्तस्य कुत्र शक्या महीभुजा ।
यावन्न राज्ञा विद्वांसौ सांवत्सरपुरोहितौ ॥५६॥
वृत्तिच्छेदे तयो राज्ञः कुलं त्रिपुरुषं व्रजेत् ।

नरकं वर्जयेत्तस्माद् वृत्तिच्छेदं तयोः सदा ॥५७॥
स्थावरेण विभागश्च तयोः कार्यो विशेषतः ।
अनुरूपेण धर्मज्ञ! सांवत्सरपुरोहितौ ॥५८॥
भाव्यं सदा भार्गववंशचन्द्र! पुरोहितस्यात्मसमस्य राज्ञा ।
राज्ञो यथापि स्वजनेन भाव्यो विद्वान्प्रभुः स्यान्नृपतेः पुरोधाः ॥५९॥
इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे
पुरोहितलक्षणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

द्वितीयखण्डे षष्ठोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

सर्वलक्षणलक्षण्यो मन्त्री राज्ञस्तथैव च ।
ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञो विनीतः प्रियदर्शनः ॥ ६० ॥
स्थूललक्षो महोत्साहः स्वामिभक्तः प्रियंवदः ।
बृहस्पत्युशनःप्रोक्तां नीतिं जानाति सर्वतः ॥६१॥
रागद्वेषेण यत्कार्यं न वदन्ति महीक्षितः ।
लोकापवादाद्राजार्थे भयं यस्य न जायते ॥६२॥
क्लेशक्षमस्तथा यश्च विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
गूढमन्त्रश्च दक्षश्च प्राज्ञो भक्तजनप्रियः ॥६३॥
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञ ऊहापोहविशारदः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च नच मानी विमत्सरः ॥६४॥
चारप्रचारकुशलः प्रणिधिप्रणयात्मवान् ।
षाड्गुण्यवेधितत्त्वज्ञ उपायकुशलस्तथा ॥६५॥
वक्ता विधाता कार्याणां नैव कार्यातिपातिता ।
समश्च राजभृत्यानां तथैव च गुणप्रियः ॥६६॥
कालज्ञः समयज्ञश्च कृतज्ञश्च जनप्रियः ।
कृतानामकृतानाञ्च कर्मणां चान्ववेक्षिता ॥६७॥
यथानुरूपमर्हाणां पुरुषाणां नियोजिता ।
राज्ञः परोक्षे कार्याणि सम्पराये भृगूत्तम ॥६८॥
कृत्वा निवेदिता राजन्कर्मणां गुरुलाघवम् ।

शत्रमित्रविभागज्ञो विग्रहास्पदतत्त्ववित् ॥६६॥
स राज्ञः सर्वकार्याणि कुर्याद् भृगुकुलोद्वह !
विदितानि यथा कुर्यान्नाज्ञातानि महीक्षिता ॥७०॥
अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्याणि भार्गव !
अचिरेणापि विद्वेषं स मन्त्री त्वधिगच्छति ॥७१॥
करोति यस्तु कार्याणि विविधानि महीपतेः ।
भेदो नो तस्य भवति कदाचिदपि भूभुजा ॥७२॥
एवंगुणो यस्य भवेच्च मन्त्री वाक्ये च तस्याभिरतस्य राज्ञः ।
राज्यं स्थिरं स्याद्विपुला च लक्ष्मीर्यशश्च दीप्तं भुवनत्रयेऽपि ॥७३॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्र संवादे मन्त्रिलक्षणं नाम षष्ठोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे सप्तमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

राज्ञाग्र्या महिषी कार्या सर्वलक्षणपूजिता ।
विनीता गुरुभक्ता च ईर्ष्याक्रोधविवर्जिता ॥ ७४ ॥
राज्ञः प्रियहितासक्ता चारुवेशा प्रियंवदा ।
भृताभृतजनज्ञा च भृतानामन्ववेक्षिणी ॥ ७५ ॥
अभृतानां जनानां च भृतिकर्मप्रवर्तिनी ।
रागद्वेषवियुक्ता च सपत्नीनां सदैव या ॥ ७६ ॥
भोजनासनपानेन सर्वेषामन्ववेक्षणी ।
सपत्निपुत्रेष्वपि या पुत्रवत्परिवर्तते ॥ ७७ ॥
मन्त्रिसंबन्धरामात्यान्या च पूजयते सदा ।
ब्राह्मण्या च दयायुक्ता सर्वभूतानुकम्पिनी ॥ ७८ ॥
कृताकृतज्ञा राज्ञश्च विदिता मण्डलेष्वपि ।
परराजकलत्रेषु प्रीयमाणा मुदा युता ॥ ७९ ॥
दूतादिप्रेषणकरी राजद्वारेषु सर्वदा ।
तद्द्वारेण नरेन्द्राणां कार्यज्ञा च विशेषतः ॥८०॥
एवं गुणगणोपेता नरेन्द्रेण सहानघा ।

अभिषेक्ष्या भवेद्राज्ये राज्यस्थेन नृपेण वा ॥८१॥
एवं यदा यस्य भवेच्च पत्नी
नरेन्द्रचन्द्रस्य महानुभावा ।
वृद्धिं व्रजेत्तस्य नृपस्य राष्ट्रं
सचारकं नात्र विचारणास्ति ॥८२॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे अभयमहिषीलक्षणं नाम सप्तमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डेऽष्टादशोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

इति सम्भृतसम्भारो राज्ञस्सांवत्सरस्तथा ।
कालेऽभिषेचनं कुर्यात्तं कालं कथयामि ते ॥८३॥
मृते राज्ञि न कालस्य नियमोऽत्र विधीयते ।
तत्रास्य स्नपनं कार्यं विधिवत्तिलसर्षपैः ॥८४॥
घोषयित्वा जयं चास्य सांवत्सरपुरोहितौ ।
अन्यासनोपविष्टस्य दर्शयेतां जनं शनैः ॥८५॥
स सान्त्वयित्वा स्वजनं मुक्त्वा बन्धनगांस्तथा ।
अभयं घोषयित्वा च कालाकाङ्क्षी तथा भवेत् ॥८६॥
नाभिषेक्ष्यो नृपश्चैत्रे नाधिमासे च भार्गव !
न प्रसुप्ते तथा विष्णौ विशेषात्प्रावृषि द्विज ! ॥८७॥
न च भौमदिने ! राम चतुर्थ्यां न तथैव च ।
नवम्यां नाभिषेक्तव्यः चतुर्दश्यां च भार्गव ! ॥८८॥
ध्रुवाणि वैष्णवं शाक्रं हस्तपुष्ये तथैव च ।
नक्षत्राणि प्रशस्यन्ते भूमिपालाभिषेचने ॥८९॥
नागश्चतुष्पदं विष्टिः किंस्तुघ्नः शकुनिस्तथा ।
करणानि न शस्यन्ते व्यतीपातदिनं तथा ॥९०॥
नक्षत्रमुल्काभिहतमुत्पाताभिहतं तथा ।
सौरसूर्यकुजाक्रान्तं परिविष्टञ्च भार्गव ! ॥९१॥
मुहूर्ताश्चोत्तमक्षत्राः सर्वा मानहितप्रदाः ।

कुजहोरा तथा नेष्टा सर्वत्र कुलिकस्तथा ॥९२॥
वृषोऽथ कीटसिंहौ च कुम्भो लग्ने च शस्यते ।
एतेषां जन्मलग्नाभ्यां यः स्यादुपचयस्थितः । ९३॥
तारा द्वितीया षष्ठी च चतुर्थी चाष्टमी च वा ।
नवमी च तथा शस्ता अनुकूलश्च चन्द्रमाः ॥९४॥
सौम्याः केन्द्रगता लग्ना शुभाश्चैव त्रिकोणगोः ।
पापाश्चोपचयस्थाने शस्तो लग्ने दिवाकरः ॥९५।
लग्ने नवांशः क्षितिजस्य वर्ज्यो वर्गस्तथा तस्य महानुभाव !
सूर्यस्य वर्गः सकलः प्रशस्तो राज्ञोऽभिषेके समहो नृपाणाम् ॥९६॥
इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे-
ऽभिषेककालनिर्णयं नामाष्टादशोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे एकविंशतितमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

स्नानं समाचरेद् राज्ञो होमकाले पुरोहितः ।
आदौ च स्वेच्छया स्नातः पुनर्मृद्भिः समाचरेत् ॥९७॥
पर्वताग्रमृदा शक्रमूर्धानं शोधयेन्नृपः ।
वल्मीकामृदा कर्णौ चन्दनैः केशवालकान् ॥९८॥
चन्द्रालयमृदा ग्रीवां हृदयं तु नृपाङ्गिरात् ।
करिदन्तोद्धृतमृदा दक्षिणं तु तथा भुजम् ।
वृषशृङ्गोद्धृतमृदा वामं चैव तदा भुजम् ॥९९॥
सरोमृदा तथा राष्ट्रं चोदरं सङ्गमे मृदा ।
नदीकूलद्वयमृदा पार्श्वे संशोधयेत्तथा ॥१००॥
अश्वस्थानात्तथा जङ्घे राजा संशोधयेद् बुधः ।
रथचक्रोद्धृतमृदा तथैव च करद्वयम् ॥१०१॥
मृत्स्नातः स्नपनीयः स्यात्पञ्चगव्यजलेन तु ।
ततो भद्रासनगतं मुरुवामात्यचतुष्टयम् ॥१०२॥
वर्णप्रधानं भूपालमभिषिञ्चेद्यथाविधि ।
पूर्वतो हेमकुम्भेन घृतपूर्णेन ब्राह्मणः ॥१०३॥

रूप्यकुम्भेन वाम्येन क्षीरपूर्णेन क्षत्रियः ।
दध्ना च ताम्रकुम्भेन वैश्यः पश्चिमतो द्विज ! ॥१०४॥
माहेयेन जलेनोदक् शूद्रामात्योऽभिषेचयेत् ।
ततोऽभिषेकं नृपतेर्बह्वृचप्रवरो द्विजः ॥१०५॥
कुर्वीत मधुना राम ! छन्दोगश्च कुशोदकैः ।
सम्पातवन्तं कलशं तथा नुत्वा पुरोहितः ॥१०६॥
विधाय बहिरच्चां तु सदस्येषु यथाविधि ।
राजसूयाभिषेके तु ये मन्त्राः परिकीर्तिताः ॥१०७॥
तैस्तु दद्यान्महाभाग ! ब्राह्मणानां स्वनेन तु ।
ततो पुरोहितो गच्छेद्वेदिमूलं तदैव तु ॥१०८॥
विभूषितं तु राजानं सर्वतोभद्र आसने ।
शतच्छिद्रेण पात्रेण सौवर्णेन यथाविधि ॥१०९॥
अभिषिञ्चति धर्मज्ञ ! यजुर्वेदविशारदः ।
या ओषधीरौषधीभिः सर्वाभिः सुसमाहितः ॥११०॥
रथे अक्षेति गन्धैश्च आ ब्रह्मन् ब्रह्मणेति च ।
बीजैः पुष्पैस्तथा चैनं राम ! पुष्पवतीति च ॥१११॥
तेनैव चाभिमन्त्रेण फलैस्तमभिषेचयेत् ।
आशुः शिशान इत्येव सर्वरत्नैश्च भार्गव ! ॥११२॥
ये देवाः पुरस्सदेति कुशाभिः परिमार्जयेत् ।
ऋग्वेदकुतो राज्ञे रोचनाया यथाविधि ॥११३॥
मूर्धानं च तथा कण्ठे गन्धद्वारेति संस्पृशेत् ।
ततो ब्राह्मणमुख्याश्च क्षत्रियाश्च विशस्तथा ॥११४॥
शूद्राश्च वारमुख्याश्च नानातीर्थसमुद्भवैः ।
नादेयैः सारसैः कौपैर्नानाकलशसंस्थितैः ॥११५॥
चतुस्सागरजैर्लाभादलाभाद् द्विजकल्पितैः ।
गङ्गायमुनयोश्चैव निर्झरैश्च तथोद्भिजैः ॥११६॥
छत्रपाणिर्भवेत्कश्चित्केचिच्चामरपाणयः ।
अमात्यमुख्यास्तं कालं केचिद्वैत्रकरास्तथा ॥११७॥
शंखभेरीनिनादेन वन्दीनां निस्वनेन च ।
गीतवाद्यप्रघोषेण द्विजकोलाहलेन च ॥११८॥

राजानमभिषिञ्चेयुस्समेत्य सहिता जनाः ।
सर्वैः स्तुतोऽभिषिक्तश्च सम्मिश्रजलमिश्रितम् ॥११६॥
सर्वौषधियुतं पुण्यं सर्वगन्धयुतं तथा ।
रत्नबीजसमायुक्तं फलबीजयुतं तथा ॥१२०॥
ऊर्जितं सितसूत्रेण वेष्टितग्रीवमेव च ।
श्वेतवस्त्राग्रपत्रैश्च संवीतं सुविभूषितम् ॥१२१॥
क्षीरवृक्षलताच्छत्रं सुदृढं काञ्चनं नवम् ।
आदाय कलशं राज्ञा स्वयं सांवत्सरस्तथा ॥१२२॥
मन्त्रावसाने कलशं दद्याद् भृगुकुलोद्वह !
ततः पश्येन्मुखं राज्ञा दर्पणे चाथ सर्पिषि ॥१२३॥
सोष्णीकः सितवस्त्रश्च मङ्गलालम्भनं ततः ।
कृत्वा सम्पूजयेद्विष्णुं ब्रह्माणं शङ्करं तथा ॥१२४॥
लोकपालान् ग्रहांश्चैव नक्षत्राणि च भार्गव !
ततः स्वपूजां कुर्वीत शयनीयं ततो व्रजेत् ॥१२५॥
व्याघ्रचर्मोत्तरं रम्यं सितवस्त्रोत्तरच्छदम् ।
पुरोधा मधुपर्केण तत्रस्थं तं समर्चयेत् ॥१२६॥
राज्ञा चैवार्चयेत्तत्र सांवत्सरपुरोहितौ ।
मधुपर्केण धर्मज्ञस्ततस्तस्य सदैव हि ॥१२७॥
पट्टबन्धं प्रकुर्वीत मुकुटस्य च बन्धनम् ।
ततः स बद्धमुकुटः काले पूर्वं मयेरितम् ॥१२८॥
पराभ्यास्तरणोपेते पञ्चचर्मोत्तरच्छदे ।
ध्रुवा द्यौ इति मन्त्रेण चोपवेश्यः पुरोधसा ॥१२९॥
वृकस्य वृषदंशस्य द्वीपिनश्च भृगूत्तम !
तेषामुपरि सिंहस्य व्याघ्रस्य च ततः परम् ॥१३०॥
तत्रोपविष्टस्य ततः प्रतीहारः प्रदर्शयेत् ।
अमात्यांश्च तथा पौराञ्जानपदांश्च वणिग्वरान् ॥१३१॥
ततः प्रकृतयश्चान्या यथावदनुपूर्वशः ।
ततो महत्तरास्तस्मै रङ्गकनकोत्तमैः ॥१३२॥
गोजाविमहदानैश्च सांवत्सरपुरोहितौ ।
पूजयित्वा ततः पश्चात्पूजयेद् ब्राह्मणाग्र्यम् ॥१३३॥

अनेनैव विधानेन येन राजाभिषेचितः ।
ततस्तमात्यान संपूज्य सांवत्सरपुरोधसः ॥१३४॥
ततो ब्राह्मणमुख्यानां पूजनं तु समाचरेत् ।
गोवस्त्रतिलरूप्यान्नफलकाञ्चनगोरसैः ॥१३५॥
मोदकाक्षतपुष्पैश्च महीदानैश्च पार्थिवः ।
मङ्गलालम्भनं कृत्वा गृहीत्वा सशरं धनुः ॥१३६॥
वह्निं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य तथा गुरुम् ।
पृष्ठतो वृषमालभ्य गां सवत्सां च पार्थिवः ॥१३७॥
पूजयित्वा च तुरगं मन्त्रितं चाभिषेचितम् ।
मन्त्रितं दक्षिणे कर्णे स्वयं वेदविदा ततः ॥१३८॥
आरुह्य राजमार्गेण स्वपुरं तु परिभ्रमेत् ।
मुख्यामात्यैश्च सामन्तैः सांवत्सरपुरोहितैः ॥१३९॥
सहितः कुञ्जरास्थैरभिगच्छेच देवताः ।
तासां सम्पूजनं कृत्वा नगरे वा निवेशिताः ॥१४०॥
प्रविशेत गृहं राजा प्रहृष्टनरवाहनः ।
दानमानानि सत्कारैर्गृह्णीयात् प्रकृतीस्ततः ॥१४१॥
सम्पूजितास्तास्तु विसर्जयित्वा गृहे स्वके स्यान्मुदितो महात्मा ।
विधानमेतत्समवाप्य राजा कृत्स्नां स पृथ्वीं वशगां हि कुर्यात् ॥१४२॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे
राज्याभिषेकविधिर्नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥

द्वितीयखण्डे चतुर्विंशोऽध्यायः ।

राम उवाच—

राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किन्नु कृत्यतमं भवेत् ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सर्वं वेत्ति यतो भवान् ॥१४३॥

पुष्कर उवाच—

अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राजीवलोचन !
सहायवरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥१४४॥
यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

पुरुषैरसहायेन किन्नु राज्यं महत्पदम् ॥१४५॥
तस्मात्सहायान्वरयेत्कुलीनान्नृपतिः स्वयम् ।
शूरानुत्तमजातीयान्बलयुक्ताञ्श्रुतान्वितान् ॥१४६॥
रूपसत्त्वगुणौदार्यसंयुक्तान्क्षमया युतान् ।
क्लेशक्षमान्महोत्साहान्धर्मज्ञांश्च प्रियंवदान् ॥१४७॥
हितोपदेशिकान्प्रज्ञान्स्वामिभक्तान्यशोर्थिनः ।
एवंविधान्सहायांस्तु शुभकर्मणि योजयेत् ॥१४८॥
गुणहीनानपि तथा विज्ञाय नृपतिः स्वयम् ।
कर्मस्वेव नियुञ्जीत यथायोग्येषु भार्गव ! ॥१४९॥
कुलीनाः शीलसम्पन्ना धनुर्वेदविशारदाः ।
हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशलाश्शस्त्रचर्याभाषितैः ॥१५०॥
निमित्ते शकुनज्ञाने वित्तवैद्यचिकित्सके ।
पुरुषान्तरविज्ञाने षाड्गुण्येन विनिश्चिताः ॥१५१॥
कृतज्ञाः कर्मणा शूरास्तथा क्लेशसह ऋजुः ।
व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ॥१५२॥
राज्ञां सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथवा ।
प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ॥१५३॥
चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ।
यथोक्तवादी धूर्तः स्याद् देशभाषाविशारदः ॥१५४॥
शाब्दः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभाषितः ।
विज्ञाय देशं कालं वा हितं यत्स्यान्महीक्षितः ॥१५५॥
वक्तापि तस्य यः काले स दूतो नृपतिर्भवेत् ।
प्रांशवो व्यायताः शूरा दृढभक्ता निराकुलाः ॥१५६॥
राज्ञा तु रक्षिणः कार्यास्तदा क्लेशसहा हिताः ।
अहार्याश्चानृशंसाश्च दृढभक्ताश्च पार्थिवे ॥१५७॥
ताम्बूलधारी भवति नारी चाप्यथ तद्गुणा ।
षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ॥१५८॥
सान्धिविग्रहिकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ।
आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ॥१५९॥
कृताकृतज्ञो सृत्यानां ज्ञेयः स्याद्रक्षिता ।

सुरूपस्तरुणः शूरो दृढभक्तः कुलोचितः १६०॥
शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्तितः ।
शूरश्च बहुयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः ॥१६१॥
केशधारी भवेद्राज्ञः सदा क्लेशसहश्च यः ।
निमित्तशकुनज्ञानहयशिक्षाविशारदः ॥१६२॥
हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूमिभागविशेषवित् ।
बलाबलज्ञो रथिनां स्थिरदृष्टिर्विशारदः ॥१६३॥
शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः ।
अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सकवचोरतः ॥१६४॥
सूदशास्त्रविधानज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते ।
सूदशास्त्रविधानज्ञाः परामेयाः कुलोद्गताः ॥१६५॥
सर्वे महानसे कार्या नीचकेशनखा जनाः ।
समः शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः ॥१६६॥
विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत् ।
कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुख्याः सभासदः ॥१६७॥
सर्वदेशाक्षराभिज्ञाः सर्वशास्त्रविशारदाः ।
लेखकाः कथिता राम ! सर्वाधिकरणेषु वै ॥१६८॥
शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समद्रोणीगतान्समान् ।
अक्षरान् विलिखेद् यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ॥१६९॥
उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
बह्वर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्याद् भृगूत्तम ! ॥१७०॥
पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ।
धर्माधिकरणे कार्या जनाह्वानकरा नराः ॥१७१॥
एवंविधास्तथा कार्या राज्ञो दौवारिका जनाः ।
लोहवस्त्रादिधातूनां रत्नानां च विभागवित् ॥१७२॥
विज्ञाता फल्गुसाराणां त्वनाहार्यः शुचिस्सदा ।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥१७३॥
आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः ।
व्ययद्वारेषु सर्वेषु कर्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥१७४॥
परं पारक्षतो यः स्यादष्टाङ्गेषु चिकित्सिते ।

अनाहार्यस्तु वैद्यः स्याद्धर्मात्मा च कुलोद्गतः ॥१७५॥
प्राणाचार्यस्तु विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजा ।
राम ! स्नेहात्सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्जनैः ॥१७६॥
हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।
क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥१७७॥
एतैरेव गुणैर्युक्तो स्वाधीनश्च विशेषतः ।
गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्मसु शस्यते ॥१७८॥
हयशिक्षाविधानज्ञस्तचिकित्सितपारगः ।
अश्वाध्यक्षो महीभर्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते ॥१७९॥
अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्गतः ।
दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राम ! उद्युक्तः सर्वकर्मसु ॥१८०॥
वास्तुविद्याविधानज्ञो लग्नहस्तो जितश्रमः ।
दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्तितः ॥१८१॥
यन्त्रमुक्ते पाणिमुक्ते अमुक्ते मुक्तवारिते ।
अस्त्राचार्यो नियुद्धे च कुशलश्च तथेष्यते ॥१८२॥
पञ्चाशदधिका नार्यः पुरुषाः सप्ततिस्तथा ।
अन्तःपुरचराः कार्या राज्ञा सर्वेषु कर्मसु ॥१८३॥
स्थविरा जातितत्त्वज्ञाः सततं प्रतिजाग्रतः ।
राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः ॥१८४॥
कर्माण्यपरिमेयानि राज्ञां भृगुकुलोद्वह !
उत्तमाधममध्यानि बुद्ध्वा कर्माणि पार्थिव ! ॥१८५॥
उत्तमाधममध्यांस्तु पुरुषान्विनियोजयेत् ।
न कर्मणि विपर्यासाद्राजा नाशमवाप्नुयात् ॥१८६॥
नियुक्तपुरुषे भक्तिं श्रुतं शौर्यं बलं कुलम् ।
ज्ञात्वा वृत्तिर्विधातव्या पुरुषाणां महीक्षिता ॥१८७॥
पुरुषान्तरविज्ञाने तत्त्वमात्रनिबन्धनाः ।
नरेन्द्रलक्षया धर्मज्ञास्तत्रायत्तो भवेन्नृपः ॥१८८॥
स्वभृत्याश्च तथा पुष्टास्सततं प्रतिमानिताः ।
राज्ञा सहायाः कर्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छता ॥१८९॥
यथार्हं चाथ सुभृतान्राजा कर्मसु योजयेत् ।

धर्मिष्ठान्धर्मकार्येषु शूरान्संग्रामकर्मणि ॥१९०॥
निपुणानर्थकृत्येषु सर्वत्र च तथा शुचीन् ।
स्त्रीषु षण्डान्नियुञ्जीत तीक्ष्णान्दारुणकर्मसु ॥१९१॥
धर्मे चार्थे च कामे च भये च भृगुनन्दन !
राजा यथार्हं कुर्यात्तान्नृपचिह्नैः परीक्षितान् ॥१९२॥
समतीतो यथार्हायां कुर्याद्धस्तिवनेचरान् ।
उत्पादान्वेषणे यत्तानश्वाँस्तत्र कारयेत् ॥१९३॥
एवमादीनि कर्माणि यत्नैः कार्याणि भार्गव !
सर्वथा नेष्यते राज्ञस्तीक्ष्णोपकरणाक्षयः ॥१९४॥
पापसाध्यानि कर्माणि यानि राज्ञां भृगूत्तम !
सन्तस्तानि न कुर्वन्ति तस्मात्तान्बिभृयान्नृपः ॥१९५॥
नेष्यते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणाक्षयः ।
यस्मिन्कर्मणि यस्य स्याद्विशेषेण च कौशलम् ॥१९६॥
तस्मिन्कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ।
पितृपैतामहान्भृत्यान्सर्वकर्मसु योजयेत् ॥१९७॥
विना दायादकृत्येषु तत्र ते हि समासतः ।
राजा दायादकृत्येषु परीक्ष्य स्वकृताञ्नरान् ॥१९८॥
नियुञ्जीत महाभागस्तस्य ते हितकारिणः ।
परराजगृहान्प्राप्ताञ्जनसंग्रहकाम्यया ॥१९९॥
दुष्टान्वाप्यथ वाऽदुष्टान्संश्रयेत प्रयत्नतः ।
दुष्टं विज्ञाय विश्वासं न कुर्यात्तत्र भूमिपः ॥२००॥
वृत्तिं तस्यापि वर्तेत जनसंग्रहकाम्यया ।
राजा देशान्तरप्राप्तं पुरुषं पूजयेद् भृशम् ॥२०१॥
सहायं देशसंप्राप्तं बहुमानेन चिन्तयेत् ।
कामं भृत्यार्जनं राजा नैव कुर्याद् भृगूत्तम ! ॥२०२॥
न वै वा संविभक्तं तु भृत्यं कुर्यात्कथञ्चन ।
शस्त्रमग्निं विषं सर्पान्निशितमपि चैकतः ॥२०३॥
भृत्या मनुजशार्दूल ! कुभृत्याश्च तथैकतः ।
तेषां चारेण विज्ञानं राजा विज्ञाय नित्यशः ॥२०४॥
गुणिनां पूजनं कुर्यान्निर्गुणानां च शासनम् ।

कथिताः सततं राम ! राजानश्चारचक्षुषः ॥२०५॥
स्वदेशे परदेशे च जातिशीलान् विचक्षणान् ।
अनाहार्यान्क्लेशसहान्नियुञ्जीत सदा चरान् ॥२०६॥
जनस्याविदितान् सौम्यांस्तथा ज्ञातान्परस्परम् ।
वणिजो मन्त्रकुशलान्सांवत्सरचिकित्सितान् ॥२०७॥
तथा प्रव्रजिताकारान्राजा चारान्नियोजयेत् ।
नैकस्य राजा श्रद्दध्याच्चारस्यापि च भाषितम् ॥२०८॥
द्वयोस्संवादमाज्ञाय सन्दध्यान्नृपतिस्ततः ।
परस्परस्याविदितौ यदि स्यातां न तावुभौ ॥२०९॥
तस्माद्राजा प्रयत्नेन गूढांश्चारान् प्रयोजयेत् ।
राज्यस्य मूलमेतावद्यद्राज्ञश्चारदृष्टिता ॥२१०॥
चाराणामपि यत्नेन राज्ञा कार्यं परीक्षणम् ।
रागापरागौ भृत्यानां जनस्य च गुणागुणौ ॥२११॥
शुभानामशुभानां च विज्ञेयौ राम ! कर्मणाम् ।
सर्वं राज्ञां चरायत्तं तेष्वायत्तस्सदा भवेत् ॥२१२॥
कर्मणा केन मे लोके जनस्सर्वोऽनुरज्यते ।
विरज्यते तथा केन विज्ञेयं तन्महीक्षिता ।
विरागजननं सर्वं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥२१३॥
जनानुरागप्रभवो हि लक्ष्यो
राज्ञां यतो भार्गववंशचन्द्र !
तस्मात्प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यैः
कार्योऽनुरागो भुवि मानवेषु ॥२१४॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे सहायसम्पत्तिर्नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे पञ्चविंशोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

यथानुवर्तितव्यं स्याद्राम ! राज्ञोपजीविभिः ।
तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम ॥२१५॥

आज्ञा सर्वात्मना कार्या स्वशक्त्या भृगुनन्दन !
आक्षिप्य वचनं तस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥२१६॥
अनुकूलं प्रियं तस्य वक्तव्यं जनसन्निधौ ।
रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्धितं भवेत् ॥२१७॥
परार्थमथ वक्तव्यं स्वस्थे चेतसि भार्गव !
स्वास्थ्यं सुहृद्भिर्वक्तव्यं न स्वयं तु कथञ्चन ॥२१८॥
कार्यातिपातकं कार्यं रक्षितव्यं प्रयत्नतः ।
नच हिंस्यधनं किञ्चिन्नियुक्तेन च कर्मणि ॥२१९॥
नोपेक्ष्यं तस्य मानं च तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ।
राज्ञश्च न तथा कार्यं वेशभाषितचेष्टितम् ॥२२०॥
राजलीला न कर्तव्या तद्दिष्टं च विवर्जयेत् ।
राज्ञस्समाधिकौ वेशौ नतु कार्यौ विजानता ॥२२१॥
द्यूतादिषु तथैवास्य कौशलं तु प्रदर्शयेत् ।
प्रदर्श्य कौशलं चास्य राजानं न विशेषयेत् ॥२२२॥
अन्तःपुरधनाढ्यैश्च वैरिदूतैर्निराकृतैः ।
संसर्गं न व्रजेद्राम ! विना पार्थिवशासनम् ॥२२३॥
निस्नेहतां चावमानं तत्प्रयुक्तं च गोपयेत् ।
यच्च गुह्यं भवेद्राज्ञस्तन्न लोके प्रकाशयेत् ॥२२४॥
नृपेण श्रावितं यस्याद् गुह्याद् गुह्यं भृगूत्तम !
न तत्संश्रावयेल्लोके तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥२२५॥
आज्ञाप्यमाने चास्मिन्समुत्थाय त्वरान्वितः ।
अहं किङ्करवाणीति वाच्यो राजा विजानता ॥२२६॥
कार्यावस्थां तु विज्ञाय कार्यमेतत्तथा भवेत् ।
सततं क्रियमाणेस्मिन्ध्रुवं तु व्रजेद् बुधः ॥२२७॥
राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनः पुनः ।
न हास्यशीलश्च भवेन्न चापि भ्रुकुटीमुखः ॥२२८॥
नातिवक्ता न निर्वक्ता नच मात्सरिकस्तथा ।
आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत्तु कथञ्चन ॥२२९॥
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य नच सङ्कीर्तयेत्क्वचित् ।
वस्त्रं पत्रमलङ्कारं राज्ञा दत्तं तु धारयेत् ॥२३०॥

औदर्यिणा न तद्देयमन्यस्मिन्भूतिमिच्छता ।
न चैवाभ्यशनं राज्ञः स्वपनं चापि कारयेत् ॥२३१॥
नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत कथञ्चन ।
नच पश्येत राज्ञानमवोग्वासु च भूमिषु ॥२३२॥
राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तदा ।
पुरस्तात्तु यथा पश्चादासनं तु विगर्हितम् ॥२३३॥
जृम्भा निष्ठीवनं कामं कोपं पर्यङ्किकाश्रयम् ।
मुक्तं वातमुद्गारं तत्समीपे विवर्जयेत् ॥२३४॥
स्वयं तथा न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनं बुधः ।
स्वगुणाख्यापने कुर्यात्परानेव प्रयोजकान् ॥२३५॥
हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितैः ।
अनुजीविगणैर्भाव्यं नित्यं राज्ञामतन्द्रितैः ॥२३६॥
शाठ्यं लौल्यमपैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रतां तथा ।
चापल्यं च परित्याज्यं नित्यं राज्ञानुजीविना ॥२३७॥
श्रुतेन विद्याशिल्पैश्च संबोज्यात्मानमात्मना ।
राजसेवां ततः कुर्याद् भूतये भीतिवर्जनः ॥२३८॥
नमस्कार्यस्सदा चास्य पुत्रवन्नयमन्त्रिणः ।
सचिवैश्चास्य विश्वासं नतु कार्यं कथञ्चन ॥२३९॥
अपृष्टश्चास्य न ब्रूयात्कामं ब्रूयात्तथापदि ।
हितं पथ्यं च वचनं द्वितैस्सह सुनिश्चितम् ॥२४०॥
चित्तं चैवास्य विज्ञेयं नित्यमेवानुजीविना ।
भर्तुराराधनं कुर्याच्चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥२४१॥
रागापरागौ चैवास्य विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ।
त्यजेद्विरक्तं नृपतिं रक्तावृत्तिं तु कामयेत् ॥२४२॥
कर्मोपकारयोर्नाशं विपत्तावुदयं तथा ।
आशासंवर्धनं कृत्वा फलनाशं करोति च ॥२४३॥
अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नोऽपि च निष्फलः ।
वाक्यं समन्दं वदति वृत्तिच्छेदं करोति च ॥२४४॥
प्रवेशवाक्यानुदितौ न संभावयतीत्यथ ।
आराधनासु सर्वासु सुप्रवक्ष विचेष्टते ॥२४५॥

कथासु दोषैः क्षिपति वाक्यच्छेदं करोति च ।
लक्ष्यते विमुखश्चैव गुणसङ्कीर्तने कृते ॥२४६॥
दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि ।
विरक्तलक्षणं श्रुत्वा शृणु रक्तस्य लक्षणम् ॥२४७॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ।
कुशलादिपरिप्रश्ने संप्रयच्छति चासनम् ॥२४८॥
विविक्तदर्शने चास्य रहस्ये नच शङ्कते ।
जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा यस्य तु सङ्कथाम् ॥२४९॥
अप्रियाण्यपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दति ।
उपायनं च गृह्णाति स्तोकमप्यादरात्तथा ॥२५०॥
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ।
इति रक्तस्य कर्तव्या सेवा भृगुकुलोद्वह !
आपत्सु न त्यजेत्पूर्वं विरक्तमपि सेवितम् ॥२५१॥
मित्रं न चापत्सु तथा न भृत्यं
त्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ।
प्रभुं विशेषेण च ते व्रजन्ति
सुरेन्द्रधामासुरवृन्दजुष्टम् ॥२५२॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे अनुजीविवृत्तं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे षड्विंशोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

राजा सहायसंयुक्तः प्रभूतयवसेन्धनम् ।
रम्यमानतसामन्तः पशव्यं देशमावसेत् ॥२५३॥
वैश्यशूद्रजनप्रायमनाहार्यं तथा परैः ।
किञ्चिद्ब्राह्मणसंयुक्तं बहुकर्मकरं तथा ॥२५४॥
अदेवमातृकं कर्मस्वनुरक्तजनाचितम् ।
करैरपीडितं चापि बहुपुष्पं फलं तथा ॥२५५॥
अगम्यं परचक्राणां तद्वादसहमापदि ।

समदुःखसुखं राज्ञः सततं च प्रिये स्थितम् ॥२५६॥
सरीसृपविहीनं च व्याधितस्करवर्जितम् ।
एवंविधं यथालाभं राजा विषयमावसेत् ॥२५७॥
तत्र दुर्गं नृपः कुर्यात्पण्यामेकतमं बुधः ।
धन्वदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ॥२५८॥
वार्क्षं चैवाम्बुदुर्गं च गिरिदुर्गं च भार्गव !
सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥२५९॥
दुर्गं च परिखोपेतं मृपाट्टालकसंवृतम् ।
शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च तथा युतम् ॥२६०॥
गोपुरं सङ्कटं च तत्र स्यात्सुमनोहरम् ।
सपताकगजारूढो येन राजा विशेत्पुरम् ॥२६१॥
चतस्रश्च तथा तत्र कार्याश्चापणवीथयः ।
एकस्मिंस्तत्र वीथ्यग्रे देववेश्म भवेद् दृढम् ॥२६२॥
वीथ्यग्रे च द्वितीये वै राजवेश्माभिधीयते ।
धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके ॥२६३॥
चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरं च विधीयते ।
आयतं चतुरस्रं वा वृत्तं चाकारयेत्पुरम् ॥२६४॥
मुक्तिहीनं त्रिकोणं च यवमध्यं तथैव च ।
अर्धचन्द्रप्रकारं च वज्राकारं च वर्जयेत् ॥२६५॥
अर्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरे तु तद्वशात् ।
अन्यत्र तन्न कर्तव्यं प्रयत्नेन विजानता ॥२६६॥
राज्ञः कोशगृहं कार्यं दक्षिणे राजवेश्मनः ।
तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥२६७॥
गजानां प्राङ्मुखी शाला कर्तव्या चाप्युदङ्मुखी ।
आग्नेये च तथा भागे आयुधागार इष्यते ॥२६८॥
महानसं च धर्मज्ञः कर्मशालास्तथापराः ।
गृहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवेश्मनः ॥२६९॥
मन्त्रिदैवविदां चैव चिकित्साकर्तुरेव च ।
तत्रैव च तथाभागे कोष्ठागारं विधीयते ॥२७०॥
स्थानं गवां तु कर्तव्यं तुरगाणां तथैव च ।

उत्तराभिमुखी श्रेणी तुरगाणां विधीयते ॥२७१॥
प्राङ्मुखी चापि धर्मज्ञ ! परिशेषा विगर्हिता ।
तुरगाश्च तथा धार्याः प्रशस्तैः सार्वरात्रिकैः ॥२७२॥
कुक्कुटान्वानरांश्चैव मर्कटांश्च नराधिपः ।
धारयेदथ शालासु सवत्सां धेनुमेव च ॥२७३॥
अजाश्च धार्या यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा ।
गोगजाश्वविशालासु तत्पुरीषस्य निष्क्रमम् ॥२७४॥
अस्तङ्गते न कर्तव्यं देवदेवे दिवाकरे ।
ततस्तत्र यथान्यायं राजा विज्ञाय सारवित् ॥२७५॥
दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः ।
योधानां शिल्पिनां चैव सर्वेषामविशेषतः ॥२७६॥
दद्यादावसथान्दुर्गे मन्त्रकालविदां सताम् ।
गोवैद्यानश्ववैद्यांश्च गजवैद्यांस्तथैव च ॥२७७॥
आहरेत भृशं राजा दुर्गे परबलारुजः ।
कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते ॥२७८॥
न बहूनां न तैर्दुर्गं विना कार्यं तथा भवेत् ।
दुर्गे च यन्त्राः कर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ॥२७९॥
सहस्रघातिनो राम ! तैस्तु रक्षा विधीयते ।
दुर्गे द्वारेषु गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभुजा ॥२८०॥
सञ्चयश्चात्र सर्वेषां चायुधानां प्रशस्यते ।
धनुषां चोपणीयानां तोमराणां च भार्गव ! ॥२८१॥
विचित्राश्चागदा धार्या विषस्य शमनास्तथा ।
रक्षोभूतादिशमनाः पापघ्नाः पुष्टिवर्धनाः ॥२८२॥
कलाविदश्च पुरुषाः पुरे धार्याः प्रयत्नतः ।
भीतान्प्रमत्तान्कुपितांस्तथैव च विमानितान् ।
कुभृत्यानकुलीनांश्च न राजा वासयेत्पुरे ॥२८३॥
यन्त्रायुधाट्टालचयोपपन्नं समग्रधान्यौषधसम्प्रयुक्तम् ।
वणिग्जनैः शोभनमावसेत दुर्गं सुगुप्तं नृपतिस्सदैव ॥२८४॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे पुष्करारण्याने दुर्गसम्पत्तिर्नाम षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डेऽष्टाविंशोऽध्यायः ।

राम उवाच—

राजरक्षारहस्यानि यानि दुर्गे निधापयेत् ।
कारयेद्वा महीभर्ता कथयस्वाशु तानि मे ॥२८५॥

पुष्कर उवाच—

शिरीषोदुम्बरशमीबीजपूरं घृतप्लुतम् ।
क्षुद्योगः कथितो राम ! मासार्धस्य पुरातनैः ॥२८६॥
कपेरुत्पलमूलानि इक्षुमूलं तथा विषम् ।
दूर्वाक्षीरघृतैर्मण्डः सिद्धोऽयं मासिकः परम् ॥२८७॥
शूलप्रोतं नरं प्राप्य तस्यास्थ्नामस्थी भवेत् ।
कल्माषवेणुना तत्र जनयेत्तु विभावसुम् ॥२८८॥
गृहे त्रिरपसव्यं तत्क्रियते यत्र भार्गव !
नान्योऽग्निर्ज्वलते तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥२८९॥
कर्पासास्थि भुजङ्गस्य तथा निर्मोचनं परम् ।
सर्षनिर्वासने धूपः प्रशस्तः सततं गृहे ॥२९०॥
सान्द्रसत्त्वा च वसया विद्युद्गवा च मृत्तिका ।
तयालिप्तं यद्वेश्म नाग्निना दह्यते द्विज ! ॥२९१॥
दिवा च दुर्गे रक्षयोऽग्निर्वाति वाते विशेषतः ।
विधाय रक्षयो नृपतिस्तत्र युक्तिं निबोध मे ॥२९२॥
क्रीडानिमित्तं नृपतेर्याः स्युर्मृगपक्षिणः ।
अन्नं च प्राक् परीक्षेत वह्वादय नरेषु च ॥२९३॥
वस्त्रं पत्रमलङ्कारं भोजनाच्छादने तथा ।
नापरीक्षितपूर्वं तु स्पृशेदपि महीपतिः ॥२९४॥
श्यावास्यवक्त्रः सन्तप्तः सोद्वेगं च परीक्षते ।
विषदेन विषं दत्तं यत्र तत्र निरीक्षते ॥२९५॥
स्रस्तोत्तरीयो विमनाः स्तम्भकुड्यादिभिस्तथा ।
प्रच्छादयति चात्मानं लिखते लज्जते तथा ॥२९६॥
भुवं विलिखते ग्रीवां तथा चालयते द्विज !
कण्डूयति च मूर्धानं परिलेढ्यधरं तथा ॥२९७॥

क्रियासु त्वरते राम! विपरीतास्वपि ध्रुवम् ।
एवमादीनि चिह्नानि विषदस्य परीक्षयेत् ॥२९८॥
ततो विचारयेदग्नौ तदन्नं त्वरयान्वितः ।
इन्द्रायुधसवर्णस्तु बुद्बुदस्फोटसमन्वितः ॥२९९॥
एकावर्तोऽथ दुर्गन्धी भृशं चटचटायते ।
तद्धूमसेवनाज्जन्तोः शिरोरोगश्च जायते ॥३००॥
सविषेऽन्ने निलीयन्ते नच भार्गव! मक्षिकाः ।
निलीनाश्च विपद्यन्ते दृष्टे च सविषे तथा ॥३०१॥
विरज्यति चकोरस्य दृष्टिर्भार्गवसत्तम!
विकृतिं च स्वरो याति कोकिलस्य तथा द्विज! ॥३०२॥
गतिः स्खलति हंसस्य भृङ्गराजश्च कूजति ।
क्रौञ्चो मदमवाप्येति कुक्कुवाकुर्विरौति च ॥३०३॥
विक्रोशति चकोरश्च शारिका वाशते तथा ।
चामीकरोऽन्यतो याति मृत्युं कारण्डवस्तथा ॥३०४॥
मेहते वानरो राम! ग्लायते जीवजीवकः ।
हृष्टरोमा भवेद् बभ्रुः पृषतश्चैव रोदिति ॥३०५॥
हर्षमायाति च शिखी सविषे दर्शने द्विज!
अन्नं च सविषं राम! चिरेण च विपच्यते ॥३०६॥
तथा भवत्यतिस्निग्धं पक्वं पर्युषितोपमम् ।
व्यापन्नरसगन्धं च चन्द्रिकाभिस्तथा युतम् ॥३०७॥
व्यञ्जनानां च शुष्कत्वं द्रवाणां बुद्बुदोद्भवः ।
सक्षैन्धवानां द्रव्याणां जायते फेनमालिका ॥३०८॥
रसस्य राजिनीला स्यात्ताम्रा च पयसस्तथा ।
कोकिलाभा च मद्यस्य तोयस्य च भृगूत्तम! ॥३०९॥
धान्याम्लस्य तथा कृष्णा कपिला कोद्रवस्य च ।
मधुरस्यापि च तक्रस्य नीला पीता तथैव च ॥३१०॥
घृतस्योदकसंकाशा कपोताभा च मस्तुनः ।
हरिता माक्षिकस्यापि तैलस्य च तथारुणा ॥३११॥
फलानामप्यपक्वानां पाकः क्षिप्रं प्रजायते ।
प्रकोपश्चैव पक्वानां म्लानता तथा ॥३१२॥

मृदुता कठिनानां स्यान्मृदूनां च विपर्ययः ।
सूक्ष्मतन्तूपसदनं तथा चैवातिरोमता ॥३१३॥
श्यामममण्डलता चैव वस्त्राणामविशेषतः ।
लोहानां च मणीनां च मलपङ्कोपदिग्धता ॥३१४॥
अनुलेपनगन्धानां स्नानानां च भृगूत्तम !
विगन्धता च विज्ञेया पर्णानां म्लानता तथा ॥३१५॥
पीता नीला सिता ज्ञेया तथा रागाञ्जनस्य च ।
दन्तकाष्ठत्वचः शान्तास्तन्तुसत्त्वं तथैव च ॥३१६॥
एवमादीनि चिह्नानि विज्ञेयानि भृगूत्तम !
तस्माद्राजा सदा तिष्ठेन्मणिमन्त्रौषधिगणैः ।
आप्तैः संरक्षितो राम ! प्रमादपरिवर्जकैः ॥३१७॥
प्रजातरोर्मूलमिहावनीश-
स्तद्रक्षणाद् वृद्धिमुपैति राष्ट्रम् ।
तस्मात्प्रयत्नेन नृपस्य रक्षा
सर्वैश्च कार्या भृगुवंशचन्द्र !॥३१८॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे राजरक्षावर्णनं नामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे एकषष्टितमोऽध्यायः

पुष्कर उवाच—

राजधर्मव्रतं श्रेष्ठं कृत्वा पुरुषविग्रहम् ।
पुरुषान्विनियुञ्जीत चोत्तमाधमकर्मसु ॥३१९॥
ग्रामस्याधिपतिं कुर्यादशग्रामाधिपं तथा ।
शतग्रामाधिपं चापि तथैव विषयेश्वरम् ॥३२०॥
तेषां भागविसर्गश्च भवेत्कर्मानुरूपतः ।
नित्यमेव तथा कार्यं तेषां चारैः परीक्षणम् ॥३२१॥
ग्रामदोषान् समुत्पन्नान् ग्रामेशः प्रशमं नयेत् ।
अशक्तो देशपालस्य स तु गत्वा निवेदयेत् ॥३२२॥
श्रुत्वा तु देशपालोऽपि तत्र युक्तिमुपाचरेत् ।

सोऽप्यशक्तः शतेशाय यथावद्विनिवेदयेत् ॥३२३॥
शतेशो विषयेशाय सोऽपि राज्ञे निवेदयेत् ।
अशक्तौ शक्तिमान् राम ! स्वयं युक्तिमुपाचरेत् ॥३२४॥
राजा सर्वात्मना कुर्याद्विषये राम ! रक्षणम् ।
वित्तमाप्नोति धर्मज्ञ ! विषयाच्च सुरक्षितात् ॥३२५॥
रिपुघातसमर्थः स्याद्वित्तवानेव पार्थिवः ।
परचक्रोपमर्देषु वित्तवानेव मुच्यते ॥३२६॥
वित्तवानेव सहते सुदीर्घमपि विग्रहम् ।
बहुदण्डानपि परांस्तथा भिन्द्याद्धनाधिपः ॥३२७॥
अन्ने प्राणाः प्रजाः सर्वा धने तच्च प्रतिष्ठितम् ।
धनवान्धर्ममाप्नोति धनवान्काममश्नुते ॥३२८॥
यस्यार्थस्तस्य मित्राणि यस्यार्थस्तस्य बान्धवः ।
यस्यार्थः स पुमांल्लोके यस्यार्थः सोऽपि पण्डितः॥३२९॥
अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।
विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥३३०॥
विशेषो नास्ति लोकेषु पतितस्याधनस्य च ।
पतितानां न गृह्णन्ति दरिद्रो न प्रयच्छति ॥३३१॥
धनहीनस्य भार्यापि नैव स्याद्वशवर्तिनी ।
गुणोघमपि चैवास्य नैव कश्चित्प्रकाशयेत् ॥३३२॥
बान्धवा विनिवर्तन्ते धनहीनात्तथा नरात् ।
यथा पुष्पफलैर्हीनाच्छकुन्ता द्विज ! पादपात् ॥३३३॥
दारिद्र्यमरणे चोभे केषांचित्सदृशे मते ।
सत्यं ह्यसादरिद्रस्य मृत्युः श्रेयान्मते मम ॥३३४॥
कोशं राज्यतरोर्मूलं तस्माद् यत्नं तदर्जने ।
धर्मेणैव ततः कुर्याच्छ्राद्धधर्मेण कश्चन ॥३३५॥
धनैरधर्मसम्प्राप्तैर्यद् दृढं हि पिधीयते ।
तदेव याति विस्तारं विनाशाय दुरात्मनाम् ॥३३६॥
सुकृतस्य पुराणस्य बलेन बलिनां वर !
यद्यधर्मात्फलं शीघ्रं नाप्नुवन्ति दुरात्मनः ॥३३७॥
तथापि पूर्वकर्मान्ते तेन पापेन कर्मणा ।

विनश्यन्ति समूलास्ते सपुत्रधनबान्धवाः ॥३३८॥
नरकेषु तथा तेषां यातना विविधाः स्मृताः ।
बहून्यब्दसहस्राणि ये नृपा राष्ट्रपीडकाः ॥३३९॥
नित्यं राज्ञा सदा भाव्यं गर्भिणीसहधर्मिणा ।
यथा स्वं सुखमुत्सृज्य गर्भस्य सुखमावहेत् ॥३४०॥
गर्भिणी तद्वदेवेह भाव्यं भूपतिना सदा ।
प्रजासुखं तु कर्तव्यं सुखमुद्दिश्य चात्मनः ॥३४१॥
किं यज्ञैस्तपसा तस्य प्रजा यस्य सुरक्षिताः ।
सुरक्षिताः प्रजास्तस्य स्वर्गस्तस्य गृहोपमः ॥३४२॥
अरक्षिताः प्रजा यस्य नरकं तस्य मन्दिरम् ।
राजा षड्भागमादत्ते सुकृताद् दुष्कृतादपि ॥३४३॥
धर्मो नाम महाभाग ! सम्यग्रक्षणतत्परः ।
अरक्षितस्तथा सर्वैः पापमाप्नोति भार्गव ! ॥३४४॥
नैव किञ्चिदवाप्नोति पुण्यभाक्पृथिवीपतिः ।
आपन्नमपि धर्मिष्ठं प्रजा रक्षत्यथापदि ॥३४५॥
तस्माद्धर्मार्थकामेन प्रजा रक्ष्या महीक्षिता ।
सुभगैश्चाथ दुर्वृत्तराजवल्लभतस्करैः ॥३४६॥
भक्ष्यमाणाः प्रजा रक्ष्या कायस्थैश्च विशेषतः ।
रक्षितास्तद्भयेभ्यस्तु प्रजा राज्ञां भवन्ति ताः ॥३४७॥
अरक्षिता सा भवति तेषामेवेह भोजनम् ।
साधुसंरक्षणार्थाय राजा दुष्टनिबर्हणम् ॥३४८॥
तृणानामिव निर्माता सदा कुर्याज्जितेन्द्रियः ।
शास्त्रोक्तं बलिमादद्याद्धर्मं तत्तस्य जीवितम् ॥३४९॥
तस्य संत्यजनं राजा न समृद्धोऽपि कारयेत् ।
आकारणि च सर्वाणि शुल्कं शास्त्रोदितो बलिः ॥३५०॥
दण्डं विनयनाद्राज्ञो धर्म्यं तत्तस्य जीवितम् ।
कर्ता कराणां सर्वेषां प्रभुरुक्तो महीपतिः ॥३५१॥
निधिं पुराणं सम्प्राप्य केशवं तु प्रवेशयेत् ।
अर्थं ब्राह्मणसात्कुर्याद्धर्मकामो महीपतिः ॥३५२॥
निधिं द्विजोत्तमः प्राप्य गृह्णीयात् सकलं तथा ।

जगतोऽस्य समस्तस्य प्रभुरुक्तो द्विजोत्तमः ॥३५३॥
निधिं ज्ञात्वा पुराणं तु क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।
निवेदयेयुर्भूपाय राज्ञा लब्ध्वापि तं निधिम् ॥३५४॥
चतुर्थमष्टमं चांशं तथा षोडशमं द्विज !
वर्णक्रमेण विसृजेदाख्यातं धर्मकारणम् ॥३५५॥
तेऽपि लब्ध्वा तदा तेन संविभज्य द्विजोत्तमान् ।
शेषेण कुर्युः कामार्थौ विदितौ पृथिवीपतेः ॥३५६॥
प्रकाशविभवो लोके यस्य राज्ञः स भूपतिः ।
अप्रकाशधनो यस्तु नरकं तस्य मन्दिरम् ॥३५७॥
ममेदमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत नृपतिर्भागमब्राह्मणस्य तु ॥३५८॥
चतुर्विंशतिकं राम ! द्वादशं षष्ठमेव च ।
क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च भृगुनन्दन ! ॥३५९॥
अनृतं च वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टकम् ।
प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ॥३६०॥
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ।
ममेदमिति यो ब्रूयादनुयुक्तो यथाविधि ॥३६१॥
सम्पाद्य रूपं द्रव्यादीन् स्वामी तद् द्रव्यमर्हति ।
अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ॥३६२॥
वर्णरूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ।
निधिब्राह्मणमादद्यात्प्रनष्टाधिगतान्नृपः ॥३६३॥
बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजा तु पालयेत् ।
यावत्स स्यात्समावृत्तो यावद्वा तीतशैशवः ॥३६४॥
बालपुत्रेषु चैवं स्याद्वृत्तिः निष्कुलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥३६५॥
जीवन्तीनां तु तासां ये धारयेयुः स्वबान्धवाः ।
तान्शिष्यात्तौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥३६६॥
सर्वेषामेव वर्णानां चौरैरपहृतं धनम् ।
तत्प्रमाणं स्वकात्कोशाद्दातव्यमविचारयन् ॥३६७॥
ततस्तु पश्चात्कर्तव्यं चौरान्वेषणमञ्जसा ।

चौररक्षाधिकारिभ्यो राज्ञापि तदवाप्नुयात् ॥३६८॥
अद्भुते च तथा वित्ते हृतमित्येव वादिनम् ।
निर्धनं पार्थिवः कृत्वा विषयात्स्वाद्विवासयेत् ॥३६९॥
न तद्राज्ञा प्रदातव्यं गृहे यत्परिचारकैः ।
प्रचरद्भिर्हृतं द्रव्यं कार्यं तत्रान्ववेक्षणम् ॥३७०॥
स्वराष्ट्रपण्यादादद्याद्राजा विंशतिमं द्विज !
शुल्कांशं परदेशाच्च निबोध गदतो मम ॥३७१॥
क्षयव्ययप्रवासांश्च यथायामं द्विजोत्तम !
ज्ञात्वा तु कल्पयेत्तत्र शुल्कांशं पृथिवीपतिः ॥३७२॥
तथा कार्यं यथालाभं वणिग्भिः समवाप्नुयुः ।
पुण्यच्छेदश्च नैव स्यात्स्वदेशे पृथिवीपतेः ॥३७३॥
व्ययं शुल्कप्रवासादि लक्षयित्वा तथा द्विज !
विंशांशभागमाद्यद्युर्दण्डनीया अतोऽन्यथा ॥३७४॥
दिशि दिश्येकमेव स्याच्छुल्कस्थानं नृपस्य तु ।
तदतिक्रमतो द्रव्यं राजगामि विधीयते ॥३७५॥
दूतानां ब्राह्मणानां च राज्ञाज्ञागामिनां तथा ।
स्त्रीणां प्रव्रजितानां च तारशुल्कं विवर्जयेत् ॥३७६॥
भिन्नकर्षापणं शुल्कं न ग्राह्यं पृथिवीक्षिता ।
तारेषु दाशदोषेण नष्टं दाशात्प्रदापयेत् ॥३७७॥
दैवदोषविनष्टं च नष्टं यस्यैव तस्य तत् ।
शुल्कधान्येषु षड्भागं शिविरान्येष्वथाष्टकम् ॥३७८॥
राजा बल्यर्थमाद्याद्देशकालानुरूपकम् ।
राज्ञांशभागमाद्याद्राजा पशुहिरण्ययोः ॥३७९॥
गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ।
पत्रशाकतृणानां च वत्सरेण च चर्मणाम् ३८०॥
वैदलानां च भाण्डानां सर्वस्यारममयस्य च ।
षड्भागमेव चाद्याद् ब्राह्मणेभ्यस्तथा करम् ॥३८१॥
तेभ्यस्तद्धर्मलाभेन राज्ञो लाभः परं भवेत् ।
नच क्षुधावसीदेत श्रोत्रियो विषये वसन् ॥३८२॥
यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधितस्करैः ॥३८३॥
श्रुतवृत्ते तु विज्ञाय वृत्तिं तस्य प्रकल्पयेत् ।
रक्षेच्च सर्वतस्त्वेनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥३८४॥
संरक्ष्यमाणो राज्ञा यः कुरुते धर्मसंग्रहम् ।
तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥३८५॥
कर्म कुर्युर्नरेन्द्रस्य मासेनैकं च शिल्पिनः ।
भक्तमात्रेण ये चान्ये स्वशरीरोपजीविनः ॥३८६॥
स्नातानुलिप्ताश्च विभूषिताश्च
वेश्याङ्गना वारविलासिनीनाम् ।
संवीतगात्राः पृथिवीश्वरस्य
सदाभ्युपासां परितस्त्रिषुर्युः ॥३८७॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे द्वितीयखण्डे रामं प्रति पुष्करोपाख्याने राजधर्मवर्णनो नामैकषष्टितमोऽध्यायः ।

द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच —

धर्मश्चार्थश्च कामश्च पुरुषार्थैः परः स्मृतः ।
अन्योन्यरक्षणात्तेषां सेवा कार्या महीक्षिता ॥३८८॥
धर्ममूलोऽर्थविटपस्तथा कामफलो महान् ।
त्रिवर्गपादपस्तस्य रक्षणात्फलभाग्भवेत् ॥३८९॥
धर्माविरोधिनी कार्या कामसेवा सदैव तु ।
मूलच्छेदे भवेन्नाशो विटपस्य फलस्य च ॥३९०॥
कामसेवाविहीनस्य धर्मार्थावपि निष्फलौ ।
ओषधीनां फलार्थाय कोनाशो बन्धवस्तथा ॥३९१॥
आहारं मैथुनं निद्रा वेवृतं सकलं जगत् ।
असेवनादवैतस्य त्रयेवाह्यन्तसेवनात् ॥३९२॥
रोगग्रामो नृणां देहे सम्भवत्यतिदारुणः ।
विश्वासमतिसक्तिञ्च तीक्ष्णतां स्त्रीषु वर्जयेत् ॥३९३॥
न चाधिकारे कर्तव्या भूषणाच्छादनादिभिः ।

सुविभक्ताश्च कर्तव्या लालनीयास्तथैव च ॥३९४॥
ज्ञेयौ रागापरागौ च तथा तासां विशेषतः ।
नारी रागवती लोके मानृतेन विशिष्यते ॥३९५॥
विरक्ताभिर्महीपाल ! ह्यनया बहवो हताः ।
द्विष्टान्याचरते या तु नाभिनन्दति तत्कथाम् ॥३९६॥
ऐक्यं द्विषद्भिर्व्रजति गर्वं वहति चोद्धता ।
चुम्बिता मार्ष्टि वदनं दत्तं न बहु मन्यते ॥३९७॥
स्वपित्यादौ प्रसुप्तापि तथा पश्चाद्विबुध्यति ।
स्पृष्ट्वा धुनोति गात्राणि कान्तं चैव रुणद्धि या ॥३९८॥
ईषत्स्मितेन वाक्यानि प्रियाण्यपि पराङ्मुखी ।
नयत्यश्रुतवत्या तु जघनं च विगूहति ॥३९९॥
दृष्टे विवर्णवदना मित्रेष्वपि पराङ्मुखी ।
तत्कामितासु च स्त्रीषु मध्यस्थैव च लक्ष्यते ॥४००॥
ज्ञातमङ्गलकालापि न करोति च मण्डनम् ।
या सा विरक्ता रक्ता च निबोध गदतो मम ॥४०१॥
दृष्ट्वैव हृष्टा भवति वीक्षते च पराङ्मुखम् ।
रश्यमाना तथाऽन्यत्र दृष्टिं क्षिपति चञ्चलाम् ॥४०२॥
तथाप्यपावर्तयति नैव शक्नोत्यशेषतः ।
विवृणोति तथाङ्गानि सुगूढान्यपि भार्गव ! ॥४०३॥
गर्हितं च तथैवाङ्गं प्रयत्नेन विगूहते ।
तद्दर्शनेन कुरुते बालालिङ्गनचुम्बनम् ॥४०४॥
आभाष्यमाणा भवति सव्रवाक्या तथैव च ।
स्पृष्ट्वा पुलकितैरङ्गैः सस्वेदैर्वापि भज्यते ॥४०५॥
करोति च तथा राम ! सुलभद्रव्ययाचनम् ।
ततः स्वल्पमपि प्राप्य प्रयाति परमां मुदम् ॥४०६॥
नामसङ्कीर्तनादेव मुदिता बहु मन्यते ।
करजाङ्कादिताऽन्यस्य फलानि प्रेषयत्यपि ॥४०७॥
तत्प्रेषितानि हृदये विन्यस्यत्यपि चादरात् ।
आलिङ्गनैश्च गात्राणि लिम्पन्तीवामृतेन च ॥४०८॥
सुप्ते स्वपित्यथादौ तु तथा तस्य विबुध्यते ।

ऊरू स्पृशति चात्यर्थं सुप्तं चैनं विचुम्बते ॥४०९॥
एवं रक्षां तु विज्ञाय कामयेतात्मवान्नरः ।
कामं च भोजनं सख्यं ज्ञेयाः कृत्रिमपुत्रिकाः ॥४१०॥
स्वीकर्तुमिच्छन्बालायाः क्रीडनादिस्तथैव च ।
गन्धमाल्यप्रदानेन यौवनस्थां वशं नयेत् ॥४११॥
वस्त्रभूषणदानेन तथा यौवनविच्युताम् ।
क्रीडासाधुप्रिया बाला तथा यौवनविच्युता ॥४१२॥
रतिप्रिया तु विज्ञेया तरुणी चोभयप्रिया ।
आत्मसम्भावना स्त्रीषु न कर्तव्या कथञ्चन ॥४१३॥
असूया जायतेऽत्यर्थमात्मसम्भाविते नरे ।
न चासां दर्शनं देयं न चात्यन्तमदर्शनम् ॥४१४॥
उभयेनाप्यथैतासामुत्कण्ठा तु विहन्यते ।
हृद्यैः सुविहितैर्भोगैर्गन्धयुक्तैश्च कौशलैः ।
कार्यमाराधनं स्त्रीणां रतिकामैः सदैव तु ॥४१५॥
एवं सदा यस्तु करोति राम !
स्त्रीचेतसां स्वीकरणं मनुष्यः ।
तस्यान्तराया न भवन्ति किञ्चि-
त्स्त्रीद्वारमासाद्य सदासपत्नः ॥४१६॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति पुष्करोपाख्याने अन्तःपुरचिन्ता नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच –

एवं कुर्यात्सदा स्त्रीणां रक्षणं पृथिवीपतिः ।
नचेमां विश्वसेज्जातु पुत्रमात्रा विशेषतः ॥४१७॥
न स्वपेत्स्त्रीगृहे रात्रौ विश्वासं कृत्रिमं व्रजेत् ।
राजपुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ॥४१८॥
आचार्यैश्चास्य कर्तव्यं नित्यं युक्तैश्च रक्षणम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां धनुर्वेदं च शिक्षयेत् ॥४१९॥
रथेऽश्वे कुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत्सदा ।

शिल्पानि शिक्षयेच्चैनमासैर्मिथ्याप्रियंवदैः ॥४२०॥
शरीररक्षाव्याजेन रक्षिणोऽस्य नियोजयेत् ।
न चास्य सङ्गो दातव्यः क्रुद्धलुब्धविमानितैः ॥४२१॥
तथा च विनयेदेनं यथा यौवनगं सुखे ।
विषयैर्नैनं कृष्येत सतां मार्गात्सुदुर्गमात् ॥४२२॥
गुणाधानं न शक्यं तु यस्य कर्तुं स्वभावतः ।
बन्धनं तस्य कर्तव्यं गुप्तदेशे सुखान्वितम् ॥४२३॥
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ।
अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं विनियोजयेत् ॥४२४॥
आदौ स्वल्पे ततः पश्चात्क्रमेणाथ महत्स्वपि ।
मृगया पानसङ्गांश्च वर्जयेच्च महीपतिः ॥४२५॥
एतान्संसेवमानास्तु विनष्टाः पृथिवीक्षितः ।
बहवो भृगुशार्दूल ! येषां संख्या न विद्यते ॥४२६॥
दिवास्वापं वृथा वादं विशेषेण विवर्जयेत् ।
वाक्पारुष्यं न कर्तव्यं दण्डपारुष्यमेव च ॥४२७॥
परोक्षनिन्दा च तथा वर्जनीया महीक्षिता ।
अर्थस्य दूषणं राम ! द्विप्रकारं विवर्जयेत् ॥४२८॥
अर्थानां दूषणं चैकं तथा चार्थेन दूषणम् ।
प्राकाराणां समुच्छेदो दुर्गादीनां समक्रिया ॥४२९॥
अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेव च ।
अदेशकाले यद्दानमपात्रे दानमेव च ॥४३०॥
अर्थैस्तु दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ।
कामः क्रोधो मदो मानं लोभो हर्षस्तथैव च ॥४३१॥
जेतव्यमरिषड्वर्गमाहुस्तु पृथिवीक्षिताम् ।
एतेषां विजयं कृत्वा कार्यो भृत्यजयस्ततः ॥४३२॥
कृत्वा भृत्यजयं राजा पौरजानपदाञ्जयेत् ।
कृत्वा च विजयं तेषां शत्रून्बाह्यांस्ततो जयेत् ॥४३३॥
बाह्याश्च त्रिविधा ज्ञेयास्तुल्यानन्तरकृत्रिमाः ।
गुरवस्ते यथापूर्वं तेषु यत्नः सदा भवेत् ॥४३४॥
पितृपैतामहं मित्रमाश्रितञ्च तथा रिपोः ।

कृत्रिमं च महाभाग ! मित्रं त्रिविधमुच्यते ॥४३५॥
तथापि च गुरुः पूर्वं भवेत्तत्रापि चाश्रितम् ।
स्वाम्यमात्यजनपदा बलं दुर्गं तथैव च ॥४३६॥
कोशो मित्रं च धर्मज्ञ ! सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ।
सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्तितः ॥४३७॥
तन्मूलत्वात्तथाङ्गानां स तु रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
षडङ्गरक्षा कर्तव्या तेन चापि प्रयत्नतः ॥४३८॥
अङ्गेभ्यो यस्त्वथैकस्य द्रोहमाचरतेऽल्पधीः ।
वधस्तस्य तु कर्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता ॥४३९॥
न राज्ञा मृदुना भाव्यं मृदुर्हि परिभूयते ।
न भाव्यं दारुणेनापि तीक्ष्णाद्दुद्विजते जनः ॥४४०॥
काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ॥४४१॥
भृत्यैः सह महीपालः परिहासं विवर्जयेत् ।
भृत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षलसत्कथम् ॥४४२॥
व्यसनानि च सर्वाणि भूपतिः परिवर्जयेत् ।
लोकसंग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत् ॥४४३॥
शौण्डीर्यस्य नरेन्द्रस्य नित्यमुत्क्षिप्तचेतसः ।
जनो विरागमायाति सदा दुःसेव्यभावतः ॥४४४॥
स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात्सर्वस्यैव महीपतिः ।
मध्येष्वपि महाभागो भ्रुकुटिं न समाचरेत् ॥४४५॥
भाव्यं धर्मभृतां श्रेष्ठ ! स्थूललक्षयेण भूभुजा ।
स्थूललक्षस्य वशगा सर्वा भवति मेदिनी ॥४४६॥
अदीर्घसूत्रश्च भवेत्सर्वकर्मसु पार्थिवः ।
दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानिर्ध्रुवं भवेत् ॥४४७॥
रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
अप्रिये चैव वक्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ॥४४८॥
राज्ञा संवृतमन्त्रेण सम्भाव्यं द्विजसत्तम !
तस्यासंवृतमन्त्रस्य क्षयाः सर्वापदो ध्रुवाः ॥४४९॥
कृतान्येव हि कर्माणि ज्ञायन्ते यस्य भूपतेः ।

नारब्धानि महाभाग ! तस्य स्याद्वसुधा वशे ॥४५०॥
मन्त्रमूलं सदा राज्यं तस्मान्मन्त्रः सुरक्षितः ।
कर्तव्यः पृथिवीपालैर्मन्त्रभेदभयात्सदा ॥४५१॥
मन्त्रवित्साधितो मन्त्रः संयतानां सुखावहः ।
मन्त्रभेदेन बहवो विनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥४५२॥
आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः ॥४५३॥
न तस्य कुशलैस्तस्य वशे सर्वा वसुन्धरा ।
भवतीह महीभर्तुः सदा भार्गवनन्दन ! ॥४५४॥
नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं न राजा बहुभिः सह ।
बहुभिर्मन्त्रयेत्कामं राजा मन्त्रान्पृथक् पृथक् ॥४५५॥
मन्त्रिणामपि नो कुर्यान्मन्त्री मन्त्रप्रकाशनम् ।
क्वचित्क्वचिच्च विश्वास्यो भवतीह सदा नृणाम् ॥४५६॥
निश्चयश्च तथा मन्त्रः कार्य एकेन सूरिणा ।
भवेद्धा निश्चयाबाप्तिः परबुद्ध्युपजीवनात् ॥४५७॥
एकस्यैव महीभर्तुर्भूयः कार्ये सुनिश्चिते ।
ब्राह्मणान्पर्युपासीत त्रय्यां राम ! मुनींश्च तान् ॥४५८॥
नासच्छास्त्ररतान्मूढांस्ते हि लोकस्य कण्टकाः ।
वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् ॥४५९॥
तेभ्यो हि शिक्षेद्विनयं विनीतात्मा हि नित्यशः ।
समग्रां वशगां कुर्यात्पृथिवीं नात्र संशयः ॥४६०॥
बहवोऽविनयाद्भ्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥४६१॥
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भं च लोकतः ॥४६२॥
इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥४६३॥
यजेत राजा क्रतुभिर्बहुभिराप्तदक्षिणैः ।
धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥४६४॥
सांवत्सरिकैरामैश्च राष्ट्राद्राहारयेद्बलिम् ।

स्याचान्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृषु ॥४६५॥
आवृतानां गुरुकुलाद् द्विजानां पूजनं भवेत् ।
नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मो विधीयते ॥४६६॥
न तं स्तेना नाप्यमित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥४६७॥
समोत्तमाधमै राजा ह्याहूतः पालयन्प्रजाः ।
न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् ॥४६८॥
संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां निःश्रेयसं परम् ॥४६९॥
कृपणानां च वृद्धानां विधवानां च योषिताम् ।
योगं क्षेमं च वृत्तिं च तथैव परिकल्पयेत् ॥४७०॥
वर्णाश्रमव्यवस्था तु तथा कार्या विशेषतः ।
स्वधर्मप्रच्युतान् राजा स्वधर्मे विनियोजयेत् ॥४७१॥
आश्रमेषु यथाकालं तैलभाजनभोजनम् ।
स्वयमेव नयेद्राजा सत्कृतान्नवमन्य च ॥४७२॥
तापसे सर्वकार्याणि राज्यमात्मानमेव च ।
निवेदयेत्प्रयत्नेन देववच्चैनमर्चयेत् ॥४७३॥
द्वे प्रज्ञे वेदितव्ये च श्रुत्वी वक्ता च मानवैः ।
शठाञ्ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिबोधं तथा गतान् ॥४७४॥
नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥४७५॥
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥४७६॥
विश्वासयेदपि परं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥४७७॥
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ।
दृढप्रहारी च भवेत्तथा सूकरवन्नृपः ॥४७८॥
चित्राकारश्च शिखिवद् दृढभक्तस्तथान्धवत् ।
भवेच्च मधुराभाषी शुककोकिलवन्नृपः ॥४७९॥
काकशंकी भवेन्नित्यं नाज्ञातवसतिं वसेत् ।

नापरीक्षितपूर्वं च भोजनं शयनं स्पृशेत् ॥४८०॥
वस्त्रं पुष्पमलङ्कारं यद्यान्यन्मनुजोत्तम !
न गाहेज्जनसंबाधं न चाज्ञातं जलाशयम् ॥४८१॥
नापरीक्षितपूर्वैस्तु पुरुषैराप्तकारिभिः ।
नारोहेत्कुञ्जरं व्यालं नादान्तं तुरगं तथा ॥४८२॥
नाविज्ञातां स्त्रियं गच्छेन्नैव चाशुभवाससम् ।
नारोहेद्विषमां नावं नापरीक्षितनाविकाम् ॥४८३॥
ये चास्य भूमिं जयतो भवेयुः परिपन्थिनः ।
तानानयेद्वशं सर्वान्साम्नादिभिरुपक्रमैः ॥४८४॥
यथा न स्यात्कृशीभावः प्रजानामनवेक्षया ।
तथा राज्ञा विधातव्यं स्वराष्ट्रं परिरक्षता ॥४८५॥
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद् भ्रंशते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥४८६॥
मृतो वत्सो जातबलः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ।
तथा राष्ट्रं महाभाग ! भृतं कर्मसहद्भवेत् ॥४८७॥
यो राष्ट्रमनुगृह्णाति राजा सुपरिरक्षति ।
तं प्रजाश्चोपजीवन्ति विन्दते स महत्फलम् ॥४८८॥
दुग्धाद्धिरण्यं धान्यं च मही राज्ञा सुरक्षिता ।
नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ॥४८९॥
गोपिनो हि सदा कार्याः संविभागाः प्रियाणि च ।
अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं तेभ्यस्तथैव च ॥४९०॥
सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवपौरुषे ।
तयोर्दैवमचिन्त्यं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ॥४९१॥
एवं महीं पालयतोऽस्य भर्तु-
लोकानुरागः परमो भवेतु ।
लोकानुरागप्रभवा हि लक्ष्मी-
र्लक्ष्म्या भवेच्चैव परश्च लोकः ४९२॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामपुष्करसंवादे राजधर्मवर्णनं नाम पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे षट्षष्टितमोऽध्यायः

राम उवाच—

दैवे पुरुषकारे च किं ज्यायस्तद्वदस्व मे ।
अत्र मे संशयो देव ! संशयच्छिद्भवांस्तथा ॥४९३॥

पुष्कर उवाच—

स्वमेव कर्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम् ।
तस्मात्पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥४९४॥
प्रतिकूलं तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते ।
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशालिनाम् ॥४९५॥
येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम !
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिन् दृश्यते फलम् ॥४९६॥
कर्मणा प्राप्यते लोके राजन् ! सम्यक् तथा फलम् ।
पौरुषेणाप्यते राम ! मार्गितव्यं फलं नरैः ॥४९७॥
दैवमेव न जानाति नरः पौरुषवर्जितः ।
तस्मात्सत्कार्ययुक्तस्य दैवं तु सफलं भवेत् ॥४९८॥
पौरुषं चैव सम्पत्त्या काले फलति भार्गव !
दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! ॥४९९॥
त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात्फलावहम् ।
कृषिवृष्टिसमायोगाद् दृश्यन्ते फलसिद्धयः ॥५००॥
तास्तु कालेन दृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ।
तस्मात्सदैव कर्तव्यं सधर्मं पौरुषं नृभिः ॥५०१॥
विपत्तावपि यस्येह परलोके फलं ध्रुवम् ।
नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्नच दैवपरायणाः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥५०२॥
त्यक्तालसान्दैवपरान्मनुष्या-
नुत्थानयुक्तान्पुरुषान् हि लक्ष्मीः ।
अन्विष्य यत्नाद् वृणुते द्विजेन्द्र !
तस्मात्समुत्थानवता हि भाव्यम् ॥५०३॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामपुष्करसंवादे पुरुषकाराध्यायो नाम षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे सप्तषष्टितमोऽध्यायः।

राम उवाच—

उपायांस्त्वं समाचक्ष्व सामपूर्वान्महाद्युते !
लक्षणं च तथा तेषां प्रयोगं वरुणात्मज ! ॥५०४॥

पुष्कर उवाच—

सामभेदौ तथा राम ! दण्डं च मनुजोत्तम !
उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालं च भार्गव ! ॥५०५॥
प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्मे निगदतः शृणु ।
द्विविधं कथितं साम तथ्यं चातथ्यमेव च ॥५०६॥
तत्रातथ्यमसाधूनामाक्रोशायैव जायते ।
तच्च साधुप्रियं ते च सामसाध्या न राम ! ते ॥५०७॥
महाकुलीना ऋजवो धर्मनिष्ठा जितेन्द्रियाः ।
सामसाध्या न चातथ्यं तेषु साम प्रयोजयेत् ॥५०८॥
तथ्यं च साम कर्तव्यं कुलशीलादिवर्णनम् ।
तथा तदुभयं राम ! कृतानां चैव वर्णनम् ॥५०९॥
अनयैव तथा युक्त्या कृतज्ञख्यापनं स्वकम् ।
एवं सान्त्वेन कर्तव्या वशगा धर्मतत्पराः ॥५१०॥
साम्ना यदपि रक्षांसि गृह्णन्तीति परा श्रुतिः ।
तथाप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम् ॥५११॥
अतिसन्धिकमित्येव पुरुषं सामवादिनम् ।
असाधवो विजानन्ति तस्मात्तत्तेषु वर्जितम् ॥५१२॥
ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रतीता
धर्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः ।
ते सामसाध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा
मानोन्नता ये सततं च राम ! ॥५१३॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे सामविधिर्नाम सप्तषष्टितमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डेऽष्टषष्टितमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

परस्परं तु ये दुष्टाः क्रुद्धा भीतावमानिताः ।
तेषां भेदं प्रयुञ्जीत भेदसाध्या हि ते मताः ॥५१४॥
ये तु येनैव दोषेण परस्माद्राम ! बिभ्यति ।
ते तु तद्दोषपालेन भेदनीया भृशं ततः ॥५१५॥
आत्मीयादर्शयेदाशां परस्माद्दर्शयेद्भयम् ।
एवं हि भेदयेद्भिन्नान्यथावद्वशमानयेत् ॥५१६॥
संहिता हि विना भेदं शक्येतापि सुदुःसहा ।
भेदमेव प्रशंसन्ति तस्मान्नयविशारदाः ॥५१७॥
स्वमुखेनाथ यद्भेदं भेदं परमुखेन च ।
परीक्ष्य साधु मन्येऽहं भेदं परमुखाच्छ्रुतम् ॥५१८॥
भेद्याः स्वकार्यमुद्दिश्य कुशलैर्ये हि भेदिताः ।
भेदितास्ते विनिर्दिष्टा नैव राज्ञार्थवादिभिः ॥५१९॥
अन्तःकोपबहिःकोपौ यत्र स्यातां महीक्षिताम् ।
अन्तःकोपो महांस्तत्र नाशनः पृथिवीक्षिताम् ॥५२०॥
सामन्तकोपो बाह्यस्तु कोपः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
महिषीयुवराजाभ्यां तथा सेनापतेर्द्विज ! ॥५२१॥
अमात्यान्मन्त्रिपुत्राच्च राजपुत्रात्तथैव च ।
अन्तःकोपो विनिर्दिष्टो दारुणः पृथिवीक्षिताम् ॥५२२॥
बहिःकोपे समुत्पन्ने सुमहत्यपि पार्थिवः ।
युद्धान्तस्तु महाभाग ! शीघ्रमेव जयेदरीन् ॥५२३॥
अपि शक्रसमो राजा कोपेनान्तर्विनश्यति ।
स्वान्तःकोपः प्रयत्नेन तस्माद् यत्नात्परीक्षिता ॥५२४॥
परान्तःकोपमुत्पाद्य भेदेन विजिगीषुणा ।
रक्ष्यश्चैव प्रयत्नेन ज्ञातिभेदस्तथात्मनः ॥५२५॥
ज्ञातयः परितप्यन्ते सततं यद्यपि श्रिया ।
तथापि तेषां कर्तव्यं सुगम्भीरेण चेतसा ॥५२६॥
ब्राह्मणं दानमानाभ्यां भेदस्तेभ्यो भयङ्करः ।

नाज्ञातिरनुगृह्णाति नाज्ञातिः स्नेहमिच्छति ॥५२७॥
ज्ञातिभिर्भेदनीयास्तु रिपवस्तेन पार्थिवैः ॥५२८॥
भिन्ना हि शक्या रिपवः प्रभूता:
स्वल्पेन सैन्येन निहन्तुमाजौ ।
सुसंहितेनाथ ततस्तु भेदः
कार्यो रिपूणां नयशास्त्रविद्भिः ॥५२९॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे भेदविधानं नामाष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥

द्वितीयखण्डे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

सर्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं मतम् ।
सुदत्तेनैव भवति दानेनोभयलोकजित् ॥५३०॥
स नास्ति राम ! दानेन वशगो यो न जायते ।
दानवान् गोचरं नैति तथा रामापदां क्वचित् ॥५३१॥
दानवानेव शक्नोति संहतान्भेदितुं परान् ।
यद्यप्यलुब्धा गम्भीराः पुरुषाः सागरोपमाः ॥५३२॥
न गृह्णन्ति तथाप्येते जायन्ते पक्षपातिनः ।
अन्यत्रापि कृतं दानं करोत्यन्यांस्तथा परैः ॥५३३॥
उपायेभ्यः प्रयच्छन्ति दानं श्रेष्ठतमं नराः ।
दानं संबन्धनं श्रेष्ठं दानं श्रेयस्करं परम् ।
दानवानेव लोकेषु पुत्रवत्प्रीयते सदा ॥५३४॥
न केवलं दानपरा जयन्ति
भूलोकमेकं पुरुषप्रवीर !
जयन्ति ते राम ! सुरेन्द्रलोकं
सुदुर्जयं यद्विबुधाधिवासम् ॥५३५॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे दानविधिर्नामैकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥

द्वितीयखण्डे सप्ततितमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

न शक्या ये स्वयं कर्तुं चोपायत्रितयेन तु ।
दण्डेन तान् वशीकुर्याद्दण्डो हि वशकृत्परः ॥५३६॥
सम्यक्प्रणयनं तस्य सदा कार्यं महीक्षिता ।
धर्मशास्त्रानुसारेण सुसहायेन धीमता ॥५३७॥
तस्य सम्यक्प्रणयनं त्रिदशानपि पीडयेत् ।
वानप्रस्थांश्च धर्मज्ञ ! निर्देशान्निष्परिग्रहान् ॥५३८॥
स्वदेशे परदेशे च धर्मशास्त्रविशारदः ।
समीक्ष्य प्रणयेद्दण्डं सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् । ५३९॥
आश्रमी यदि वा वर्णी पूज्यो वाऽथ गुरुर्महान् ।
नादण्ड्यो राम ! राज्ञा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥५४०॥
अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
इह राज्यपरिभ्रष्टो नरकं प्रतिपद्यते ॥५४१॥
तस्माद्राज्ञा विनीतेन धर्मशास्त्रानुसारतः ।
दण्डप्रणयनं कार्यं लोकानुग्रहकाम्यया ॥५४२॥
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥५४३॥
बालवृद्धातुरयतिद्विजातिविकलाबलाः ।
मात्स्यन्याय्येन भक्षयेरन् यदि दण्डो न पालयेत् ॥५४४॥
देवदैत्योरगनसः सिद्धभूतपतत्रिणः ।
उत्क्रामेयुः स्वमर्यादां यदि दण्डो न पालयेत् ॥५४५॥
एष ब्रह्माभिशापेषु सर्वमहत्सु च ।
सर्वविक्रमकोपेषु व्यवसाये च तिष्ठति ॥५४६॥
पूज्यन्ते दण्डिनो देवा न पूज्यन्ते त्वदण्डिनः ।
न श्राद्धायं न भागार्थं न पूषार्थमणावपि ॥५४७॥
यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ।
रुद्रमग्निं च शक्रं च सूर्याचन्द्रमसौ तथा ॥५४८॥
विष्णुं देवगणांश्चान्ये दण्डिनः पूजयन्ति हि ।

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ॥५४९॥
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ।
राजदण्डभयादेव पापाः पापं न कुर्वते ॥५५०॥
यमदण्डभयादन्ये परस्परभयादपि ।
एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥५५१॥
अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ।
तस्माद्दम्यान्दमयति उद्दण्डान् दण्डयत्यपि ।
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥५५२॥
दण्डस्य भीतैस्त्रिदशैः समस्तै-
र्भागो धृतः शूलधरस्य यज्ञे ।
चक्रुः कुमारं ध्वजिनीपतिं च
वरं शिशूनां च भयाद् बलस्थम्॥५५३॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे पुष्करोपाख्याने दण्डप्रशंसा नाम सप्ततितमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे एकसप्ततितमोऽध्यायः ।

राम उवाच—

दण्डप्रणयनार्थाय राजा सृष्टः स्वयंभुवा ।
देवभागानुपादाय सर्वभूताभिगुप्तये ॥५५४॥
तेजसा यदयं कश्चिन्नैव शक्नोति वीक्षितुम् ।
तदा भवति लोकेषु राजा भास्करवत्प्रभुः ॥५५५॥
यदस्य दर्शने लोकः प्रसादमुपगच्छति ।
नयनानन्दकारित्वात्तदा भवति चन्द्रमाः ॥५५६॥
चारैर्यदार्थं व्याप्नोति सर्वलोकं यदृच्छया ।
तदा भवति लोकेषु राजा देवः समीरणः ॥५५७॥
यदाऽपराधिनां चैव क्रियते निग्रहं नृपः ।
तदा भवति लोकेषु राजा वैवस्वतः सदा ॥५५८॥
यदा भवति माहात्म्यात् क्रुद्धयुद्धान्नरान्नृपः ।
अनिच्छन्नपि लोकेषु तदा भवति पावकः ॥५५९॥

करोति च यदा दानं धनानां सर्वतो नृपः ।
विसर्गार्थं सुरश्रेष्ठ! तदा भवति वित्तदः ॥५६०॥
यदा च धनधाराभिर्वर्षन् प्लावयते जगत् ।
तदा स वरुणः प्रोक्तो राजा नयविशारदैः ॥५६१॥
क्षमाबलेन मनसा धारयन्सकलाः प्रजाः ।
अविशेषेण धर्मज्ञ! पार्थिवः पार्थिवो भवेत् ॥५६२॥
यदाधिपत्येन जनान्समप्राप्यपरिरक्षति ।
तदा भवति देवेन्द्रः सर्वभूतानुकम्पिता ॥५६३॥
उत्साहमन्त्रशक्तिर्या प्रभुशक्तिश्च दैविकी ।
चतस्रः शक्तयस्तत्र वैष्णव्यः परिकीर्तिताः ॥५६४॥
कः समर्थः प्रजाः पातुं विना वैष्णवतेजसा ।
तिस्रस्तु शक्तयस्तस्य वैष्णव्यः पृथिवीपतेः ॥५६५॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामवाक्याध्यायो नामैकसप्ततितमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे पञ्चचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

राम उवाच—

किं नु कृत्यतमं राज्ञस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
राज्यतन्त्रं कथं राज्ञा पालनीयं विपश्चिता ॥५६६॥

पुष्कर उवाच—

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य भावयुक्तेन भूभृता ।
एतावदेव कर्तव्यं राज्ञा तन्त्रं भृगूत्तम! ॥५६७॥
साम दानं तथा दुर्गं कोशो दण्डस्तथैव च ।
मित्रं जनपदश्चैव राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥५६८॥
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य विघ्नकर्तॄन्विवासयेत् ।
अहितान्घातयेद्राजा क्षिप्रमेवाविचारयन् ॥५६९॥
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य वृद्धिः कार्या सुमण्डले ।
मण्डलेषु च सर्वेषु कर्षणीया महीक्षिता ॥५७०॥

राम उवाच—

मण्डलानि समाचक्ष्व विजिगीषोर्यथाविधि ।
यान्याश्रित्य नृपैः कार्यं सन्धिविग्रहचिन्तनम् ॥५७१॥

पुष्कर उवाच—

आत्ममण्डलमेवात्र प्रथमं मण्डलं भवेत् ।
समन्तात्तस्य विज्ञेया रिपवो मण्डलस्य तु ॥५७२॥
अधिकृत्याभियोज्यं तु तत्रापि शृणु कल्पनम् ।
अभियोज्यः स्मृतः शत्रुस्तत्रापि च प्रतीक्षिता ॥५७३॥
तत्परस्तु सुहृज्ज्ञेयो मित्रं मित्ररिपुस्तथा ।
एतत्पुरस्तात्कथितं पश्चादपि निबोध मे ॥५७४॥
पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चात्ततस्त्वाक्रन्द उच्यते ।
आसारस्तु ततोऽप्यन्यस्त्वाक्रन्दासार उच्यते ॥५७५॥
जिगीषोः शस्त्रयुक्तस्य वियुक्तस्य तथा द्विज !
निग्रहानुग्रहे शक्तो मध्यस्थः परिकीर्तितः ॥५७६॥
निग्रहानुग्रहे शक्तः सर्वेषामपि यो भवेत् ।
उदासीनः स कथितो बलवान्पृथिवीपतिः ॥५७७॥
एतावदेव ते राम ! प्रोक्तं द्वादशराजकम् ।
नात्रापि निश्चयः शक्यो वक्तुं मनुजपुङ्गव ! ॥५७८॥
नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते ।
सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥५७९॥
त्रिविधा रिपवः प्रोक्ताः कुल्यानन्तरकृत्रिमाः ।
पूर्वः पूर्वो गुरुस्तेषां दुश्चिकित्स्यतमो मतः ॥५८०॥
अनन्तरोऽपि यः शत्रुः सोऽपि मे कृत्रिमो मतः ।
पार्ष्णिग्राहो भवेद्राज्ञा शत्रोर्मित्राभियोगिनः ॥५८१॥
पार्ष्णिग्राहमुपायैस्तु शमयेच्च तथा स्वकम् ।
मित्रेण शत्रोरुच्छेदं न शंसन्ति पुरातनाः ॥५८२॥
मित्रं हि शत्रुतामेति सामन्तत्वादनन्तरम् ।
शत्रुं जिगीषुरुच्छिन्द्यात्स्वयं शक्नोति चेद्यदि ॥५८३॥
प्रतापवृद्धौ तेनास्य न मित्राज्जायते भयम् ।
नान्यथा पृथिवीं जेतुं शक्त्या राम ! जिगीषुणा ॥५८४॥

प्रतापवृद्धिः कर्तव्या तस्माद्राज्ञा यथा तथा ।
यथास्य नोद्विजेल्लोके विश्वास्यश्च यथा भवेत् ॥५८५॥
जिगीषुर्धर्मविजयी तथा लोकं वशं नयेत् ।
यः स्यादधर्मविजयी तस्मादुद्विजते जनः ।
प्राप्यापि वसुधां कृत्स्नां न चिरं श्रियमश्नुते ॥५८६॥
धर्मेण यज्ञो भवतीह वृद्धि-
धर्मेण वृद्धिश्च तथापरत्र ।
धर्मेण लब्ध्वा वसुधा जितारि-
र्भुक्त्वा चिरं नाकमनुप्रयाति ॥५८७॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति पुष्करोपाख्याने राज्यमण्डलवर्णनं नाम पञ्चचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥

द्वितीयखण्डे षट्चत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

राम उवाच—

सामभेदौ तथा प्रोक्तौ दानदण्डौ तथैव च ।
दण्डः सुदेशे कथितः परदेशे ब्रवीहि मे ॥५८८॥

पुष्कर उवाच—

द्विविधः कथितो दण्डः परदेशे पुरातनैः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च तं निबोध द्विजोत्तम ! ॥५८९॥
लुण्ठनं ग्रामघातश्च सस्यघातस्तथैव च ।
चतुरङ्गेण दण्डेन परेषां च तथा वधः ॥५९०॥
प्रकाशः कथितो दण्डः प्रत्यक्षं वह्निदीपनम् ।
अप्रकाशो विषं वह्निर्गूढैश्च पुरुषैर्वधः ॥५९१॥
दूषणं यवसादीनामुदकानां च दूषणम् ।
रसक्रियाश्च विविधाः सुभगा भेदनादिकम् ॥५९२॥
एवमादीनि कार्याणि परचक्रे महीक्षिता ।
स्वराष्ट्रे च द्विजश्रेष्ठ ! दूषणं बलिनामपि ॥५९३॥
चत्वार एते कथिता उपायाः
प्रधानभूता भुवि पार्थिवानाम् ।

अतः परं ते कथयामि राम !
शेषास्त्रयस्ते न मयेरिता ये ॥५६४॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे दण्डप्रशमन[3] वर्णनो नाम षट्चत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥

द्वितीयखण्डे सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

अभिमन्येत नृपतिरनेन मम विग्रहे ।
अनर्थायानुबन्धः स्यात्सन्धिना च तथा भवेत् ॥५६५॥
साम लज्जास्पदं चात्र दानं चात्र क्षयार्थकम् ।
भेदे दण्डेऽनुबन्धः स्यात्तदा पक्षं समाश्रयेत् ॥५६६॥
अवज्ञोपहतस्तत्र राज्ञा कार्यो रिपुर्भवेत् ।
उपेक्षयैव धर्मज्ञ ! श्रेयसे तव सा स्मृता ॥५६७॥
उपेक्षया यत्र तु शक्यमर्थं
क्षयव्ययाया समता न तत्र ।
कार्यं भवेद् ब्राह्मणविग्रहेण
लज्जास्पदेनाप्यथ सन्धिना वा ॥५६८॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति पुष्करोपाख्याने उपेक्षावर्णनो नाम सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डेऽष्टचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

उत्पातैरनृतैः कार्यं परस्योद्वेजनं नृपैः ।
अरातिशिबिरस्यात्र वसतिर्यस्य पक्षिणः ॥५६९॥
स्थूलस्य तस्य पुच्छस्थां कृत्वोल्कां विपुलां द्विज !
विसृज्यैनं ततस्तीरमुल्कापातं प्रदर्शयेत् ॥६००॥
अनेनैवात्र सारेण बुद्ध्या निश्चित्य यत्नतः ।
उत्पातानि तथान्यानि दर्शनीयानि पार्थिवैः ॥६०१॥
उद्वेजनं तथा कुर्यात्कुहकैर्द्विविधैर्द्विषाम् ।

सांवत्सरा अहार्यस्य नाशं ब्रूयुः परस्य च ॥६०२॥
जिगीषुः पृथिवीराज्ये तेन चोद्वेजयेत्परान् ।
देवतानां प्रसादानि कीर्तनीयानि तस्य तु ॥६०३॥
स स्वप्नलाभांश्च तथा जिगीषुः परिकीर्तयेत् ।
दुःस्वप्नलाभं च तथा परेषामिति निश्चयः ॥६०४॥
आगतं नो मित्रबलं प्रहरध्वमभीतवत् ।
एवं ब्रूयाद्रणे प्राप्ते मया भग्नाः परे इति ॥६०५॥
श्वेडाः किलकिलाशब्दं मम शत्रुर्हतस्तथा ।
देवाज्ञावृंहितो राजा सन्नद्धः समरं प्रति ॥६०६॥
एवंप्रकारा द्विजवर्य ! मायाः
कार्या नरेन्द्रैरिषु प्रहृष्टैः ।
मायाहतः शत्रुरथ प्रसह्य
शक्यः सुखं हन्तुमदीनसत्त्वैः ॥६०७॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति पुष्करोपाख्याने उपाधिवर्णनं नामाऽष्टचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे एकोनपञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

चतुरङ्गं बलं राजा मायाजालेन दर्शयेत् ।
सहायार्थमनुप्राप्तान्दर्शयेत्त्रिदिवौकसः ॥६०८॥
रक्तवृष्टिश्च संदर्श्या परेषां शिविरं प्रति ।
छिन्नानि रिपुशीर्षाणि प्रासादाग्रेषु दर्शयेत् ॥६०९॥
आधित्सतासन्धिमहीनसत्त्व !
कार्यं भवेद्राम ! महेन्द्रजालम् ।
वक्ष्यामि तत्रोपनिषत्सु तुभ्यं
योगानि चान्यानि जयावहानि ॥६१०॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे इन्द्रजालवर्णनो नामैकोनपञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे पञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव द्वैगुण्यं कथितं बुधैः ।
यदाश्रित्य तथैवान्यैः षाड्गुण्यं परिकीर्तितम् ॥६११॥
सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयं च षाड्गुण्यं परिकीर्तितम् ॥६१२॥
पणबन्धः स्मृतः सन्धिरपकारस्तु विग्रहः ।
जिगीषोः शत्रुविषये यानं यात्रा निगद्यते ॥६१३॥
विग्रहेऽपि स्वके देशे स्थितिरासनमुच्यते ।
बलार्धेन प्रमाणं तु द्वैधीभावं तदुच्यते ॥६१४॥
उदासीने मध्यमे वा संश्रयात्संश्रयः स्मृतः ।
समेन सन्धिरन्येभ्यो हीनेन च बलीयसः ॥६१५॥
हीनेन विग्रहः कार्यः स्वयं राज्ञा बलीयसा ।
तत्रापि तस्य पार्ष्णिस्तु बलीयान्न समाश्रयेत् ॥६१६॥
आसीनः कर्मविच्छेदं शक्तः कर्तुं रिपुर्यदा ।
अशुद्धपार्ष्णिर्बलवान्द्वैधीभावं समाश्रयेत् ॥६१७॥
बलिना निगृहीतस्तु यो मन्येतेन पार्थिवः ।
संश्रयस्तेन कर्तव्यो गुणानामवमो गुणः ॥६१८॥
बहुतरव्यवायासं तेषां यानं प्रकीर्तितम् ।
बहुलाभकरम्भ स्यात्तदा राम ! समाश्रयेत् ॥६१९॥
सर्वशक्तिविहीनस्तु तदा कुर्याच्च संश्रयम् ॥६२०॥
एवं च बुद्ध्वा नृपतिर्गुणानां
कालेच देशे च तथा विभागे ।
समाश्रयेद् मार्गवशमुख्यं
चैतावदुक्तं नृपतेस्तु कार्यम् ॥६२१॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति पुष्करोपाख्याने षाड्गुण्यवर्णनो नाम पञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे एकपञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

राम उवाच—

अजस्रं कर्म मे ब्रूहि राज्ञां राजीवलोचन !
यच्च कार्यं नरेन्द्राणां तथा च प्रतिवत्सरम् ॥६२२॥

पुष्कर उवाच—

द्विमुहूर्तावशेषायां रात्रौ निद्रां त्यजेन्नृपः ।
वेणुवीणामृदङ्गानां पटहानां च निःस्वनैः ॥६२३॥
वन्दिनां निःस्वनैश्चैव तथा मङ्गलवादिनाम् ।
ततः पश्येन्महीपालो गृहांश्च पुरुषान्निशि ॥६२४॥
विज्ञायन्ते न ये लोका तदीया इति केनचित् ।
आयव्ययस्य श्रवणं ततः कार्यं यथाविधि ॥६२५॥
वेगोत्सर्गं ततः कृत्वा राजा स्नानगृहं व्रजेत् ।
दत्ताभ्यङ्गः प्रदोषे तु कल्पमुत्सादितस्ततः ॥६२६॥
स्नानं कुर्याच्ततः पश्चादन्तर्धावनपूर्वकम् ।
सौषधैर्मन्त्रपूतैस्तु पानीयैर्विविधैः शुभैः ॥६२७॥
सन्ध्यामुपास्य प्रयतः कृतजप्यः समाहितः ।
अग्न्यागारं प्रविश्याथ वह्नीन् पश्येत्पुरोधसा ॥६२८॥
हुतान् सम्यक् ततः कुर्याद्वासुदेवस्य चार्चनम् ।
दुःस्वप्नशमनं कर्म तत्र कुर्यात्पुरोहितः ॥६२९॥
स्वयं चोपसदे वह्नौ पवित्रां जुहुयान्नृपः ।
तर्पयेदुदकैर्देवान् पितॄंश्च यथाविधि ॥६३०॥
दद्याद् द्विजातये धेनुं सवत्सां च सकाञ्चनाम् ।
शक्त्या धनैः पूजयित्वा दत्ताशीः सततं द्विजैः ॥६३१॥
अनुलिप्तस्ततः स्रग्वी सुवासाश्चाप्यलङ्कृतः ।
दर्पणे च मुखं पश्येत्सप्तवर्णे च सर्पिषि ॥६३२॥
आज्यं प्रसन्नं सुरभि यदि स्याद्विजयो भवेत् ।
दीयमाने च दुर्गन्धे पतिते च भयं भवेत् ॥६३३॥
विकृतं चेन्मुखं पश्येद्राजा मृत्युमवाप्नुयात् ।
सुप्रभं च यदा पश्येत्तदा तस्य शुभं भवेत् ॥६३४॥
ततस्तु शृणुयाद्राजा सांवत्सरमुखोद्गतम् ।

दिवसे तिथिनक्षत्रे सर्वाशुभविनाशनम् ॥६३५॥
भिषजां च वचः कुर्यात्तत्तत्त्वारोग्यवर्धनम् ।
मङ्गलालम्भनं कृत्वा ततः पश्येद् गुरून्नृपः ॥६३६॥
कृत्वाशीर्गुरुभिः पश्चाद्राजा गच्छेत्समन्ततः ।
तत्रस्थान्ब्राह्मणान्पश्येदमात्यान्मन्त्रिणस्तथा ॥६३७॥
प्रकृतीश्च महाभाग ! प्रतीहारनिबोधनः ।
तत्रेतिहासश्रवणं कुर्यात्किञ्चिदतन्द्रितः ॥६३८॥
ततः कार्यार्थिनां कुर्याद् यथावीः कार्यनिर्णयम् ।
व्यवहारांस्ततः पश्येत्समो भूत्वारिमित्रयोः ।
त्यक्त्वा सभां ततः कुर्यान्मन्त्रं तु सह मन्त्रिभिः ॥६३९॥
यत्रास्य कश्चित्तं मन्त्रं शृणुयान्न कथञ्चन ।
एकेन सह तं कुर्यान्न कुर्याद् बहुभिः सह ॥६४०॥
नच मूर्खैर्न चानार्यैस्तथा नाधार्मिकैर्नृपः ।
मन्त्रं स्वधिष्ठितं कुर्याद् येन राष्ट्रं न धावति ॥६४१॥
राज्ञां विनाशमूलस्तु कथितो मन्त्रविभ्रमः ।
नाशहेतुर्भवेन्मन्त्रः कुप्रयुक्तस्त्वमन्त्रवत् ॥६४२॥
मन्त्रे सुनिश्चिते सिद्धिः कथिता पृथिवीक्षिताम् ।
क्रियमाणानि कर्माणि यस्य वेत्ति न कश्चन ॥६४३॥
कृतान्येव विजानाति स राजा पृथिवीपतिः ।
पृथक् च मन्त्रिभिर्मन्त्रं कृतं वै संहितैः पुनः ॥६४४॥
विचार्यमात्मनः साधु पश्चात्तत्र समाश्रयेत् ।
प्रज्ञाभिमानी नृपतिर्न मन्त्रिवचने रतः ॥६४५॥
क्षिप्रं विनाशमायाति जडागमिव काजलम् ।
आकारगूहनैः राज्ञो मन्त्ररक्षा परा मता ॥६४६॥
आकारैरिङ्गितैः प्राज्ञा मन्त्रं जानन्ति पण्डिताः ।
सांवत्सरांणां वैद्यानां मन्त्रिणां वचने रतः ॥६४७॥
राजा विभूतिमाप्नोति चिरं यशसि तिष्ठति ।
त एनं मृगयासक्तं धारयन्ति विपश्चितः ।६४८॥
स्त्रीषु माने तथाक्षेपु वृथा ज्यायांश्च भार्गव !
करप्रयाणे सक्तं हिंसायां च नराधिपम् ॥६४९॥

तथा परोक्षनिन्दायां बलवद्विग्रहेऽपि च ।
अन्येषु चाप्यनर्थेषु प्रसक्तं वारयन्ति तम् ॥६५०॥
मन्त्रं कृत्वा ततः कुर्याद् व्यायामं पृथिवीपतिः ।
रथे नागे तथैवाश्वे खड्गे धनुषि चाऽप्यथ ॥६५१॥
अन्येषु चैव शस्त्रेषु नियुद्धेषु ततः परम् ।
पद्भ्यामुद्वर्तितः स्नातः पश्येद्विष्णुं सुपूजितम् ॥६५२॥
हुतं च पावकं पश्येद्विप्रान्पश्येत् सुपूजितान् ।
स्वामिनो दक्षिणाभिश्च पूजितान् भृगुनन्दन ! ॥६५३॥
ततोऽनुलिप्तः सुरभिः स्रग्वी रुचिरभूषणः ।
सुवासा भोजनं कुर्याद् गीतं च शृणुयात्तदा ॥६५४॥
आप्तं परीक्षितं वह्नौ मृगपक्षीङ्गितैस्तथा ।
पूर्वं परीक्षितं चान्यैर्जीगुल्या चाभिमन्त्रितम् ॥६५५॥
विषघ्नांश्च मणीन् राजा धारयन्नौषधीस्तथा ।
भुक्त्वा गृहीतताम्बूलः परिक्रम्य विशेषतः ॥६५६॥
शयने वामपार्श्वेन ततः शास्त्राणि चिन्तयेत् ।
कोष्ठागारायुधागारान् प्रति चाग्र्यं च वाहनम् ॥६५७॥
योधांश्च दृष्ट्वा चान्वास्य ततः सन्ध्यां च पश्चिमाम् ।
कार्याणि चिन्तयित्वा च प्रेषयित्वा ततश्चरान् ।
अन्तःपुरचरो भूत्वा लघु भुक्त्वा तथा हितम् ॥६५८॥
सवेणुवीणापटहस्वनेन
सेवेत निद्रां कृतपूर्वरात्राम् ।
एतद् यशस्यं हि नराधिपाना-
माजस्रिकं ते कथितं विधानम् ॥६५९॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति पुष्करोपाख्याने आजस्रिको नामैकपञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

———

द्वितीयखण्डे त्रिषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः।

राम उवाच—

भगवन् ! सर्वधर्मज्ञ ! सर्वशास्त्रविदां वर !
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीक्षिताम् ॥६६०॥

पुष्कर उवाच—

यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन बलीयसा ।
पार्ष्णिग्राहोऽभिभूतो मे तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥६६१॥
पुष्टा मेऽद्य भृता भृत्या प्रभूतं च बलं मम ।
मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥६६२॥
पार्ष्णिग्राहाधिकं सैन्यं मूले निक्षिप्य वा व्रजेत् ।
चैत्रं वा मार्गशीर्षं वा यात्रां यायान्नराधिपः ॥६६३॥
शत्रोर्वा व्यसने यायात्काल एष सुदुर्लभः ।
दिव्यान्तरिक्षक्षितिजैरुत्पातैः पीडितं भृशम् ॥६६४॥
स्वबलव्यसनोपेतं तथा दुर्भिक्षपीडितम् ।
सम्भूतान्तरकोपं च क्षिप्रं यायाद्रिं नृपः ॥६६५॥
क्व यासि तिष्ठ मा गच्छ किं तत्र गमनस्य च ।
अन्ये शब्दाश्च ये दुष्टास्ते विपत्तिकरा अपि ॥६६६॥
अथेष्टानि प्रवक्ष्यामि मङ्गल्यानि तथानघ !
आस्तिक्यं श्रद्दधानत्वं तथा पूज्याभिपूजनम् ।
शस्तान्येतानि धर्मज्ञ ! यत्र स्यान्मनसः प्रियम् ॥६६७॥
मनसस्तुष्टिरेवात्र परमं जयलक्षणम् ।
एकतः सर्वलिङ्गानि मनस्तुष्टिरथैकतः ॥६६८॥
यानोत्सुकत्वं मनसः प्रहर्षः
सुस्वप्नलाभो मनसः प्रसादः ।
मङ्गल्यलब्धिश्रवणं च राम !
ज्ञेयानि नित्यं विजयावहानि ॥६६९॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे यात्राशकुनवर्णनं नाम त्रिषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ।

———

द्वितीयखण्डे सप्तसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ।

राम उवाच— सांग्रामिकमहं स्वत्तः श्रोतुमिच्छामि भूभुजः ।
सर्वं वेत्सि महाभाग ! त्वं देव ! परमेष्ठिवत् ॥६७०॥

पुष्कर उवाच—द्वितीयेऽह्नि संग्रामो भावष्यति यदा तदा ।
गजाश्वान् स्नापयेद्राजा सर्वौषधिजलैः शुभैः ॥६७१॥
गन्धमाल्यैरलंकुर्यात्पूजयेच्च यथाविधि ।
नृसिंहं पूजयेद्विष्णुं राजलिङ्गान्यशेषतः ॥६७२॥
छत्रं ध्वजं पताकाश्च धर्मांश्चैव महाभुज !
आयुधानि च सर्वाणि तथा पूज्यानि भूभुजा ॥६७३॥
तेषां सम्पूजनं कृत्वा रात्रौ प्रमथपूजनम् ।
कृत्वा तु प्रार्थयेद्राजा विजयायेतरो यथा ॥६७४॥
प्रमथांश्च सहायार्थे धरणीं च महाभुज !
भिषक्पुरोहितामात्यमन्त्रिमध्ये तथा स्वपेत् ॥६७५॥
संहतो ब्रह्मचारी च नृसिंहं संस्मरन्हरिम् ।
रात्रौ दृष्टे शुभे स्वप्ने समरारम्भमाचरेत् ॥६७६॥
रात्रिशेषे समुत्थाय स्नातः सर्वौषधिजलैः ।
पूजयित्वा नृसिंहं तु वाहनाढ्यमशेषतः ॥६७७॥
पुरोधसा हुतं पश्येज्ज्वलितं ज्ञातवेदसम् ।
पुरोधाः पूर्ववत्तत्र मन्त्रांस्तु जुहुयात्ततः ॥६७८॥
दक्षिणाभिः शुचिर्विप्रान्पूजयेत् पृथिवीपतिः ।
ततोऽनुलिम्पेद् गात्राणि गन्धद्वारेति पार्थिवः ॥६७९॥
चन्दनागुरुकर्पूरकान्ताकालीयकैः शुभैः ।
मूर्तिं कण्ठे समालभ्य रोचनां च तथा शुभाम् ॥६८०॥
आयुष्यं वर्चसं चैव मन्त्रेणानेन मन्त्रितम् ।
अलङ्करणमाबध्याच्छ्रियं धातुरिति स्रजम् ॥६८१॥
या ओषधय इत्येवं धारयेदोषधीः शुभाः ।
नवो नवेति वस्त्रं च कार्पासं विसृयाच्छुभम् ॥६८२॥
ऐन्द्राग्नेति ततश्चर्म धन्वनागेति वै धनुः ।
ततो राज्ञः समादद्यात्सशरं स्वभिमन्त्रितम् ॥६८३॥
कुञ्जरं वा रथं चाश्वमारुहेदभिमन्त्रितम् ।

आरुह्य शिबिराद्राजा निष्क्रम्य समये शुभे ॥६८४॥
देशे त्वदृश्यः शत्रूणां कुर्यात्प्रकृतिकल्पनाम् ।
संहतान् बोधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद् बहून् ॥६८५॥
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ।
व्यूहाः प्राण्यङ्गरूपाश्च द्रव्यरूपाश्च कल्पिताः ॥६८६॥
गारुडो मकरव्यूहश्चक्रं श्येनस्तथैव च ।
अर्धचन्द्रश्च चन्द्रश्च शकटव्यूह एव च ॥६८७॥
व्यूहश्च सर्वतोभद्रः सूचीव्यूहस्तथैव च ।
पञ्चश्च मण्डलव्यूहः प्राधान्येन प्रकीर्तिताः ॥६८८॥
व्यूहानामथ सर्वेषां पञ्चधा सैन्यकल्पना ।
द्वौ पक्षौ बन्धपक्षौ द्वावौरस्यः पञ्चमो भवेत् ॥६८९॥
अनेन यदि वा द्वाभ्यां भागाभ्यां युद्धमाचरेत् ।
भागत्रयं स्थापयेत्तु तेषां रक्षार्थमेव च ॥६९०॥
न व्यूहे कल्पना कार्या राज्ञो भवति कर्हिचित् ।
पक्षच्छेदे फलच्छेदे वृक्षच्छेदावकल्पने ॥६९१॥
पुनः प्ररोहमायाति मूलच्छेदे विनश्यति ।
स्वयं राज्ञा न योद्धव्यमपि सर्वास्त्रशालिना ॥६९२॥
नित्यं लोके हि दृश्यन्ते शक्तेभ्यः शक्तिमत्तराः ।
सैन्यस्य पश्चात्तिष्ठेत्तु क्रोशमात्रे महीपतिः ॥६९३॥
भग्नसन्धारणं तत्र योधानां परिकीर्तितम् ।
प्रथमभङ्गे सैन्यस्य नावस्थानं विधीयते ॥६९४॥
न भग्नान्पीडयेच्छत्रूनेकायनगता हि ते ।
मरणे निश्चिताः सर्वे हन्युः शत्रूंश्चशूरपि ॥६९५॥
न संहतैर्विरलान्योधान् व्यूहे प्रकल्पयेत् ।
आयुधानां च सम्मर्दो यथा न स्यात्परस्परम् ॥६९६॥
तथा तु कल्पना कार्या योधानां भृगुनन्दन !
भेत्तुकामः परानीकं संहतैरेव भेदयेत् ॥६९७॥
भेदरक्षापरेणापि कर्तव्या संहता तथा ।
स्वेच्छया कल्पयेद् व्यूहं ज्ञात्वा वा रिपुकल्पितम् ॥६९८॥
व्यूहे भेदावहं कुर्यात्रिपुव्यूहस्य पार्थिवः ।

गजस्य देया रक्षार्थं चत्वारस्तु तथा द्विज ! ॥६९९॥
रथस्य चाश्वाश्चत्वारोऽश्वस्य तस्य च वर्मिणः ।
वर्मिभिश्च समास्तत्र धन्विनः परिकीर्तिताः ॥७००॥
पुरस्तात्वर्मिणो देया देयास्तदनु धन्विनः ।
धन्विनामनु चाश्वीयं रथांस्तदनु योजयेत् ॥७०१॥
रथानां कुञ्जराश्चानु दातव्याः पृथिवीक्षिता ।
पदातिकुञ्जराश्वानां वर्म कार्यं प्रयत्नतः ॥७०२॥
अवर्मयित्वा यो वाहुं चात्मानं वर्मयेन्नरः ।
स राम नरकं याति स्वकृतेनापि कर्मणा ॥७०३॥
शूराः प्रमुखतो देया न देया भीरवः क्वचित् ।
शूरान्वा मुखतो दत्त्वा स्कन्दमात्रप्रदर्शनम् ॥७०४॥
कर्तव्यं भीरुसंघेन शत्रुविद्रावकारकम् ।
दारयन्ति पुरस्तात्तु विद्रुता भीरवः पुरः ॥७०५॥
प्रांशवः शुकनासाश्च ये च जिह्वेक्षणा नराः ।
संहतभ्रूयुगाश्चैव क्रोधनाः कलहप्रियाः ।
नित्यं हृष्टाश्च हृस्वाश्च शूरा ज्ञेयाश्च कामिनः ॥७०६॥
दाक्षिणात्याश्च विज्ञेयाः कुशलाः खड्गवर्मिणः ।
वङ्गला धन्विनो ज्ञेयाः पार्वतीयास्तथैव च ॥७०७॥
पाषाणयुद्धकुशलास्तथा पर्वतवासिनः ।
पाञ्चालाः शूरसेनाश्च रथेषु कुशला नराः ॥७०८॥
काम्बोजा ये च गान्धाराः कुशलास्ते हयेषु च ।
प्रायशश्च तथा म्लेच्छा विज्ञेयाः पाशयोधिनः ॥७०९॥
अङ्गा वङ्गा कलिङ्गाश्च ज्ञेया मातङ्गयोधिनः ।
आहतानां हतानां च रक्षापनयनक्रिया ॥७१०॥
पत्तियोधगजानाञ्च तोयदानादिरुच्यते ।
आयुधानयनञ्चैव पत्तिकर्म विधीयते ॥७११॥
रिपूणां भेदकामानां स्वसैन्यस्य च रक्षणम् ।
भेदनं संहतानां च चर्मिणां कर्म कीर्तितम् ॥७१२॥
विमुखीकरणं युद्धे धन्विनां च तयोच्यते ।
चर्मिभिः क्रियते शूरैर्भिन्नानामपि संहतिः ॥७१३॥

शूराणामसरणां यावत्सामीप्यस्य तथोच्यते ।
त्रासने रिपुसैन्यानां रथकर्म तथोच्यते ॥७१४॥
प्राकारगोपुराट्टालद्रुमभङ्गश्च भार्गव !
गजानां कर्म निर्दिष्टं यदसाध्यं तथा परैः ॥७१५॥
पत्तिभूर्विषमा ज्ञेया स्थाणुस्थस्य तथा समा ।
शर्मा द्रुमा च नागानां युद्धभूमिरुदाहृता ॥७१६॥
एवं विरचितव्यूहः कृतपृष्ठदिवाकरः ।
तथानुलोमशुक्रो वा दिक्पालबुधमारुताः ॥७१७॥
योधानुत्तेजयेत्सर्वांश्चामगोत्रापदानतः ।
भोगप्राप्तिश्च विजये स्वर्गप्राप्तिर्मृतस्य च ॥७१८॥
धन्यानि तु निमित्तानि वदन्ति विजयं द्विज !
स्पन्दनं शुभगात्राणां शुभस्वप्ननिदर्शनम् ॥७१९॥
निमित्तं च गजाश्वस्य सर्वतो दृश्यते शुभम् ।
शकुना मङ्गलाश्चैव दृश्यन्ते हि मनोऽनुगाः ॥७२०॥
विपरीतसरीसर्पान्मृत्युः स्पृशति नान्यथा ।
भवन्तोऽपि कुले जाताः सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः ॥७२१॥
गान्धर्वे च परा नित्यं नित्यं सन्मार्गमाश्रिताः ।
अनाहार्याः परैर्नित्यं कथं न स्याज्जयो मम ॥७२२॥
राजश्रीर्भवतामेव भवद्भिः केवलं मम ।
द्वे चामरेऽधिके शूराच्छत्रं चर्माभमेव च ॥७२३॥
त्रिंशत्कोन्भोगसम्प्राप्तिर्मृतस्य च परा गतिः ।
निष्कृतिः स्वामिपिण्डस्य नास्ति युद्धसमा गतिः ॥७२४॥
शूराणां यद्विनिर्याति रक्तमाबाधतः क्वचित् ।
तेनैव सह पाप्मानं सर्वं त्यजति धार्मिक ! ॥७२५॥
तथा बाधचिकित्सायां वेदनासहिते तथा ।
ततो नास्त्यधिकं लोके किञ्चित्परमदारुणम् ॥७२६॥
मृतस्य नाग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ।
कर्तुमिच्छन्ति यस्येह संग्रामादधिकं नु किम् ॥७२७॥
तपस्विनो दानपरा यज्वानो बहुदक्षिणाः ।
शूराणां गतिमिच्छन्ति दृष्ट्वा भोगाननुत्तमान् ॥७२८॥

वराप्सरःसहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
अभिद्रवन्ति कामार्ता मम भर्ता भविष्यति ॥७२९॥
स्वामी सुकृतमादत्ते भग्नानां विनिवर्तताम् ।
ब्रह्महत्याफलं तेषां तथा प्रोक्तं पदे पदे ॥७३०॥
यः सहायान् परित्यज्य स्वस्तिमान् गन्तुमिच्छति ।
अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः शक्रपुरोगमाः ॥७३१॥
अश्वमेधफलं प्रोक्तं भग्नानामनिवर्तताम् ।
पदे पदे महाभाग ! सम्मुखानां महात्मनाम् ॥७३२॥
देवस्त्रियस्तथा लक्ष्मीः पाप्मातमयशस्तथा ।
प्रतीक्षन्ते महाभाग ! संग्रामे समुपस्थिते ॥७३३॥
पराङ्मुखा मया प्राह्या जीवन्तोऽप्यमवा मृताः ।
इत्येवमयशस्तस्य पाप्मना सह तिष्ठति ॥७३४॥
लक्ष्मीः सन्तिष्ठते तस्य जीवतः कृतकर्मणः ।
मृतस्य चापि तिष्ठन्ति विमानस्थाः सुरस्त्रियः ।
एवमुद्घोषणां कृत्वा धर्मेणोच्छेद्यं रणे ॥७३५॥
अधर्मविजयो राज्ञो नृप ! लोके भयावहः ।
अधर्मविजयाद्यैर्यच्छिद्रमुपधीयते ॥७३६॥
छिद्रादेव परं छिद्रं तस्य स्यान्नात्र संशयः ।
न कर्णी न तथा दिग्धः शरः स्याद्धर्मयोधिनाम् ॥७३७॥
नास्थिशल्यः शरः कार्यो दारुशल्यश्च भार्गव !
समः समेन योद्धव्यो नापचारो रणे द्विज ! ॥७३८॥
सन्नद्धेन च सन्नद्धः साश्वश्चाश्वगतेन तु ।
रथी च रथिना राम ! पदातिश्च पदातिना ॥७३९॥
कुञ्जरस्थो गजस्थेन योद्धव्यो भृगुनन्दन !
विमुखो भग्नशस्त्रश्च स्त्रीबालपरिरक्षिता ॥७४०॥
व्यायुधो भग्नगात्रश्च तथैव शरणागतः ।
परेण युध्यमानश्च युद्धप्रेक्षक एव च ॥७४१॥
आर्तस्तोयप्रदाता च दग्धपाणिस्तथैव च ।
एते रणे न हन्तव्याः क्षत्रधर्ममभीप्सता ॥७४२॥
दुर्दिने नच युद्धानि कर्तव्यानि महाबल !

प्रवृत्ते समरे राम! परेषां नामकारणात् ॥७४३॥
बाहू प्रगृह्य विक्रोशेद्भग्ना भग्नाः परे त्विति ।
प्राप्तं मित्रबलं भूरि नायकोऽत्र निपातितः ॥७४४॥
सेनानीर्निहतश्चायं सर्वा सेनापि विद्रुता ।
एवं चित्रासनं कुर्यात् परेषां भृगुनन्दन! ॥७४५॥
विद्रुतानां तु योधानां सुविघातो विधीयते ।
धनुर्वेदविधानेन कल्पना च तथा भवेत् ॥७४६॥
पाशाश्च देया धर्मज्ञ! तथैव परमोहनाः ।
पताकाभ्युच्छ्रयः कार्यः स्ववशे च तथा शुभः ॥७४७॥
संस्कारश्चैव कर्तव्यो वादित्राणां भयावहः ।
एतस्य वर्षं वक्ष्यामि तवोपनिषदि द्विज! ॥७४८॥
सम्प्राप्य विजयं युद्धे कार्यं दैवतपूजनम् ।
पूजयेद् ब्राह्मणांश्चात्र गुरूनपि च पूजयेत् ॥७४९॥
रत्नानि राजगामीनि वर्म वाहनमायुधम् ।
सर्वमन्यद्गृहीतस्य! यद्येनैव रणे हृतम् ॥७५०॥
कुलस्त्रियस्तु विज्ञेयास्तथा राम! न कस्यचित् ।
स्वदेशे परदेशे वा साध्वी यन्नात्र दूषयेत् ॥७५१॥
अन्यथा संकरो घोरो भवतीह भयावहः ।
देशे देशे च आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ॥७५२॥
स एव परिपाल्यः स्यात्प्राप्य देशं महीक्षिता ।
नृणां प्रदर्शयेद्राजा समरेऽपि हते रिपौ ॥७५३॥
न मे प्रियं कृतं तेन येनायं समरे हतः ।
किन्तु पूजां करोम्यस्य स्वच्छन्दमविजानतः ॥७५४॥
हतोऽयं मद्धितार्थाय प्रियं बयपि नो मम ।
अपुत्राश्च स्त्रियश्चैव नृपतिः परिपालयेत् ॥७५५॥
ततस्तु स्वपुरं प्राप्य नृपतिः प्रविशेद् गृहम् ।
यात्राविधानविहितं भूयो दैवतपूजनम् ॥७५६॥
पितॄणां पूजनं चैव तथा कुर्याद्विशेषवित् ।
संविभागं परावाप्तेः कुर्याद्भृत्यजनस्य तु ॥७५७॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति पुष्करोपाख्याने शत्रुप्रत्यभिगमनो नाम सप्तसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ।

Polity — Purāṇas
Purāṇas — Polity
Sanskrit Lit — Polity

D.G.A. 80.
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue record.

Call No.— Sa3M/Jag-8589

Author— Jagdish Lal Shastri.

Title—Political thought in the Puranas.

Borrower's Name	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.

891.079
Sas. Lit - Ashtadasha
Puranas